

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
«Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт»

С. А. ВЯЛЮГА
А. І. ЗЯНЬКО

**БЕЛАРУСКАЯ МОВА
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)**

Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей

Наваполацк
ПДУ
2011

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.411.3-923я73
В99

Рэкамендаваны да выдання метадычнай камісіяй
спартыўна-педагагічнага факультэта ў якасці вучэбна-метадычнага комплексу
(праатакол № 3 ад 23.11.2010)

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

старшыня камісіі мовы і літаратуры з метадыкамі выкладання
УА «ВДУ ім. П. М. Машэрава Полацкі каледж» С. А. БУЛАХ;
ст. выкладчык кафедры сацыяльна-гуманітарных дысцыплін
УА «ПДУ» С. І. КРАСОЎСКІ

Вялюга, С. А.
В99 Беларуская мова (прафесійная лексіка) : вуч.-метад. комплекс для
студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей / С. А. Вялюга, А. І. Зянько. –
Наваполацк : ПДУ, 2011. – 264 с.

ISBN 978-985-531-243-8.

Асвятляюцца тэарэтычныя пытанні беларускай мовы, прадугледжаныя праграмай ВНУ для нефілалагічных спецыяльнасцей. Тэарэтычныя звесткі ілюструюцца прыкладамі з мастацкай, публіцыстычнай і навуковай літаратуры. У канцы кожнага раздзела змешчаны пытанні на праверку засваення структуры беларускай мовы, арфаэпіі і лексікалогіі, марфалогіі і сінтаксісу, стылістыкі і культуры маўлення, тэрміналагічнай і прафесійнай лексікі. Значная ўвага ўдзелена характарыстыцы навуковай і афіцыйна-справавой мовы, якая складае асноўную разнавіднасць моўнай і маўленчай дзейнасці спецыяліста.

Прызначаны для выкладчыкаў і студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей вышэйшых навучальных устаноў; можа быць карысна настаўнікам і вучням сярэдніх спецыяльных устаноў, спецыялістам.

УДК 811.161.3(075.8)

ББК 81.411.3-923я73

ISBN 978-985-531-243-8

© Вялюга С. А., Зянько А. І., 2011
© УА«Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт», 2011

УВОДЗІНЫ

Вучэбна-метадычны комплекс «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» падрыхтаваны ў адпаведнасці з патрабаваннямі тыповай вучэбнай праграмы для вышэйшых навучальных устаноў і прызначаецца для студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей, ахоплівае 6 лекцыйных і 28 практычных (семінарскіх) гадзін.

У аснову структурывання зместу вучэбнага матэрыялу пакладзены прынцып модульнага падыходу.

Характэрнымі асаблівасцямі ВМК з’яўляюцца абноўлены змест, акцэнтаваны на кампетэнтнасным падыходзе да навучання, узмацненне ролі самастойнай працы студэнтаў, выкарыстанне сучасных інавацыйных педагогічных тэхналогій, што дапаможа сфарміраваць камунікатыўна развітую асобу, здольную наладжваць зносіны на роднай мове ў прафесійнай сферы, перакладаць і рэфэрыраваць прафесійна-арыентаваныя і навуковыя тэксты, весці дзелавую дакументацыю, выступаць з навуковымі паведамленнямі і публічнымі прамовамі.

У вучэбным выданні падаецца (з улікам сучасных дасягненняў мовазнаўства) сістэмны курс беларускай мовы згодна з тыповай вучэбнай праграмай для вышэйшых навучальных устаноў, зацверджанай Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь 2 верасня 2008 года, рэгістрацыйны № ТД – СГ.015/тып.

Тэарэтычныя палажэнні ілюструюцца матэрыялам, узятым з твораў беларускай мастацкай, навуковай і публіцыстычнай літаратуры. У сувязі з існаваннем беларуска-рускага двухмоўя канцэнтруецца ўвага на спецыфічных асаблівасцях беларускай мовы, развіваюцца здольнасці студэнтаў па прымяненні ведаў на практыцы:

- авалоданне прафесійна-арыентаваным вусным і пісьмовым маўленнем;
- авалоданне бытавым маўленчым этыкетам;
- авалоданне навыкам напісання разнастайных службовых дакументаў.

З мэтай фарміравання сучасных сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускніка ВНУ ў практычныя заняткі ўключаюцца элементы рэдагавання, асновы перакладу і прамоўніцкага майстэрства, камунікатыўныя тэхналогіі (дыскусія, прэс-канферэнцыя, вучэбныя дэбаты), метады кейсаў (аналіз сітуацыі), гульнявыя тэхналогіі.

Для дыягностыкі кампетэнцыі, выяўлення дасягненняў на прамежкавым і выніковым этапах (залік, экзамен) выкарыстоўваецца рэйтынгавая сістэма ацэнкі вучэбнай і навукова-даследчай дзейнасці студэнтаў (выкананне кантрольных работ, тэстаў і тэставых заданняў, падрыхтоўка вусных паведамленняў і пісьмовых рэфэратаў па вызначанай тэматыцы, удзел у навукова-даследчай дзейнасці і інш.).

МОДУЛЬ I. БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА Ё СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

Дадзены раздзел у вучэбнай праграме курса дае магчымасць сістэматызаваць і паглыбіць веды студэнтаў аб месцы курса ў сістэме сацыяльна-гуманітарных навук і яго сувязі з іншымі дысцыплінамі.

Схема блок-сістэмы модуля

Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1. Беларуская нацыянальная мова і яе месца ў сучасным грамадстве.	Метад кейсаў (аналіз сітуацый)	Лекцыя з элементамі гутаркі	2
2. Сучасная беларуская мова.	Камбінаваны з папярэднім кантролем	Практыкум	2

1. БЕЛАРУСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА Ё СУЧАСНЫМ ГРАМАДСТВЕ

1.1. Уводзіны ў дысцыпліну «Беларуская мова (прафесійная лексіка)»

«Беларуская мова (прафесійная лексіка)» – дысцыпліна, якая дапамагае выхоўваць любоў і павагу да духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пашыраць і ўзбагачаць прафесійны лексічны запас будучых спецыялістаў, выпрацаваць уменне практычнага карыстання тэрміналогіяй і прафесійнай лексікай па абранай спецыяльнасці, што будзе спрыяць фарміраванню камунікатыўна развітай асобы, якая зможа правільна ўспрымаць інфармацыю на беларускай мове, а таксама дакладна і асэнсавана выказваць любую думку, павышаючы грамадскі прэстыж беларускай літаратурнай мовы як мовы тытульнай нацыі ў Рэспубліцы Беларусь.

Праграма курса «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» цесна звязана з іншымі дысцыплінамі – гісторыяй літаратурнай мовы, лексікалогіяй, стылістыкай і культурай маўлення. Таму асноўнымі мэтамі сацыяльна-гуманітарнай падрыхтоўкі з'яўляюцца фарміраванне і развіццё сацыяльна-асобасных і сацыяльна-прафесійных кампетэнцый выпускнікоў ВНУ.

1.2. Мова і соцыум. Беларуская нацыянальная мова і яе формы

Мова і соцыум

Паводле Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы (пад рэд. М. Р. Судніка і М. Н. Крыўко), мова вызначаецца як:

1. Сродак чалавечых зносін і выказвання думкі з уласцівымі яму фанетыка-граматычным ладам і лексічным фундам. *Беларуская мова. Класічныя мовы.* 2. Сукупнасць унармаваных сродкаў выражэння славеснай творчасці, уласцівых індывідуальнай манеры пісьменніка; стыль. *Мова Янкі Купалы. Літаратурная мова.* 3. Здольнасць гаварыць. *У хворага адняло мову.* 4. Сістэма знакаў, гукаў, сігналаў, якія перадаюць інфармацыю. *Мова лічбаў. Мова формул.* 5. Асаблівасць маўлення, манера гаварыць. *Дзіцячая мова.* 6. Тое, што тлумачыць сабой што-небудзь, паясняе. *Мова фактаў (жывая мова, эзопаўская мова, індаеўрапейскія мовы, знайсці агульную мову і інш.).*

«Народ выражае сябе найпаўней і найдакладней у мове сваёй, – пісаў у XIX ст. вядомы рускі лінгвіст І. Сразнеўскі, – народ і мову нельга ўявіць адно без аднаго». Калі грамадства параўнаць з жывым арганізмам, то мову можна назваць нервовай сістэмай, якая наладжвае ў арганізме сувязі паміж яго клеткамі. Але мова – гэта не толькі сродак, з дапамогай якога людзі наладжваюць сувязі, абменьваюцца інфармацыяй, яна – своеасаблівае люстэрка жыцця і працы народа, яго грамадскага і культурнага развіцця. Мова адлюстроўвае жыццёвы вопыт народа, асаблівасці яго мыслення і псіхікі, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы.

З пакалення ў пакаленне беларускі народ замацоўваў у слове сваё бачанне свету, свой вопыт яго пазнання, ад эпохі да эпохі ён выпрацоўваў разнастайныя сродкі перадачы думак, пачуццяў. Прыродныя ўмовы і геаграфія краіны, узровень народнай гаспадаркі і кантакты з іншымі народамі, характар грамадскай думкі, культуры, мастацтва – усе больш ці менш значныя асаблівасці жыцця нашага народа адлюстраваліся ў мове.

Моўная культура беларускага народа надзвычай багатая і самабытная. Яна ўвасоблена ў поўных чароўнага характава песнях, у афарбаваных міфічнасцю легендах, паданнях і дасціпных, мудрых прыказках, у адмысловых загадках і магічна-таямнічых замовах, у трапных выслоўях і дасканалых па форме і мастацкіх якасцях казках, у творах мастацкай, навуковай літаратуры і г.д. Гэтыя моўныя скарбы раскрываюць гісторыю народа, сведчаць пра яго сацыяльны інтэлект, далучаюць да маральных, эстэтычных каштоўнасцей, створаных народам за стагоддзі, дапамагаюць зразумець яго філасофію, мастацкія вобразы, авалодаць сакрэтамі яго моватвор-

чай дзейнасці. Захоўваючы духоўную спадчыну народа, замацоўваючы ў слове ўсё тое, што прынята называць культурай, мова яднае нашчадкаў і продкаў, звязвае мінулае з сучаснасцю і будучыняй.

Мова – гэта адна з найважнейшых прымет нацыі, падмурак этнічнага самаўсведамлення народа. Так, паводле перапісу 2009 г., 60 % усяго насельніцтва Беларусі лічаць сваёй роднай мовай беларускую. Гэта азначае, што этнічная функцыя (быць сімвалам нацыі, кансалідаваць народ і адрозніваць яго ад іншых этнасаў) пераважае ў беларускай мове над камунікатыўнай. У сілу пэўных гістарычных, сацыяльных і геапалітычных прычын беларуская мова не стала пакуль асноўным і адзіным сродкам камунікацыі ў нашай рэспубліцы. Для большасці жыхароў Беларусі гэтую ролю выконвае руская мова.

Беларуская нацыянальная мова і яе формы

Беларуская мова – гэта нацыянальная мова беларускага народа, якая з’яўляецца сродкам пісьмовых і вусных зносін нацыі. Як іншыя нацыянальныя мовы, сучасная беларуская мова выступае ў дзвюх разнавіднасцях: літаратурнай і народна-дыялектнай. Кожная з гэтых разнавіднасцей мае свае сферы ўжывання і формы бытавання.

Мясцовыя гаворкі тэрытарыяльна і функцыянальна абмежаваны. Яны існуюць у вуснай форме і выкарыстоўваюцца пераважна як сродак зносін сярод сельскіх жыхароў. Мясцовыя гаворкі, якія маюць агульныя асаблівасці ў фанетыцы, граматыцы, лексіцы, аб’ядноўваюцца ў дыялекты. **Дыялект** (гр. *dialektos* – гаворка) – разнавіднасць нацыянальнай мовы, на якой размаўляе насельніцтва пэўнай мясцовасці. У беларускіх гаворках адрозніваюць два дыялекты: паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні. Паміж імі знаходзяцца пераходныя гаворкі, якія называюць сярэднебеларускімі або цэнтральнабеларускімі.

Літаратурная мова абслугоўвае розныя сферы дзейнасці беларускага народа. Беларуская літаратурная мова – гэта ўнармаваная, агульнапрынятая і абавязковая для ўсіх членаў грамадства мова. Яна існуе ў вуснай і пісьмовай разнавіднасцях, мае разгалінаваную сістэму стыляў. Гэта мова школы, друку, радыё, тэлебачання, мастацкай літаратуры, гуманітарнай навукі і г.д. Літаратурная мова мае складаную і разнастайную сістэму моўных сродкаў, рэгламентавання і пісьмова замацаваныя нормы.

Сістэму *норм* сучаснай беларускай літаратурнай мовы складаюць:

- *арфаэпічныя* – вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў;
- *акцэнталагічныя* – пастаноўка націску;
- *арфаграфічныя* – напісанне слоў;

– лексічныя і фразеалагічныя – выбар слова (фразеалагізма) і дарэчнасць яго прымянення ў агульнавядомым значэнні і агульнапрынятых спалучэннях;

– словаўтваральныя – утварэнне новых слоў у адпаведнасці з законамi мовы;

– марфалагічныя – выкарыстанне форм слоў;

– сінтаксічныя – пабудова словазлучэнняў, сказаў, тэкстаў;

– пунктуацыйныя – пастаноўка знакаў прыпынку;

– стылістычныя – выкарыстанне моўных сродкаў у адпаведнасці з патрабаваннямі пэўнага стылю.

Мова выступае ў вуснай і пісьмовай формах, якія разлічаны на розныя віды ўспрыняцця (слыхавое і зрокавае) і, адпаведна, адрозніваюцца лексічным і граматычным афармленнем.

1.3. Функцыі мовы ў грамадстве

Мова ў жыцці чалавека і грамадства выконвае наступныя функцыі:

– камунікатыўную (сродак зносін);

– кагнітыўную (інструмент мыслення і пазнання свету);

– акумулятыўную (сродак пазнання і захавання ведаў, сацыяльнага вопыту народа);

– пазнавальную (папаўненне чалавекам сваіх ведаў);

– эмацыянальна-эстэтычную (сродак выказвання думак і пачуццяў, сродак уздзеяння на чалавека, сродак эстэтычнага і маральна-этычнага развіцця чалавека);

– намінацыйную (сувязь чалавека з навакольным асяроддзем);

– рэгуляцыйную (рэгулюе адносіны ў розных сферах жыцця – гаспадарчай, культурнай, навуковай, палітычнай, бытавой);

– этнічную (на дзяржаўным узроўні рэгулюе адносіны паміж этнічнымі групамі і карэнным насельніцтвам).

1.4. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця

Сучасны стан беларускай літаратурнай мовы – вынік працяглага і складанага працэсу яе развіцця, які непарыўна звязаны з лёсам беларускага народа. Таму звернемся да гісторыі, высветлім, калі ўзнікла наша мова, дзе яна развівалася, якое яе месца сярод іншых моў свету, як яна выкарыстоўвалася ў пісьменстве, у грамадскім і культурным жыцці.

У залежнасці ад паходжання і наяўнасці ці адсутнасці агульных рыс усе мовы свету падзяляюцца на роднасныя і няроднасныя. Сярод роднасных моў адрозніваюцца моўныя сем'і, групы і падгрупы. Беларуская мова належыць да славянскай групы індаеўрапейскай сям'і.

Паводле тэорыі індаеўрапейскай расы, практычна ўсе еўрапейскія і многія азіяцкія народы маюць адну прарадзіму, а іх мовы ўзыходзяць да адзінай мовы-крыніцы, якую прынята называць «агульнаіндаеўрапейскай», ці «індаеўрапейскай прамовай».

Сёння цяжка дакладна сказаць, дзе і калі існавала гэтая мова. Існуе некалькі гіпотэз наконт прарадзімы індаеўрапейцаў. Адны даследчыкі лічаць, што першапачаткова, прыкладна ў IV – III тыс. да н. э., яны займалі прастору ад Дона і Паўночнага Каўказа да Дуная. Адсюль індаеўрапейцы пайшлі ў Еўропу, Сярэднюю Азію і праз Каўказ на Блізкі Усход і ў Індыю. Згодна з іншымі гіпотэзамі, індаеўрапейская моўная супольнасць узнікла на Блізкім Усходзе або ў Індыі, адкуль і рушыла на ўсход і захад. Выказваецца таксама меркаванне, што прарадзімай індаеўрапейцаў магла быць тэрыторыя ад Урала да Каспійскага мора.

Нягледзячы на тое што ў навуцы пакуль няма адзінства ў вызначэнні першаснай лакалізацыі праіндаеўрапейскай мовы, вучоныя, аднак, не сумняваюцца ў тым, што яна існавала. Параўнальна-гістарычны аналіз фактаў розных моў дазваляе рэканструяваць праіндаеўрапейскую мову.

Праіснаваўшы некалькі тысячагоддзяў, індаеўрапейская моўная супольнасць распалася, і на аснове дыялектаў пачалі складвацца розныя мовы (германская, раманская, славянская і інш.). Мовы, якія паходзяць ад агульнаіндаеўрапейскай мовы, з'яўляюцца роднаснымі, і на гэтай падставе іх аб'ядноўваюць у адну моўную сям'ю – індаеўрапейскую.

Індаеўрапейскія мовы – самая вялікая ў свеце моўная сям'я. У наш час амаль кожны другі чалавек на планеце гаворыць на мове індаеўрапейскага паходжання. Індаеўрапейскія мовы гучаць на прасторах Еўразіі, на працягу апошніх пяці стагоддзяў яны пашырыліся таксама ў Паўночнай і Паўднёвай Амерыцы, Аўстраліі і часткова Афрыцы. У складзе індаеўрапейскіх моў ёсць і так званыя «мёртвыя мовы», якімі ўжо ніхто не карыстаецца. Адны з іх збераглі толькі сваю назву ды невялікую колькасць уласных імёнаў. Такімі з'яўляюцца, напрыклад, старажытныя мовы Малой Азіі: хецкая, лувійская, палайская і пазнейшыя лідзійская і лікійская. Ад іншых засталіся пісьмовыя помнікі. Напрыклад, на ведыйскай мове ад II тыс. да н. э. захаваўся зборнік свяшчэнных тэкстаў «Веды», на санскрыце (у яго класічным варыянце) – эпічныя паэмы «Махабхарата» і «Рамаяна», на авестыйскай мове – зборнік свяшчэнных тэкстаў сярэдзіны I тыс. да н. э.

«Авеста». Некаторыя «мёртвыя» мовы выкарыстоўваюцца для богаслужэння: царкоўнаславянская (змененая стараславянская – першая пісьмовая мова славян) – у праваслаўнай царкве, лацінская – у каталіцкай царкве.

Па ступені роднасці індаеўрапейская сям’я падзяляецца на асобныя групы моў. Вучоныя налічваюць 16 моўных груп індаеўрапейскай сям’і: германская група (нямецкая, англійская, ісландская, шведская, дацкая і іншыя мовы), раманская (французская, іспанская, італьянская, партугальская, румынская, малдаўская і інш., мёртвая – лацінская), кельцкая (ірландская, шатландская, гэльская, брэтонская і інш.), балтыйская (літоўская, латышская, а таксама мёртвыя мовы – пруская і яцвяжская), іранская (персідская, таджыцкая, курдская і інш., мёртвыя – авестыйская, старажытнаперсідская), індыйская ці індаарыйская (хіндзі, урду, бенгалі і інш., а таксама мёртвыя – ведыйская, санскрыт) і інш. Беларуская мова разам з рускай, украінскай, польскай, чэшскай, балгарскай і іншымі належыць да славянскай групы моў індаеўрапейскай сям’і.

Зараз індаеўрапейскія мовы вельмі адрозніваюцца адна ад адной, але быў перыяд іх блізкасці, калі існавала адзіная індаеўрапейская мова, якая падзялялася на дыялекты. Ад тых часоў ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах застаўся даволі вялікі пласт слоў, якімі карысталіся тысячы гадоў таму старажытныя індаеўрапейцы (арыі) і ў якіх замацоўвалі свае веды аб навакольным свеце і аб сабе. Так, у беларускай мове індаеўрапейскімі паводле паходжання з’яўляюцца тэматычныя групы слоў, што абазначаюць паняцці духоўнага і культурнага жыцця: бог, вера, дух, дзіва, бяда і інш.; часавыя паняцці: век, месяц, дзень, ноч, вечар і інш.; назвы з’яў прыроды: агонь, вада, вецер, дым, неба, снег, холад і інш.; тэрміны роднасці, сваяцтва і іншых адносін паміж людзьмі: маці, брат, сястра, зяць, госць, друг і інш.; назвы частак цела чалавека: вока, вуха, зуб, кроў, мозг, нос і інш.; найменні жывых істот, раслін: звер, алень, воўк, вуж, каза, журавель, дуб, бяроза, вярба, лён, зерне, семя і інш.; назвы прымет якасці: новы, стары, жывы, злы, сухі і інш.; назвы дзеянняў, стану: быць, браць, будзіць, верыць, гарэць, драмаць і інш. Індаеўрапеізмамі з’яўляюцца таксама некаторыя лічэбнікі (два, тры, дзесяць, сто і інш.), займеннікі (ты, вы, сам), службовыя словы (без, да, а, ды, не і інш.). Падабенства гэтых слоў выяўляецца ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах або ў асобных іх групам, што сведчыць, з аднаго боку, пра роднасць гэтых моў, з другога – пра сам факт іх паходжання.

Беларуская мова атрымала ў спадчыну індаеўрапейскую лексіку з мовы старажытных славянскіх плямёнаў, што вылучыліся з агульнаіндаеўрапейскага этнічнага адзінства недзе на мяжы III і II тыс. да н. э. Нека-

торы час славяне жылі сумесна на адносна невялікай тэрыторыі. Праўда, вучоныя спрачаюцца, дзе яна знаходзілася. Яе шукаюць на тэрыторыі сучаснай Польшчы (паміж Одрай і Віслай), ля падножжа Карпат і ў стэпах Паўднёвай Украіны. Але найбольш верагодна, што месцам першаснага прыпынку славян стаў раён вярхоў Прыпяці, Буга, Віслы. Гэта быў агульны перыяд гісторыі славян – агульнаславянскі. Мову славян гэтага перыяду называюць агульнаславянскай, або праславянскай.

Праславянская мова не была аднолькавай на ўсёй тэрыторыі, а члнілася на дыялекты. Вучоныя вылучаюць тры асноўныя дыялекты, якія ўмоўна называюць усходнім, заходнім, паўднёвым. Носьбіты славянскіх дыялектаў у старажытнасці былі ў асабліва блізкіх адносінах з балтамі (носьбітамі балтыйскіх дыялектаў). Магчыма, нейкі час існавала адзінства, якое дазваляе гаварыць пра агульную балта-славянскую мову – продка славянскіх і балтыйскіх моў.

Паступова славяне пашыралі тэрыторыю свайго рассялення. У I тысячагоддзі н. э. славянская гаворка ўжо гучала ў паўночных раёнах Усходняй Еўропы, на Балканах, на тэрыторыі сучаснай Чэхіі, Славакіі, Венгрыі, Румыніі, у Малой Азіі. Славянская каланізацыя, асіміляцыя неславянскага насельніцтва ішла ў гэты час даволі інтэнсіўна. Але падчас вандровак славян па Еўропе сувязі паміж імі аслабляліся. Гэта прывяло ўрэшце (прыкладна ў сярэдзіне I тыс. н. э.) да распаду агульнаславянскага моўнага адзінства. На аснове ўзаемадзеяння дыялектаў, што былі ў недрах праславянскай мовы, і гаворак мясцовага асіміляванага насельніцтва паступова пачалі складвацца славянскія моўныя групы і асобныя мовы.

Такім чынам, падобна на тое, як дрэва расце з караня, ствол яго мацнее і галініцца, так і сучасныя славянскія мовы выраслі з праславянскай мовы, карані якой ідуць у глыб вякоў, да мовы праіндаеўрапейскай. Крона сучаснага славянскага «моўнага дрэва» мае галіны, у якіх групуюцца: 1) усходнеславянскія мовы, 2) заходнеславянскія мовы, 3) паўднёvasлавянскія мовы. Кожная з гэтых галін мае розную колькасць адгалінаванняў. Беларуская мова разам з рускай і ўкраінскай належыць да групы ўсходнеславянскіх моў. Усходнеславянская група – самая малая па колькасці моў, але самая вялікая па колькасці славян, што гавораць на мовах гэтай групы (звыш 180 млн чалавек).

Носьбіты ўсходніх славянскіх дыялектаў, на аснове якіх сфарміраваліся беларуская, руская і ўкраінская мовы, пачалі актыўна засяляць Усходнюю Еўропу ў сярэдзіне I тыс. н. э. Традыцыйна доўгі час лічылася, што на базе гэтых дыялектаў, якія мелі высокую ступень агульнасці, у XI ст. уз-

нікла адзіная старажытнаруская літаратурная мова. Яна праіснавала да канца XIII ст., а затым з яе вылучыліся тры мовы: руская, беларуская, украінская. Аднак сёння тэзіс аб поўным дыялектным адзінстве ўсходнеславянскіх моў і адзінай старажытнарускай мове выклікае сумненні. Вучоныя лічаць, што можна гаварыць толькі пра адносна адзіную пісьмова-літаратурную мову ўсходніх славян старажытнага часу (г.зн. яны пісалі амаль аднолькава, на стараславянскай мове – першай літаратурна-пісьмовай мове славян, распрацаванай у IX ст., але гаварылі па-рознаму). Моўныя продкі беларускай, рускай і ўкраінскай моў, відавочна, належалі да розных, хоць і блізкіх, дыялектных груповак праславянскага свету. А гэта азначае, што яны не мелі адзінай моўнай «калыскі», кожная з іх развівалася сваім шляхам з праславянскіх дыялектаў. Старажытныя пісьмовыя помнікі ўсходніх славян выразна адлюстроўваюць адметныя рысы, уласцівыя адпаведна будучым беларускай, рускай і ўкраінскай мовам. Разам з тым, можна гаварыць і пра шэраг істотных, агульных для гэтых моў асаблівасцей, што адражняюць іх ад заходніх і паўднёvasлавянскіх моў: напрыклад, поўнагалосныя формы: *голова* – *галава* (у заходніх і паўднёвых славян – *glova, glava*); пачатковае **о/а** ў словах тыпу *один* – *адзін*, *олень* – *алень* (на месцы **е** ў заходне- і паўднёvasлавянскіх мовах) і інш.

Аднак у большасці выпадкаў узаемаадносіны паміж беларускай, рускай і ўкраінскай мовамі маюць даволі складаны характар. Так, адны моўныя рысы з’яўляюцца агульнымі для беларускай і ўкраінскай моў (напрыклад, зацвярдзенне шыпячых (*жыццѣ* – *жыття*), чаргаванне **г, к, х** са свісцячымі **з, ц, с** (*нага* – *назе*, *нозі*, *рука* – *руцэ*, *руці*), пераход **л** у **ў, в** (*воўк* – *вовк*, *спаў* – *спав*), падаўжэнне зычных і інш.), але іх няма ў рускай мове; другія супадаюць толькі ў беларускай і рускай мовах (наяўнасць парных цвёрдых і мяккіх зычных, з’ява аканья, ужыванне на месцы былога гук **Ѣ** (*яць*) галоснага [э] (*хлеб*, *лес*) і інш.; асобныя рысы агульныя для рускай і ўкраінскай моў (наяўнасць цвёрдага і мяккага [р] (*резкий* – *різкій*). Некаторыя асаблівасці замацаваліся толькі ў адной з трох моў: у беларускай мове, напрыклад, дзеканне і цеканне (*дзень*, *ціхі*), у рускай – выбухны зычны гук [з] (*город*, *гора*), спалучэнні **ро, ло** (*дрожать*, *глотать*), ва ўкраінскай – галосны [і] на месцы былога **Ѣ** (*сіно*, *хліб*), мяккі зычны [ц] (*жнець*, *палець*) і інш.

Аналагічныя з’явы назіраюцца і ў граматычнай і лексічнай сістэмах усходнеславянскіх моў, дзе побач з агульнымі, аднолькавымі для трох моў, выяўляюцца спецыфічныя рысы, уласцівыя адной ці дзвюм мовам.

Заходнеславянскую моўную групу ўтвараюць польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая (верхня- і ніжнялужыцкая) мовы і мёртвая па-лабская (асімілявана нямецкай мовай да пачатку XVIII ст.). Носьбіты гэтых моў, якіх больш за 50 млн чалавек, жывуць цяпер пераважна на тэрыторыі Польшчы, Чэхіі і Славакіі.

На працягу апошняга тысячагоддзя славянскія мовы развіваліся ў розных умовах. Тым не менш, і сёння здзіўляе незвычайная блізкасць гэтых моў у лексічным складзе і структуры слова, у агульнасці каранёў, граматычных форм, сінтаксічных канструкцый. Ва ўсіх славянскіх мовах амаль аднолькава гучаць старажытныя словы, звязаныя з сямейнымі і вытворчымі адносінамі, з раслінным і жывёльным светам, назвы пор года, частак чалавечага цела і г.д. Усё гэта – водгалас старажытных сувязей продкаў славян. Разам з тым, блізкасць славянскіх моў часткова тлумачыцца і агульнасцю гістарычнага лёсу асобных груп славян.

На падставе вывучэння міжславянскіх моўных сувязей вучоныя імкнуцца рэканструяваць малянак узаемных адносін славян у глыбокай старажытнасці. Лічыцца, што чым больш агульных старажытных рыс мае пэўная славянская мова з астатнімі, тым бліжэй да цэнтра старажытнай праславянскай моўнай прасторы знаходзіліся яе носьбіты, і наадварот, чым менш такіх агульных рыс і з меншай колькасцю славянскіх моў яна звязана, тым далей ад цэнтра былі яе носьбіты ў старажытнасці.

У сувязі з гэтым узнікае пытанне: якое месца займалі продкі беларусаў у праславянскай моўнай прасторы? Адназначнага адказу пакуль няма. Аднак многія даследчыкі лічаць, што мова продкаў беларусаў пэўны час займала цэнтральнае месца ў праславянскім свеце. Так, рускі вучоны А. Шахматаў меркаваў, што продкі беларусаў займалі прамежкавае становішча паміж продкамі рускіх, украінцаў і прадстаўнікамі заходніх славян. Сведчанне таму – шэраг агульных для беларускай і заходніх моў працэсаў, сярод якіх найважнейшымі з'яўляюцца дзеканне, цеканне, страта мяккага гука [р]. Беларускі даследчык П. Бузук таксама лічыў, што беларуская мова знаходзілася ў цэнтры праславянскай моўнай прасторы, пра што сведчаць шматлікія рысы, якія звязваюць беларускую мову з мовамі ўсходніх і заходніх славян. Паводле А. Трубачова, продкі беларусаў разам з украінцамі былі бліжэй да носьбітаў дыялектаў, якія ляглі ў аснову паўднёvasлавянскіх моў (сербскай, харвацкай, славенскай, лужыцкай).

Стан даследавання беларуска-іншаславянскіх сувязей старажытнай пары не дазваляе канчаткова акрэсліць месца «прабеларусаў» у праславянскай моўнай прасторы, але, на думку вучоных, «хутчэй за ўсё яны размяшчаліся бліжэй да цэнтра, чым да перыферыі» (Г. Цыхун).

Ля вытокаў беларускай мовы

У розны час і рознымі шляхамі славяне дасягнулі тэрыторыі сучаснай Беларусі. Археалагі вылучаюць некалькі этапаў засялення славянамі беларускіх земляў, якія да гэтага ўжо былі часткова асвоены такімі балцкімі і угра-фінскімі плямёнамі, як літва, лотва, дайнова, яцвягі, голядзь і інш. Апошняя хваля масавай славянскай міграцыі на Беларусь прыпадае на VI ст. н. э. Аселі тут пераважна плямёны крывічоў, палачан, дрыгавічоў, радзімічаў, якія мелі многа агульнага ў культуры і мове. З VI – VII стст. пачынаецца доўгі і няпросты шлях кансалідацыі гэтых славянскіх плямёнаў, а таксама балтаў і угра-фінаў, якія жылі тут раней, у беларускую народнасць.

Славяне, на думку вучоных, прыйшлі на Беларусь, хутчэй за ўсё, з захаду (з басейна Віслы і Одры) і, магчыма, з паўднёвага захаду (з берагоў сярэдняга і ніжняга Дуная). Яны прынеслі з сабой свае племянныя дыялекты праславянскай мовы, блізкія да гаворак заходніх суседзяў і суродзічаў – будучых палякаў, чэхаў, славакаў, а таксама ўкраінцаў. Гэтыя дыялекты актыўна ўзаемадзейнічалі з балцкімі і угра-фінскімі гаворкамі мясцовага насельніцтва. Славянскія дыялекты паступова асімілявалі (выцеснілі) балцкія. Ад апошніх засталася ў беларускай мове толькі багатая тапаніміка ды гідраніміка (напрыклад, большасць назваў рэк і вадаёмаў на Беларусі мае балцкае паходжанне).

Старажытныя крывіцкія і дрыгавіцкія племянныя саюзы паступова перараслі ў дзяржаўныя супольнасці – феадальныя княствы, якія атрымалі пазней назвы Полацкае, Турава-Пінскае, Смаленскае і інш. Ужо ў VIII ст. узнік буйны на той час цэнтр крывічоў – Полацк (у пісьмовых помніках упамінаецца з 862 г.).

Моўнай адзінкай замест племянных дыялектаў у межах новай моўнай тэрыторыі становяцца тэрытарыяльныя дыялекты – гаворкі абласцей, якія аб'ядноўваліся ў эканамічных і палітычных адносінах вакол пэўнага горада. Яны маглі супадаць са старымі племяннымі дыялектамі, але маглі і не супадаць, паколькі з утварэннем феадальных княстваў адбывалася пэўная моўная перагрупоўка і нівеліроўка дыялектаў.

У выніку інтэграцыйных моўных працэсаў, на думку вучоных, пры фарміраванні мовы беларускай народнасці сталі вядучымі два дыялекты – паўднёва-заходні (гаворкі Турава-Пінскага княства і навагародска-гродзенскія гаворкі) і паўночна-ўсходні (гаворкі Полацкай і Смаленскай земляў).

Пытанне аб дыялектнай аснове мовы беларускай народнасці даволі складанае і да канца не высветленае з-за слабай распрацаванасці гістарычнай дыялекталогіі беларускай мовы. Аднак можна меркаваць, што, напрыклад, характэрныя фанетычныя рысы беларускай мовы – дзеканне і цекан-

не, цвёрды [p], фрыкатыўны [z] – спачатку маглі ўзнікнуць на захадзе былой тэрыторыі дрыгавічоў і пашырацца з захаду на ўсход. З’ява акання, якая ў наш час з’яўляецца агульнанацыянальнай нормай, была больш пашырана на паўночным усходзе Беларусі.

Але перш чым утварылася беларуская народнасць і сфарміравалася яе мова, у жыцці ўсходняга славянства адбылося многа важных падзей, якія паўплывалі на развіццё мовы. Да такіх падзей адносіцца далучэнне славян у X ст. да хрысціянскай цывілізацыі (пераважна ў яе грэка-візантыйскіх формах). Разам з хрысціянствам на ўсходнеславянскія землі прыйшла пісьменнасць на стараславянскай (старабалгарскай) аснове. Гэтая хрысціянска-пісьмовая культура паступова выцесніла язычніцкую культуру і іншыя сістэмы літарнага пісьма, што існавалі ва ўсходніх славян у IX ст. і, магчыма, раней.

Увогуле многія даследчыкі лічаць, што да афіцыйнага хрышчэння Русі (988 г. н. э.) усходнія славяне не карысталіся якой-небудзь упарадкаванай сістэмай пісьма. Пісьменнасць з’явілася і стала пашырацца з прыняццем хрысціянства. Некаторыя вучоныя адносяць з’яўленне пісьменнасці ва ўсходніх славян з канца X стагоддзя да больш ранняга часу. Пры гэтым яны абапіраюцца на старажытны летапіс, дзе ёсць звесткі пра тое, што філосаф Канстанцін навучыўся грамаце «рускай» ад нейкага русіна ў Карсуні (Херсоне) перад тым, як пісаць свае кнігі. Недзе каля 860 г. ён быў у Карсуні і набыў там «Евангелле и псалтырь руськы письмены писано».

Пра выкарыстанне ўсходнімі славянамі нейкіх пісьмовых знакаў згадваюць у сваіх нататках арабскія падарожнікі X ст. Эль Масурадзі, Ахмені Ібн-Фадлан і інш. Паводле падання чарнарызца Храбра, які жыў у X ст., усходнія славяне карысталіся сваёй пісьменнасцю – «чертами и рьзами» (магчыма, старажытная пісьменнасць у форме клінапісу).

Аднак пытанне аб усходнеславянскай пісьменнасці ў дахрысціянскі перыяд канчаткова не высветлена. Да нас дайшло нямала пісьмовых знакаў, якія пакуль што ўвогуле застаюцца нерасшыфраванымі. Тым не менш, гаварыць пра шырокае распаўсюджанне пісьма ва ўсходніх славян магчыма, відаць, толькі з часу прыняцця хрысціянства.

Разгляд гісторыі беларускай літаратурнай мовы (як і рускай і ўкраінскай) звычайна пачынаецца з часоў узнікнення пісьменнасці і першых літаратурна-пісьмовых твораў ва ўсходніх славян. Беларусы яшчэ з дапісьмовых часоў валодалі самабытнай культурай слова, якая асабліва ярка выяўляецца ў фальклорных творах. Разам з тым існавала традыцыя выкарыстання разнастайных формул дагавораў, пагадненняў, т.зв. звычайнага права з уласцівымі ім зваротамі, выразамі. Пазней традыцыі вуснай моватвор-

часці народа сутыкнуліся са стараславянскай кніжнай мовай, якая прыйшла з прыняццем хрысціянства. У выніку сінтэзу гэтых дзвюх моўных стыхій паступова выпрацаваўся варыянт пісьмовай (кніжнай) мовы, якая існуе паралельна са шматлікімі мясцовымі гаворкамі ўсходніх славян. Яе традыцыйна называюць старажытнай усходнеславянскай (старажытнарускай) літаратурнай мовай. На гэтай мове створаны такія сусветна вядомыя помнікі, як «Слова пра паход Ігараў», творы Уладзіміра Манамаха, летапіс «Аповесць мінулых гадоў» і інш. Гэты час быў пачаткам пісьмовага перыяду ў мастацкай славеснасці будучых беларусаў, рускіх, украінцаў.

XI – XII стст. былі надзвычай плённымі ў гісторыі беларускай кніжнасці. Значная колькасць пісьмовых помнікаў, створаных на Беларусі ў той час, былі на царкоўнаславянскай (стараславянскай у яе ўсходнім варыянце) мове. Гэта пераважна творы богаслужэбнай літаратуры (евангеллі, псалтыры і інш.). З арыгінальных рэлігійных твораў старажытнай эпохі дайшлі да нас творы епіскапа Кірылы Тураўскага (словы, казанні, павучанні, малітвы), пісьменнікаў-асветнікаў Клімента Смаляціча і Аўраама Смаленскага, якія дасканалы валодалі царкоўнаславянскай мовай, ці, як тады называлі, «языком словенским». У XII ст. вялікую асветніцкую працу вяла Ефрасіння Полацкая. Яе жыццё і дзейнасць апісаны ў «Жыціі», складзеным пасля смерці асветніцы адным з яе вучняў. Старажытныя беларускія пісьменнікі-асветнікі былі людзьмі высокай культуры, якія добра ведалі не толькі Біблію, але і антычную літаратуру – Гамера, Платона, Арыстоцеля.

На тэрыторыі Беларусі існавалі такія буйныя цэнтры старажытнай пісьменнасці, як Полацк, Тураў, Пінск, Смаленск, Слуцк, Мазыр. Тут не толькі перапісваліся царкоўныя творы і іншая папулярная ў тыя часы літаратура, але і ствараліся арыгінальныя творы. Аднак іх захавалася невялікая колькасць, пераважна ў пазнейшых спісах. Многае з пісьмовай спадчыны нашых продкаў згублена. Дастаткова сказаць, што не захавалася ў арыгінале ніводнага з надзвычай папулярных у свой час твораў Кірылы Тураўскага.

Значна больш помнікаў пісьменнасці не толькі рэлігійнага, але і свецкага характару дайшло ад XIII ст. Гэта шматлікія гандлёвыя дагаворы, надпісы на прадметах матэрыяльнай культуры, разнастайныя граматы, знойдзеныя ў Віцебску, Смаленску, Мсціславе. Гэтыя помнікі шырока адлюстроўваюць асаблівасці жывой народнай гаворкі таго часу. Напрыклад, у адным з першых дакладна датаваных помнікаў – «Дагаворнай грамаце Смаленскага князя Мсціслава Давыдавіча з Рыгай і Гоцкім берагам» ад 1229 г., – у якім знайшлі адбітак многія працэсы агульнаўсходнеславянскага характару (падзенне рэдукаваных галосных **Ъ, Ъ**, супадзенне гукаў [i] і [e], пераход злучэнняў **гы, кы, хы** ў **гі, кі, хі** і інш.), шырока прадстаўлены

мясцовыя (полацка-смаленскія) рысы (змяшэнне **ч** і **ц**, пераход **в** у **ў** (не-складовае), іменная частка выказніка выражана поўнай (займеннай) формай прыметніка. Многія з моўных з’яў, адлюстраваных у тагачасных помніках, сталі спецыфічнымі рысамі сучаснай беларускай мовы. Такім чынам, у помніках, створаных на Беларусі ў X – XIII стст., выразна акрэсліліся рысы беларускай моўнай сістэмы. На падставе пісьмовых сведчанняў вучоныя мяркуюць, што гаворкі будучых беларусаў, рускіх, украінцаў мелі да XIII ст. столькі адметнага ў фанетычным і граматычным ладзе, што можна гаварыць аб трох самастойных усходнеславянскіх мовах – беларускай, рускай, украінскай.

Жыхары ўсходнеславянскіх земляў у XIII ст. апынуліся ў розных палітычных і эканамічных умовах. Большая частка былой Кіеўскай Русі трапіла пад уладу татара-манголаў. На тэрыторыі ж будучай Беларусі, свабоднай ад татара-манголаў, набывае эканамічную і палітычную магутнасць Навагародская зямля (вядомая таксама пад назвамі «Чорная Русь», «этнічная Літва»). Полацкае княства, якое дасягнула найбольшай магутнасці пры княжанні Усяслава (XI ст.), да гэтага часу страчвае сваю моц і распадаецца на дробныя ўдзельныя княствы. Цэнтр палітычнага і эканамічнага жыцця пераходзіць з Падзвіння ў Панямонне, якое становіцца ядром кансалідацыі беларускіх, часткова ўкраінскіх земляў і балцкіх плямёнаў (жмудзі, аўкштайтаў – продкаў сучасных літоўцаў, яцвягаў і інш.) у адзіную дзяржаву – Вялікае Княства Літоўскае.

Беларуская мова часоў Вялікага Княства Літоўскага

Вялікае Княства Літоўскае ўзнікла ў XIII ст. як саюз усходнеславянскіх княстваў (Навагрудскае, Полацкае, Пінска-Тураўскае, Берасцейскае і інш.), і на працягу XIV ст. уся тэрыторыя Беларусі ўвайшла ў яго склад. Гэта была дзяржава шматэтнічная (яе насялялі, паводле сучаснай тэрміналогіі, беларусы, украінцы, літоўцы, палякі, яўрэі, татары), рознаканфесіянальная (тут жылі праваслаўныя, католікі, іудзеі, мусульмане, пратэстанты) і шматмоўная (акрамя ўсіх этнічных моў, выкарыстоўваліся лацінская і стараславянская).

Этнічную большасць у Вялікім Княстве Літоўскім складалі нашчадкі былых усходнеславянскіх плямёнаў (крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў), якія не растварыліся ў вялікай дзяржаве, а захавалі свае традыцыі, звычаі, веру, культуру, мову, атрыманую ў спадчыну з даўніх часоў. На базе гэтай часткі ўсходнеславянскага насельніцтва на працягу XIV – XV стст. склалася беларуская народнасць і сфарміравалася беларуская літаратурна-пісьмовая мова (у навуковай літаратуры яе прынята называць старабеларускай). Вядучую ролю ў яе фарміраванні адыгралі, на думку вучоных, хутчэй за

ўсё, гаворкі Віленшчыны і паўночных гарадоў Вялікага Княства Літоўскага – Віцебска, Полацка, Смаленска.

Старабеларуская мова з'яўлялася асноўнай літаратурна-пісьмовай у Вялікім Княстве Літоўскім. У той час яе называлі «проста мова» (тэрмін «беларуская мова» ўзнік пазней). У пісьмовых помніках сустракаюцца таксама назвы «проста мова», «рускій язык» (у адрозненне ад «языка словенскаго» – царкоўнаславянскай мовы). Па-за межамі Княства гэтую мову часам называлі «літоўскай».

«Проста мова» склалася як літаратурная мова ў актавай пісьменнасці на аснове мясцовых гаворак і пісьмова-моўных традыцый папярэдніх стагоддзяў. Яна выкарыстоўвалася ў наддыялектных пісьмовых зносінах на тэрыторыі ўсёй дзяржавы. Гэтая мова мела статус афіцыйнай, дзяржаўнай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім, таму ўжывалася ва ўсіх сферах грамадскага жыцця. На беларускай мове ўпершыню ў гісторыі ўсходніх славян у пачатку XVI ст. з'явіліся друкаваныя кнігі. На ёй існавала багатая літаратура, навуковая і мастацкая, летапісы, а з сярэдзіны XVI ст. – і тэксты Святога Пісання. Гэта была мова законаў, суда, канцылярыі. У вялікакняжацкай канцылярыі на ёй ствараліся дакументы дзяржаўнага значэння. На беларускай мове пісаліся і найважнейшыя юрыдычныя дакументы ў каралеўскіх канцылярыях Кракава і Варшавы, прызначаныя для Вялікага Княства Літоўскага. Актавыя дакументы, выдадзеныя вялікімі князямі, каралямі, сеймамі, рознымі ўрадавымі асобамі, склалі гістарычны архіў, вядомы пад назвай Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (Літоўская метрыка). Ён змяшчае больш за 600 тамоў дакументаў, якія не толькі даюць уяўленне пра розныя бакі палітычнага, эканамічнага, культурнага жыцця Вялікага Княства Літоўскага на працягу амаль чатырох стагоддзяў, але і з'яўляюцца крыніцай вывучэння стану тагачаснай беларускай мовы, шляхоў яе развіцця.

Дзелавыя дакументы даволі паслядоўна адлюстроўвалі асаблівасці народнай гаворкі, яе багатую лексіку, фанетычныя і граматычныя з'явы. Разам з тым, у іх выпрацоўваліся і спецыфічныя прыёмы выказвання, юрыдычныя формулы, стандартныя канцылярскія звароты, своеасаблівыя сінтаксічныя канструкцыі. У практыцы справаводства і заканадаўства складваліся характэрныя рысы старабеларускай мовы, ішло папаўненне яе слоўніка грамадска-палітычнай, юрыдычнай тэрміналогіяй.

Лепшыя моўныя здабыткі канцылярска-юрыдычнага пісьменства адлюстраваны ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага – зводзе законаў дзяржавы і кодэксе феадальнага права, які меў тры рэдакцыі – 1529, 1566, 1588 гг. Статут юрыдычна замацоўваў прававое становішча беларускай мовы як дзяржаўнай у Вялікім Княстве Літоўскім. У гэтым унікальным помніку

пісьменства даволі паслядоўна адлюстраваны найбольш характэрныя рысы беларускай фанетыкі і граматыкі, праведзена пэўная ўніфікацыя графікі і арфаграфіі. Тут надзвычай шырока прадстаўлены амаль усе тэматычныя пласты тагачаснай беларускай лексікі – ад назваў дзяржаўных рэлігій, службовых асоб да найменняў прадметаў і з’яў бытавога характару.

Высокі ўзровень мела ў XV – XVII стст. беларускае свецка-мастацкае пісьменства, якое існавала ў такіх жанравых формах, як летапісы (афіцыйныя і прыватныя хронікі), мемуары, творы мастацкай літаратуры, перакладной (гістарычна-прыгодніцкія, рыцарскія аповесці і раманы) і арыгінальнай (вершы, творы палітычнай сатыры і інш.). У моўных адносінах свецка-мастацкая літаратура даволі стракатая. Творы ўзнікалі ў розны час, аўтарамі іх былі людзі розных густаў, з рознай манерай пісьма. Таму побач з жывой народна-гутарковай моўнай стыхіяй тут можна сустрэць царкоўнаславянскую, традыцыйныя, часам архаічныя кніжна-пісьмовыя спосабы і прыёмы апісання і г.д. Аднак у цэлым, як адзначае Я. Ф. Карскі, творы старажытнай беларускай літаратуры – і арыгінальныя, і перакладныя, самых разнастайных жанраў – пісаліся, па сутнасці, на той жа мове, што і розныя юрыдычныя і дзелавыя помнікі.

Паступовая дэмакратызацыя старабеларускай свецкай пісьменнасці, якая выяўлялася ў замене архаічных моўных элементаў адпаведнымі элементамі жывой народнай мовы, пашырылася і на рэлігійную літаратуру, якая традыцыйна стваралася на царкоўнаславянскай мове. Увогуле, выкарыстанне старабеларускай мовы ў творах рэлігійнай літаратуры – даволі цікавая старонка ў гісторыі літаратурнай мовы. Як вядома, гісторыя Беларусі мае тую адметнасць, што хрысціянства сюды прыйшло не толькі ў грэка-візантыйскіх, але і ў рымска-каталіцкіх формах. Шматвяковая барацьба праваслаўя і каталіцызму аслабляла кніжна-хрысціянскую культуру беларусаў на царкоўнаславянскай мове. Пранікненне беларускай мовы ў канфесійную літаратуру паступова звужала сферу выкарыстання царкоўнаславянскай мовы. Спачатку асаблівасці мясцовых беларускіх гаворак пранікалі ў некананічныя рэлігійныя творы, затым царкоўнаславянскія рысы стыхійна замяняліся беларускімі і ў тэкстах Святога Пісання. Да XVI ст. гэты працэс набыў такія памеры, што асобныя помнікі рэлігійнай літаратуры можна разглядаць не проста як узоры беларускай рэдакцыі царкоўнаславянскай мовы, а як самастойныя пераклады на беларускую літаратурную мову.

Пераклад і выданне на Беларусі рэлігійнай літаратуры звязаны з дзейнасцю такіх выдатных пісьменнікаў-асветнікаў, як Францыск Скарына, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Мялецій Сматрыцкі, кнігі якіх увасобілі дэмакратызацыю царкоўнаславяншчыны ў напрамку больш зразумелага

для чытача пісьма. Напрыклад, выданні Ф. Скарыны настолькі насычаны беларусізмамі, што паміж вучонымі ўзніклі рознагалосці адносна іх моўнай асновы. Адны вучоныя лічаць яе беларускай, другія сцвярджаюць пра перавагу ў іх царкоўнаславянскай асновы. Аднак як бы гэта ні называлі – беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскай мовы ці «высокі стыль» старабеларускай мовы, – важна, што Ф. Скарына першы свядома сінтэзаваў у сваіх выданнях элементы мёртвай царкоўнаславянскай мовы і жывой беларускай гаворкі. На літаратурнай і мовазнаўчай ніве Беларусі Скарына распачаў тую ж самую працу, якую ў вялікарускай літаратуры двума стагоддзямі пазней пачне М. В. Ламаносаў, дбаючы пра «равносьць» паміж кніжнаславянскай і рускай гутарковай мовамі. Моватворчую дзейнасць Ф. Скарыны можна зразумець і ацаніць на агульнаеўрапейскім фоне эпохі Адраджэння, якой паасобныя еўрапейскія мовы і абавязаны ўзыходжаннем з простых «гаворак» да ўзроўню нацыянальных моў. Узгадаем вялікіх італьянскіх гуманістаў: Дантэ, аўтара «Боскай камедыі», які першым гаворку сваёй Бацькаўшчыны – Тасканскай вобласці – імкнуўся ўзняць да агульнаітальянскай нацыянальнай свядомасці, Петрарку, Бакачча, якія шырока спалучалі ў сваіх творах лацінскую мову з жывой народнай гаворкай. Перакладаючы «Біблію», Скарына дастасоўваў беларускае слова да высокіх мерак Святога Пісання, суадносіў беларускую мову з іншымі мовамі свету – халдзейскай, яўрэйскай, лацінскай, грэчаскай, царкоўнаславянскай.

Увядзенне ў сакральную мову народных элементаў адыграла важную ролю ў гісторыі беларускай мовы. У другой палове XVI ст., у разгар Рэфармацыі на Беларусі, паслядоўнікі Скарыны – Сымон Будны, Васіль Цяпінскі і іншыя – давалі справу да канца, даўшы народу рэлігійныя творы на беларускай мове.

Такім чынам, на ранніх этапах сваёй гісторыі беларускі народ ажыццяўляў пісьмовыя зносіны на мове, якая значна адрознівалася ад сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Як і ўсякая іншая літаратурная мова данацыянальнай эпохі, яна не была да канца арганізаванай структурай, не мела сталых, зафіксаваных у граматыках норм. Тагачасныя аўтары абпіраліся на традыцыі старажытнага пісьменства, асабліва ў галіне графікі, арфаграфіі, стылістыкі. Гэта ў пэўнай ступені архаізавала літаратурную мову, аддаляла яе ад народнай гаворкі. Разам з тым пісьменнікі неабмежавана карысталіся лексікай і фразеалогіяй народнай мовы, якая з’яўлялася для іх узорам моватворчасці і невычэрпнай крыніцай выяўленчых сродкаў. Спалучэнне гэтых разнародных моўных элементаў не было, аднак, механічным, не надавала цалкам штучны характар мове старабеларускага пісьменства. Яна

мела адзнакі літаратурнасці і адпавядала тым патрабаванням, якія ставіліся перад ёю як сродкам пісьмовых зносін і літаратурнай творчасці.

Літаратурная мова часоў ВКЛ, можна сказаць, была «нацыянальнай» літаратурнай мовай у тым сэнсе, што ў яе аснове ляжала беларуская мова, а не царкоўнаславянская ці якая іншая. Аднак далейшае развіццё беларускай народнасці і яе мовы адбывалася ў неспрыяльных умовах. Утварэнне федэратыўнай дзяржавы – Рэчы Паспалітай – у выніку аб’яднання Вялікага Княства Літоўскага з Польшчай (Люблінская унія 1569 г.), хоць і з захаваннем напачатку юрыдычнай роўнасці абедзвюх дзяржаў, мела вынікам узмацненне польскага палітычнага і культурнага ўплыву. Польшча ў гэты час мела лепшае эканамічнае і палітычнае становішча, чым аслабленае ў Лівонскай вайне Вялікае Княства Літоўскае. Валодаючы ўнутрыпалітычнай ініцыятывай у дзяржаве, Польшча пачала ажыццяўляць вялікадзяржаўную палітыку ў адносінах да Вялікага Княства Літоўскага. Яна выяўлялася найперш у імкненні падпарадкаваць гэты край Кароне, у пашырэнні каталіцызму, польскай культуры, мовы.

Па меры таго як Княства паступова губляла палітычную самастойнасць і з раўнапраўнага суб’екта шматэтнічнай дзяржавы ператваралася ў край, нацыянальна залежны ад польскай улады, пагаршаліся ўмовы для развіцця пісьменнасці на беларускай мове.

З канца XVI ст. на Беларусі распаўсюджваецца лацінская мова – на той час афіцыйная пісьмовая мова Польскай дзяржавы. Яна пачынае выкарыстоўвацца (часта паралельна з беларускай мовай) у судовай практыцы, навуковым ужытку, становіцца прадметам школьнага вывучэння. І хоць глыбокіх каранёў латынь на Беларусі не паспела пусціць, але яна рыхтавала глебу да пранікнення ў пісьменнасць польскай мовы. Экспансія польскай мовы асабліва пашырылася ў пачатку XVII ст. Калі дакументы Літоўскай метрыкі на працягу XV – XVI стст. напісаны на беларускай мове, то ў XVII – XVIII стст. – пераважна на польскай і часткова лацінскай. Польская мова становіцца мовай канфесійнай палемікі, свецкай літаратуры. Паступова беларуская мова выцясняецца з прыватнага пісьмовага ўжытку. У выніку дэнацыяналізацыі і апалячвання ў новых палітычных умовах беларускай шляхты, магнатаў (чыя патрэбы найперш абслугоўвала беларуская літаратурная мова) гутарковай мовай гэтых сацыяльных груп таксама становіцца польская. Яна часта выступае як своеасаблівы сацыяльны жаргон, у якім польскія рысы перамешваюцца з беларускімі мясцовымі моўнымі асаблівасцямі.

Творы, якія выходзяць на беларускай мове ў канцы XVI – XVII стст., беспадстаўна нападваюцца паланізмамі, прычым не толькі лексічнымі, але

і граматычнымі, словаўтваральнымі. Часта ўсё выказванне афармляецца на ўзор польскай стылістыкі. Паводле слоў Я. Ф. Карскага, беларуская літаратурная мова да канца XVII ст. так паланізавалася, што па сваім лексічным складзе стала мала адрознівацца ад польскай гаворкі.

Такім чынам, працяглая паланізацыя, вынікам якой стала звужэнне сацыяльнай базы беларускай мовы (складу яе носьбітаў), абмежаванне яе жанравай структуры, нематываванае пранікненне ў беларускі слоўнік паланізмаў, а з другога боку, архаізаванасць самой структуры граматычных і правапісных норм старабеларускай мовы, часта далёкіх ад жывой народнай мовы, – усё гэта прывяло да заняпаду беларускай літаратурнай мовы старой традыцыі. Яна ўжо не магла задаволіць камунікатыўныя патрэбы тагачаснага грамадства.

Засмечаная і сацыяльна непрэстыжная, беларуская літаратурная мова саступае пазіцыі польскай мове, а ў 1696 г. Варшаўскі сейм канстатуе, што ў справядстве Княства ўсе рашэнні павінны складацца на польскай мове. З гэтага часу афіцыйная пісьменнасць на беларускай мове спыняецца. Але беларуская мова працягвае выкарыстоўвацца ў штодзённым ужытку сялян і іншых ніжэйшых колаў грамадства, якіх польская асіміляцыя амаль не закранула, г.зн. яна працягвае функцыянаваць і развівацца як народна-дыялектная мова.

Ад XVII – XVIII стст. дайшло да нас зусім мала помнікаў на беларускай мове. Гэта асобныя мастацкія творы – ананімныя, бурлескна-сатырычныя вершы, нешматлікія драматычныя творы – камедыі, інтэрмедыі да школьных драматычных твораў. Спецыфіка гэтых твораў у тым, што яны напісаны лацінкай, у аснове якой ляжаў фанетычны прынцып правапісу. У адрозненне ад традыцыйна-этымалагічнага правапісу кірылаўскіх старабеларускіх выданняў, дзе многія спецыфічныя рысы беларускай фанетыкі (аканне, цеканне і інш.) звычайна не адлюстроўваліся, фанетычны прынцып пісьма лацінкай вельмі дакладна перадаваў усе асаблівасці беларускага вымаўлення.

Мова драматычных твораў надзвычай блізкая да сучаснай беларускай мовы. Тут не сустракаюцца царкоўнаславянізмы, не выяўляюцца якія-небудзь кніжныя, архаічныя элементы, тыповыя для старабеларускай пісьменнасці. Гэтыя творы цалкам маюць у сваёй аснове народную гаворку і ў гэтым сэнсе даюць уяўленне аб тагачасным яе стане.

Драматычныя творы XVII – XVIII стст. цесна звязаны з моватворчасцю народа і стаяць на мяжы мовы народнасці і нацыянальнай літаратурнай мовы, якая пачала фарміравацца на народна-дыялектнай аснове.

Новая (нацыянальная) беларуская літаратурная мова

У канцы XVIII ст. беларускі народ апынуўся ў новых гістарычных абставінах: некалі вялікая Рэч Паспалітая пасля трох падзелаў паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй у 1795 г. перастала існаваць. Беларускія землі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі, і Беларусь канчаткова страціла дзяржаўнасць і нават сваю этнічную назву, ператварыўшыся ў «Паўночна-Заходні край» імперыі.

Царскі ўрад ігнаруе не толькі дзяржаўную самастойнасць, але і этнічную, моўную, культурна-рэлігійную адметнасць беларускага народа. У 1839 г. ліквідуецца унія, і ўніаты далучаюцца да Рускай праваслаўнай царквы. Афіцыйная навука разглядала беларускую мову як дыялект («наречіе») рускай мовы, а беларусаў – як рускую народнасць. Гэта адпаведна адкрывала дарогу рускаму заканадаўству, рускім школам, афіцыйнай рускай мове. Загадам Мікалая I у 1840 г. на Беларусі ў якасці афіцыйнай уводзілася руская мова. Беларуская мова ў гэты і пазнейшыя часы ў афіцыйны ўжытак, пісьменнасць, школы не дапускалася. Усё, што знаходзілася па-за бяспісьменным сялянскім бытам (царква, школа, канцылярыя), павінна было быць рускім.

Менавіта ў гэты час нацыянальна-культурнага заняпаду ў асяроддзі навукоўцаў-беларусаў, выхаваных на традыцыях польскай і рускай культур, умацоўваецца разуменне самабытнасці беларускага народа, прызнанне гістарычнай ісціны, што толькі на аснове нацыянальных традыцый можна стварыць каштоўнасці агульначалавечага значэння, што пытанні «быць ці не быць беларускай культуры?», «быць ці не быць самім беларусам?» вырашаюцца праз лёс роднай мовы.

Гэтую ісціну першымі ўсвядомілі прадстаўнікі беларуска-польскага асветніцтва першай паловы XIX ст. Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч і інш. Свядома праводзілі яе ў жыццё ў другой палове XIX ст. К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч, пазней – Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Цетка, А. Гарун, С. Палуян і іншыя пісьменнікі і публіцысты «нашаніўскага» кірунку. Іх творчасць, якая ўвабрала духоўныя здабыткі беларускага народа, і ёсць пачатак новай беларускай нацыянальнай літаратурна-пісьмовай мовы.

Такім чынам, сучасная літаратурная беларуская мова пачынае складвацца амаль праз два стагоддзі пасля спынення старабеларускай пісьмовай традыцыі – у мастацкай творчасці, прызначанай найперш сялянину, «мужыку», які заставаўся адзіным, па сутнасці, захавальнікам сваёй спрадвечнай мовы і нацыянальнай культуры. Менавіта на аснове жывой мовы народа і

пачала фарміравацца беларуская літаратурная мова (без якой-небудзь сувязі з культурай старога беларускага пісьменства).

Працэс фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы супаў з перыядам т.зв. Славянскага Адраджэння, калі адбывалася фарміраванне славянскіх нацый і новых славянскіх нацыянальных моў. Але, у адрозненне ад іншых славянскіх моў, ва ўмовах адсутнасці ўласнай дзяржаўнасці, забароны беларускай мовы ў грамадскім жыцці працэс складвання яе літаратурнай формы працякаў вельмі запаволена і расцягнуўся больш чым на стагоддзе. У XX ст. беларуская мова ўвайшла неўнармаванай і некадыфікаванай, нягледзячы на спробы выкарыстання яе на працягу XIX ст. у літаратуры і публіцыстыцы, не маючы распрацаванай навуковай тэрміналогіі, кніжна-пісьмовых стыляў.

Асноўныя нормы літаратурнай мовы пачалі складвацца стыхійна толькі ў першыя дзесяцігоддзі XX ст. (1906 – 1915 гг.) легальнага функцыянавання беларускага друку. Выданне першай беларускай газеты «Наша ніва», вакол якой згуртаваліся нацыянальныя культурныя сілы, удзел у ёй карэспандэнтаў з розных мясцовасцей Беларусі стваралі магчымасць замацаваць у якасці норм найбольш пашыраныя моўныя з’явы. Аднак гэтыя нормы не былі апісаны і замацаваны адпаведным чынам, а таму часта парушаліся. На старонках «Нашай нівы», як і ў іншых тагачасных выданнях, свабодна суіснавалі розныя варыянтныя формы, вытокамі якіх былі паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні беларускія дыялекты.

Першыя спробы кадыфікаваць правапісныя і граматычныя нормы былі зроблены братамі А. і Я. Лёсікамі, якія ў 1917 г. апублікавалі лацінскім шрыфтам дапаможнік «Як правільна пісаць па-беларуску», а ў 1918 г. на яго аснове выдалі «Беларускі правапіс». У гэты час выходзяць і іншыя дапаможнікі: «Беларускі правапіс» А. Луцкевіча і Я. Станкевіча, дапаможнік Р. Абіхта і Я. Станкевіча «Просты спосаб стацца ў кароткім часе граматычным» і інш. Але найбольш значнай і ўдала распрацаванай сярод іх стала «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча, выдадзеная кірыліцай і лацінкай у Вільні ў 1918 г. Б. Тарашкевіч выйшаў за межы ўласна граматыкі і апісаў усе ўзроўні моўнай сістэмы з пункту погляду іх нарматыўнасці, правіл перадачы на пісьме. Ён здолеў акрэсліць асноўныя заканамернасці беларускай літаратурнай мовы, выявіць гістарычна абумоўленую сувязь яе фанетыка-граматычных асаблівасцей з цэнтральнымі (сярэднебеларускімі) гаворкамі, якія аб’ядноўваюць найбольш агульныя і пашыраныя рысы абодвух дыялектаў.

Зыхадам «Граматыкі» Б. Тарашкевіча пачаўся працэс стабілізацыі правапісных норм беларускай літаратурнай мовы. На падставе «Граматыкі» ствараюцца іншыя падручнікі і навучальныя дапаможнікі.

Уздым у 20-я гады беларускай культуры, якая выкарыстала часовую магчымасць развіцця, прывёў да ўзнікнення вялікай колькасці беларускіх тэкстаў і далучэння да беларускага пісьмовага слова мільёнаў людзей. У выніку ажыццяўлення палітыкі беларусізацыі беларуская мова набыла статус дзяржаўнай. Яе выкарыстоўвалі грамадскія ўстановы, на ёй вялося навучанне ў школах, тэхнікумах, ВНУ. Упершыню ў гісторыі былі створаны на беларускай мове падручнікі для школ па ўсіх прадметах, шматлікія слоўнікі. Да канца 20-х гадоў XX ст. каля 90 % літаратуры, якая выпускалася, была беларускай, звыш 89 % школ мелі беларускую мову навучання, беларуская мова стала мовай справаводства, навукі.

Аднак усталяванне сталінскага таталітарнага рэжыму ў 30-я гады гвалтоўна спыніла працэс беларусізацыі. На Беларусі пачалася кампанія па выкрыцці так званых нацыянал-дэмакратаў, да якіх былі аднесены амаль усе, хто працаваў на ніве роднай культуры, навукі, асветы. У выніку рэпрэсій загінулі многія грамадскія дзеячы, вучоныя, пісьменнікі, работнікі культуры і асветы, г.зн. уся нацыянальна арыентаваная інтэлігенцыя. Беларусізацыя стала кваліфікавацца партыйнымі органамі як памылка, і беларуская мова пачала паступова замяняцца рускай у дзяржаўных установах, інстытутах. У 1938 г. выходзіць пастанова СНК і ЦК ВКП (б) «Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей». З гэтага часу пачынаецца мэтанакіраванае выцясненне беларускай мовы са сферы навучальна-выхаваўчага працэсу ў школе.

Асабліваці развіцця беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX ст. у значнай ступені абумоўлены яе функцыянаваннем ва ўмовах канкурэнцыі з рускай мовай. Да апошняга часу ў афіцыйнай навуцы панавала тэорыя «росквіту» нацыянальных моў у сацыялістычным грамадстве, было прынята гаварыць аб «гарманічным» беларуска-рускім двухмоўі. Аднак на самой справе нацыянальна-моўная палітыка, якую праводзіла партыйна-дзяржаўная наменклатура, мела яўна русіфікатарскі, антыбеларускі характар. На працягу 50 – 80-х гадоў, калі працэсы дэнацыяналізацыі грамадскага і культурнага жыцця набылі надзвычай шырокі характар, сферы выкарыстання беларускай мовы хутка звужаліся: скарачаліся тыражы беларускамоўных выданняў, беларускія школы пераводзіліся на рускую мову навучання (у 80-х гадах у гарадах Беларусі не засталася ніводнай беларускай школы, а большая частка сельскіх школ лічылася беларускімі толькі намінальна). Беларуская мова была выключана са сферы афіцыйнага ўжытку. Асноўнымі сферамі яе прымянення заставаліся мастацкая літаратура, публіцыстыка, у той ці іншай ступені яна выкарыстоўвалася ў гуманітарнай навуцы, адукацыі. Не абароненая дзяржавай, беларуская мова саступа-

ла адну пазіцыю за другой рускай мове, якая, па сутнасці, са сродку міжнацыянальных зносін ператварылася ў дзяржаўную мову рэспублікі.

Русіфікатарская палітыка органаў улады (разам з інтэнсіўнай урбанізацыяй Беларусі, з пашырэннем рускамоўных каналаў інфармацыі) мела вынікам не толькі звужэнне сфер выкарыстання беларускай мовы, але і прывяла да страты ў значнай часткі насельніцтва пачуцця каштоўнасці нацыянальнай моўнай спадчыны, да дэфармацыі нацыянальнай свядомасці.

Сітуацыя змянілася ў канцы 80-х – пачатку 90-х гадоў, калі ўзніклі новыя фактары, здольныя ўплываць на моўную сітуацыю. Працэсы дэмакратызацыі грамадства, набыццё нашай рэспублікай суверэнітэту абвастрылі, як ніколі раней, моўную праблему і абумовілі пачатак адраджэння беларускай мовы. У 1990 г. беларускай мове, у адпаведнасці з прынятым Вярхоўным Саветам Беларусі Законам аб мовах, быў нададзены статус дзяржаўнай, які прадугледжваў найперш аднаўленне яе ў сферы афіцыйна-справавога ўжытку і адукацыі. Дзякуючы намаганням інтэлігенцыі, дзейнасці ўстаноў асветы, культуры, творчых саюзаў, роля беларускай мовы ў жыцці грамадства значна ўзрасла. Пашырыліся яе функцыі ў сістэме адукацыі, была спыненая практыка пераводу школ на рускую мову навучання, пачалі адчыняцца дзіцячыя дашкольныя ўстановы і школы з беларускай мовай навучання. Дзяржаўная падтрымка беларускамоўных выданняў, сродкаў масавай інфармацыі значна павялічыла аб’ём камунікацыі на беларускай мове.

Аднак юрыдычная нераспрацаванасць, невыразнасць многіх палажэнняў Закона аб мовах, а таксама новыя рэаліі, якія ўзніклі пасля рэфэрэндуму (1995 г.), дзе большая частка насельніцтва выказалася за дзяржаўнае двухмоўе ў рэспубліцы (а гэта значыць, за захаванне ранейшых тэндэнцый у моўнай сітуацыі), маюць вынікам тое, што беларуская мова пакуль не выкарыстоўваецца як дзяржаўная ў розных сферах жыцця рэспублікі, не з’яўляецца рэальным сродкам зносін нацыі.

Аднак, нягледзячы на неспрыяльныя сацыяльна-палітычныя ўмовы, у якіх часта аказвалася беларуская літаратурная мова, развіццё на ёй розных жанраў мастацкай, публіцыстычнай, навуковай літаратуры не спынялася на працягу XX ст. Дзякуючы творчасці майстроў слова, вучоных узбагаціўся слоўніковы запас беларускай літаратурнай мовы, удасканаліліся яе выяўленчыя сродкі і прыёмы літаратурнага выказвання, кадыфікаваны нормы. Беларуская літаратурная мова набыла неабходную культуру, «інтэлектуальнасць», стала прыдатнай для таго, каб ствараць на ёй самыя разнастайныя па характары і змесце творы. На беларускай мове выдадзены шматтомныя галіновыя энцыклапедыі, слоўнікі (тлумачальныя, перакладныя, гістарычныя, этымалагічныя і інш.), граматыкі, манаграфіі, на ёй іс-

нуе багатая і самабытная мастацкая і публіцыстычная літаратура. Інакш кажучы, сёння беларуская літаратурная мова – адна з багатых і развітых моў, прадстаўленая ўсімі функцыянальнымі стылямі і жанрамі.

1.5. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў

Духоўная самабытнасць кожнага народа найперш выяўляецца ў родным слове. «Беларуская мова – «адзежа душы» беларусаў (Ф. Багушэвіч), адметная форма нашай культуры, якую мы абавязаны шанаваць і аберагаць непаўторны этнас ад таго, каб не адысці ў нябыт.

Адносіны да духоўнай спадчыны, да мовы продкаў выяўляюць агульную культуру і грамадзянскую годнасць чалавека. І хоць сталася так, што беларуская мова сёння нячаста гучыць на гарадскіх вуліцах, на працоўных і афіцыйных нарадах, у навуковых і навучальных установах, на радыё і тэлебачанні, большасць насельніцтва Беларусі лічыць яе роднай. Валодаюць беларускай мовай некаторыя рускія, украінцы, яўрэі, літоўцы, татары і іншыя прадстаўнікі народнасцей і нацый (іх у Беларусі пражывае больш за 140), што жывуць на нашай зямлі і паважаюць яе народ.

Беларускай мовай карыстаюцца ў штодзённым побыце ў вёсцы і горадзе. Беларускія песні гучаць на вяселлях і радзінах, народных святах і проста за бяседным сталом. На беларускай мове выдаюцца кнігі, часопісы, газеты. Гучыць мова па радыё і тэлебачанні. Многія майстры мастацкага слова, кампазітары, мастакі, артысты заслужылі прызнанне не толькі ў Беларусі, але і далёка за яе межамі (Я. Купала, Я. Колас, М. Багдановіч, Я. Маўр, А. Куляшоў, У. Караткевіч, А. Макаёнак, В. Быкаў, І. Лучанок, У. Мулявін і інш.). З набыццём статусу дзяржаўнай беларуская мова пачынае займаць належнае месца ў афіцыйна-дзелавой і навуковай сферах жыцця.

Беларусь – самабытны край славяншчыны са сваімі традыцыямі і недахопамі сённяшніх дзён. Гэта, як у люстры, выяўляецца ў сучаснай беларускай мове, якая, маючы шмат фанетычных, лексічных і граматычных асаблівасцей, пачала па розных прычынах страчваць нацыянальную адметнасць. Беларусы і цяпер пазнаеш па цвёрдым вымаўленні асобных зычных (шчасце, жыццё, чысты), па ёмкім «дзе» і густым «чаго» (дзеці, радзіма, узнагарода, пагода), мілагучным спалучэнні зычных і галосных (салодкі, палон, галоўны, завушніцы), зрэдку пачуеш асаблівую беларускую асімілятыўную мяккасць (зздзівіцца, сьнег, цвёрды, мядзьведзь) і правільнае вымаўленне часціцы *не* і прыназоўніка *без* у першым пераднаціскным складзе (ня быў, ня ведаў, бяз радасці, бяз выніку). Шмат у беларусаў сэнсава і эмацыянальна ёмістых слоў (вяселле, ліпень, жнівень, палетак, радковішча, свідравіна, садавіна).

На вялікі жаль, павялічваецца імкненне ўжываць не свае, а запазычаныя словы (замест *кнігарня, садавіна, выстаўка, вы́раз – кніжны магазін, фрукты, выста́ва, дэкальтэ́*).

Адметнасць беларускай мове заўсёды надавала выкарыстанне пры звароце да знаёмых і незнаёмых людзей даўніх назоўнікавых форм клічнага склону (*браце, дружа, сынку, суседзе, Іване*), пытальнай часціцы *ці* (*ці відаць? ці зразумела?*), а таксама ўжыванне прыналежных прыметнікаў (*бацькаў наказ, матчына слова, настаўнікава парада, суседава дапамога*), устойлівых спалучэнняў (*чуў на свае вушы, бачыў на ўласныя вочы, гады ў рады, дзіва дзіўнае*). І трэба толькі шкадаваць, што ў сучасным маўленні згаданымі зваротамі карыстаюцца нячаста, а прыналежныя займеннікі замяняюць назоўнікамі (*наказ бацькі, слова маці, дапамога суседа, парада настаўніка*). Спрадвечна беларускія дзеепрыметнікі на старонках перыядычнага друку і ў мастацкай літаратуры саступаюць месца сваім «упэўненым родзічам» з іншымі суфіксамі (узмужнелы – узмужнеўшы, пасівелы – пасівеўшы, падсохлы – падсохшы). «Вольна пачуваюць» сябе і неўласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага і залежнага стану (кіруючы апарат, рухаючая сіла гісторыі, заходзячае сонца, чытаемы твор).

Хіба можна гаварыць пра канчаткова кадыфікаваную адзіную літаратурную мову, у якой закладзены генетычны код нацыі, калі канфліктуюць два істотна адрозныя правапісы, сапернічаюць дзве графікі (афіцыйная літаратурная мова і ўдасканаленая «тарашкевіца»)?

Разгледзім тое, што з нашай мовай адбываецца ў сувязі з працэсамі інтэграцыі, узяўшы замацаваны менавіта ў апошні час набор слоў і выразаў: рэкецір, кілер, экстрасэнс, інтымныя паслугі, нетрадыцыйная сексуальная арыентацыя, путана... Замененыя імі словы роднай мовы нясуць не толькі маральна-этычныя азначэнні, але і юрыдычныя кваліфікацыі: рабаўнік, забойца, чараўнік (вядзьмар), распуста, ненармальнасць, прастытутка... Уласна, народ мае словы яшчэ больш важкія, толькі па-за межамі лексікі літаратурнай (нарматыўнай). Дык вось, хіба не відавочна, што бяскрыўдныя быццам бы запазычанні (з «еўрапейскага» лексікону) дзейнічаюць на шкоду нашай традыцыйнай духоўнай свядомасці, па-свойму аслабляючы інстынкт самазахавання, разбураючы генетычны код нацыі.

Таму адраджэнне беларускай культуры – важнейшая задача для беларусаў, а гэта складаны і шматгранны працэс, у аснове якога ляжыць пашанна да роднай мовы і жаданне рабіць гэта.

2. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

Пытанні для вуснага кантролю і падрыхтоўкі да заліку

1. Дайце азначэнне наступным тэрмінам: індаеўрапейская мова-аснова, праславянская мова, усходнеславянскія мовы, старабеларуская мова, беларуская нацыянальная мова, беларуская літаратурная мова.

2. Якія этапы перагiсторыі і гiсторыі беларускай мовы звязаны з наступнымі датамі: III – I тысячагоддзі да н. э., VI – VIII стст., IX – XII стст., XIV – XVI стст., XIX – пачатак XX стст.?

3. Якія помнікі ўсходніх славян дайшлі да нашага часу? Што вы пра іх ведаеце?

4. Назавіце вядомыя вам помнікі старабеларускай пісьменнасці.

5. Якія акалічнасці прывялі да заняпаду старабеларускай мовы?

6. З імёнамі якіх пісьменнікаў звязаны пачатак нацыянальнага Адраджэння, пачатак станаўлення беларускай нацыянальнай мовы?

7. У якіх формах існуе беларуская нацыянальная мова?

8. Якія дыялекты і гаворкі ляглі ў аснову беларускай нацыянальнай мовы?

Тэсты і заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Закончыце сказ.

Мова ў жыцці чалавека і грамадства выконвае наступныя функцыі: ...

2. Дапішыце.

Сістэму норм літаратурнай мовы складаюць: ...

3. Дайце азначэнне.

Літаратурная мова – гэта ...

4. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце асноўную думку тэксту. Як вы разумееце выраз «вучыцца інтэлігентнаму маўленню»?

Наш язык – это важнейшая часть нашего общего поведения в жизни. И по тому, как человек говорит, мы сразу и легко можем судить о том, с кем имеем дело: мы можем определить степень интеллигентности человека, степень его психологической уравновешенности...

Учыцца хорашай, спакойнай, інтэлігентнай рэчы надо долго и внимательно – прислушиваясь, запоминая, замечая и изучая. Но хоть и

трудно – это надо, надо. Наша речь – важнейшая часть не только нашего поведения, но и нашей личности, нашей души, ума (Д. Лихачев).

5. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Затранскрыбіруйце тэкст, падзяляючы яго на фразы і такты.

Сегодня это, видимо, вопрос вопросов: осознает ли человек во всей глубине и в полном объёме, казалось бы, простую истину, что он – часть природы? Уничтожая природу, он уничтожает и среду собственного обитания и, в конечном итоге, уничтожает себя самого. Это становится всё более очевидным. Это вопрос философский и нравственный одновременно. Над ним задумываются лучшие умы мира. Если технический прогресс выйдет из-под контроля, это страшно, это означало бы конец цивилизации в целом... (Н. Самвелян).

6. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Раствлумачце значэнні выдзеленых слоў.

Белорусские деятели внесли значительный вклад в культурное развитие далёких стран, лежащих на других *континентах*. Особо следует выделить Тадеуша Костюшко, отличившегося в войне за *независимость* в Северной Америке (1775 – 1783), которому было присвоено звание генерала, установлены памятники в Вашингтоне, Чикаго, Кливленде, Милуоки, его именем названа гора в австрийских Альпах – главная вершина материка.

В странах Дальнего Востока (Япония, Маньчжурия) известен талантливый дипломат, писатель, ученый (природовед, *полиглот*) Иосиф Гошкевич, оказавший большое влияние на культуру и государственную жизнь Японии, способствующий выходу страны из самоизоляции в мир западной *цивилизации*. В память о нём отмечают юбилейные дни благодарной Японией.

Заметный след в естественных науках и экономической жизни Южной Америки оставил учёный Игнатий Домейко. За большие заслуги перед Чили он был избран ректором Чилийского университета, объявлен *национальным героем*. Его именем названы город и горный хребет в Андах. Мировое признание его научных достижений нашло отражение в *геологии, биологии, зоологии* (Е. Ширяев).

7. Прадоўжыце разважанне на тэму «Мова. Радзіма. Асоба». Пакажыце ўзаемасувязь гэтых паняццяў.

Нацыянальная мова – нацыянальная гісторыя – нацыянальная культура – духоўнае багацце. Гэтыя паняцці, на жаль, не заўсёды звязваюцца ў свядомасці людзей як звёны аднаго ланцуга, як паняцці ўзаемазначныя і ўзаемазалежныя. Але ...

8. Назва Беларусь (Белая Русь) вядома з далёкай старажытнасці. Раскажыце, якія існуюць меркаванні адносна таго, чаму так называецца наш край (вуснае дамашняе заданне). (Выкарыстайце наступныя крыніцы: Этнаграфія беларусаў. – Мінск, 1985; Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. – Мінск, 1970. – Т. 2; Тарасаў, К. Чаму Белая Русь – Белая? / К. Тарасаў // Крыніца. – 1988 г. – № 1; Сагановіч, Г. Найменне Бацькаўшчыны / Г. Сагановіч // ЛіМ. – 23 верасня 1988 і інш.).

9. Падрыхтуйце даклад у публіцыстычным стылі або рэферат у навуковым стылі (на выбар) на тэму «Францыск Скарына ў навуковых творах, мастацкай літаратуры і мастацтве».

10. «Загавары, каб я цябе ўбачыў», – казалі ў старажытнасці. Як вы разумееце гэты выраз?

11. Ахарактарызуйце сітуацыі, калі можна выкарыстаць наступныя выразы: 1) Каб яшчэ лепей – то й на ліха! 2) Вялікаму каню – вялікі хамут. 3) Не святых гаршкі лепяць. 4) Вочы страшацца, а рукі робяць.

12. Падбярыце 4 – 5 сітуацый штодзённага побыту, калі б можна было пажадаць: Гладкай вам дарогі! У добры час! З Богам! Беражы Вас Бог! На добрае здароўе! Каб на тым і стала!

13. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Аб якой функцыі мовы ў ім раскажыце?

Со школьнай скам'і кожнаму вядома выражэнне «Труд создал человека». Этот классический философский афоризм с необходимостью предполагает, что труд создал и язык. Ведь именно в процессе общественной трудовой деятельности у человека возникла потребность сказать что-то другим членам сообщества, потребность назвать отдельного человека...

Вспомните, как часто преподаватель задаёт вопрос аудитории, учащиеся поднимают руки, преподаватель говорит: «Ну, пожалуйста!», смотря на одного из учащихся, а встает не только тот, к кому обращается преподаватель, но и его сосед. Тогда преподаватель уточняет по имени, кого он желает выслушать. Следовательно, чтобы уточнить подзыв (обращение) взглядом, необходимо, чтобы особь (индивид) находилась на определённом расстоянии и чтобы рядом не было соседа...

Немного более точным является и указующий жест рукой, пальцем, так как и он зависит от тех же условий, что и взгляд. Несколько возрастает лишь дистанция между зовущим и тем, к кому обращаются. Не на длину ли протянутой руки?

Однако в процессе усложнения форм трудовой деятельности жестов оказалось недостаточно. Переход на звуковой язык принёс новую удивительную возможность создания личного имени. Ведь теперь можно было позвать человека, находясь на расстоянии и не видя его, что жизненно необходимо на новом этапе развития человеческого общества. Можно и говорить о «соплеменниках» отвлечённо, не указывая на каждого пальцем. Может быть, с того времени и ведёт свое начало запрет указывать пальцем на человека? (В. Ивашко).

14. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Успомніце назвы вуліц, рэк, азёр, урочышчаў сваёй мясцовасці і выкажыце меркаванне аб паходжанні іх назваў.

...Многие московские топонимы образованы от обычных нарицательных слов. Именно эти названия появились в Москве раньше других и появляются до сих пор.

Когда человек даёт название чему-либо по физико-географическим особенностям, он кладёт в основу названия не самые характерные признаки объекта вообще – их может быть бесчисленное множество, – а какой-то один, который является наиболее характерным в данный момент. В основе названия всегда лежит какой-нибудь бросающийся в глаза признак, который и становится представителем предмета. Например, подойдя к речке, люди увидели красивые заросли калины и по этому признаку назвали её Калиновой...

В московских топонимах получил отражение и характер почвы, насыщенность её влагой: Болото (современная Болотная наб.), пер. Глинистый, пер. Песочный и др. Глинистый характер московской почвы бросался в глаза и иноземцам. Так, например, татары, прибывшие в Москву из Орды по Ордынской дороге, остановились на правом берегу Москвы-реки недалеко от Кремля, в том месте, где была влажная глинистая почва, и назвали это место по-татарски словом балчих (балчих, балчек, балчух). Это название закрепилось в речи москвичей в форме Балчуг и сохранилось до настоящего времени.

В старой и новой топонимии Москвы отразился её холмистый рельеф, насыщенность водными объектами, её растительный мир и т.п.: Боровицкая площадь, ул. Ключевая, Озерная, Прудовой проезд, ул. Трёхгорный Вал и др. (Топонимия Москвы).

МОДУЛЬ II. ЛЕКСІКАЛОГІЯ. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ. ЛЕКСІКАГРАФІЯ

Дадзеная тэма займае асаблівае месца ў курсе беларускай мовы, бо слова заўжды звернута да рэчаіснасці, менавіта лексіка чуйна рэагуе на змены, што адбываюцца ў грамадскім жыцці. З гэтай прычыны нацыянальную самабытнасць і непаўторнасць мовы звязваюць найперш з лексікай. Вывучэнне лексікалогіі дасць магчымасць папоўніць слоўнікавы запас і пашырыць кругагляд, дапаможа пазбегнуць лексічных памылак, якія вынікаюць з няведання дакладнага значэння слова або недастатковага разумення кантэксту. Матэрыялы, выкарыстоўваемыя на занятках, будуць спрыяць выхаванню актыўнай грамадзянскай пазіцыі.

Схема блок-сістэмы модуля

Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1. Лексікалогія. Лексічная сістэма беларускай мовы	Лекцыі з судакладамі студэнтаў	Лекцыя	2
2. Дыферэнцыяцыя лексікі беларускай мовы	Камбінаваны з папярэднім кантролем	Лексічны практыкум	2
3. Прафесійная і тэрміналагічная лексіка	Камбінаваны	Практыкум (пераклад прафесійных тэкстаў)	2
4. Лексікаграфія	Сумарны кантроль	Камбінаваны залік	2

Слоўнік паняццяў

Амонімы	(гр. <i>homos</i> – аднолькавы, <i>опута</i> – імя) словы, якія пры аднолькавым гучанні маюць у залежнасці ад кантэксту рознае значэнне.
Антонімы	(гр. <i>anti</i> – супраць, <i>опута</i> – імя) пары слоў з супрацьлеглым значэннем.
Аргатызмы	(фр. <i>argot</i> – жаргон) словы спецыяльнай мовы, якія ўжываюцца ў вузкапрафесіянальных групах людзей.
Архаізмы	(гр. <i>archaios</i> – старадаўні) слова, словазлучэнне, граматычная або сінтаксічная канструкцыя, якія выйшлі з агульнага ўжывання (не з’яўляюцца нормай у сучаснай мове) і служаць для стварэння гістарычнага каларыту.
Гістарызмы	(гр. <i>historikos</i> – гістарычны) разнавіднасць архаізмаў, асабліва сць якіх у тым, што прадметы і паняцці, абазначаемыя імі, выйшлі з ужывання.
Дублеты	аднакарэнныя сінанімічныя словы з рознай афіксацыяй.

Дыялектызмы	словы або словазлучэнні, уласцівыя якой-небудзь гаворцы, але не ўжываемыя ў літаратурнай мове.
Жаргон	(фр. <i>jargon</i>) адгалінаванне ад агульнанароднай мовы, якое вызначаецца толькі спецыфічным складам сваёй лексікі і ўзнікае ў асяроддзі розных сацыяльных пластоў насельніцтва.
Лексіка	(гр. <i>lexikos</i> – слоўнікавы) уся сукупнасць слоў дадзенай мовы.
Лексікаграфія	(гр. <i>lexikon</i> – слоўнік, <i>grapho</i> – пішу) сукупнасць слоўнікавай літаратуры.
Лексікалогія	(гр. <i>lexikos</i> – слоўны, <i>logos</i> – вучэнне, навука) раздзел мовазнаўства, які вывучае лексіку (слоўнікавы склад мовы).
Неалагізмы	(гр. <i>neos</i> – новы, <i>logos</i> – паняцце, слова) слова або словазлучэнне, якое з’яўляецца ў мове ў сувязі з узнікненнем новых прадметаў або паняццяў.
Паранімы	(гр. <i>para</i> – каля, <i>oputa</i> – імя) аднакаранёвыя словы, якія належаць да адной часціны мовы, маюць блізкае гучанне, але адрозніваюцца па значэнні.
Полісемія	(гр. <i>poly</i> – многа, <i>sema</i> – знак) шматзначнасць слова, здольнасць слова мець не адно, а некалькі значэнняў адначасова.
Прафесіянальная лексіка	спецыфічныя словы, што ўжываюцца ў мове людзей адной прафесіі.

Літаратура

1. Азарка, В. У. Беларуская мова: спецыяльная лексіка / В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – Мінск : БДПУ, 2004. – 207 с.
2. Антанюк, Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія: Фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л. А. Антанюк. – Мінск : Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
3. Беларуская мова: падручнік для навучэнцаў педвучылішчаў і каледжаў. У 2 ч. Ч. 1 / Я. М. Адамовіч, Л. А. Акаловіч, С. К. Берднік [і інш.]; пад агульн. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – 3-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 330 с.
4. Беларуская мова / пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск, 1991.
5. Булыка, А. М. Моўная сітуацыя ў БССР / А. М. Булыка // Беларуская лінгвістыка. – Мінск, 1989. – Вып. № 36. – С. 3 – 10.
6. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў / А. М. Булыка. – Мінск : Народная асвета, 1993. – 398 с.
7. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. Т. 1: А – Л / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭН, 1999. – 736 с.
8. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. Т. 2: М – Я / А. М. Булыка. – Мінск : БелЭН, 1999. – 736 с.
9. ГОСТ 16487083. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения. – М., 1987.
10. Давыдова, Э. Н. Делопроизводство: учебно-практическое руководство / Э. Н. Давыдова, А. Е. Рыбаков. – 6-е изд., стереотип. – Минск, ТетраСистемс, 2002. – 288 с.

11. Доклады Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники: Электроника, материалы, технологии, информатика, экономика и управление. – Минск, 2005. – № 4. – 100 с.
12. Каўрус, А. А. Дакумент па-беларуску. Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А. А. Каўрус. – Мінск : Беларусь, 1994. – 160 с.
13. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы. – Мінск, 1994.
14. Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія. – Мінск, 1993.
15. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск, 1994.
16. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск, 1977 – 1984.
17. Этнаграфія беларусаў. – Мінск, 1989.
18. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: у 4 т. – Мінск, 1978 – 1988.
19. Юрчанка, Г. Ф. Сучасная народная лексіка / Г. Ф. Юрчанка. – Мінск, 1993 – 1998. – Ч. 1 – 3.
20. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская мова / Ф. М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск, 1978.

1. ЛЕКСІКАЛОГІЯ. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лексіка (ад грэч. *lexikos* – слоўнікавы) – сукупнасць слоў, слоўнікавы склад мовы безадносна да паходжання слоў, часу іх узнікнення, стылістычнай і экспрэсіўнай дыферэнцыяцыі. Тэрмінам «лексіка» можна абазначыць і розныя пласты слоў у мове, якія вылучаюцца па тых ці іншых прыметах: літаратурная лексіка, дыялектная лексіка, лексіка асобных пісьменнікаў, твораў, лексіка агульнаўжывальная, кніжная, стылістычна нейтральная, экспрэсіўная і г.д.

Раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца лексіка як сукупнасць слоў мовы, называецца **лексікалогіяй**.

Лексікалогія даследуе функцыянаванне слоў як асобных адзінак мовы, выяўляе разнастайныя міжслоўныя сувязі: па гукавой форме (аманімія, паранімія), тоеснасці значэнняў (сінанімія), супрацьлегласці значэнняў (антанімія), па сувязі значэнняў слоў з пазамоўнымі фактарамі (утварэнне лексіка-семантычных, тэматычных груп), па здольнасці ўступаць у свабодныя і звязаныя спалучэнні, раскрывае суаднесенасць слова са стылямі мовы (агульнаўжывальнасць і стылістычная дыферэнцыяцыя), вывучае шляхі ўзнікнення і суіснаванне ў мове слоў рознага паходжання, распрацоўвае нормы словаўжывання.

Лексікалогія падзяляецца на **агульную і прыватную**. У агульнай лексікалогіі вывучаюцца заканамернасці функцыянавання слоў, уласцівыя ўсім мовам, у прыватнай – заканамернасці, уласцівыя пэўнай мове.

У межах прыватнай лексікалогіі вылучаюць лексікалогію апісальную, гістарычную і параўнальную. **Апісальная**, або сінхронная (ад грэч. *syn* –

разам, *chronos* – час), лексікалогія даследуе слоўнікавы склад мовы ў яго сучасным стане; *гістарычная* лексікалогія, якую называюць яшчэ дыяхранічнай (ад грэч. *dia* – праз, *chronos* – час), – гісторыю слоўнікавага складу мовы; *параўнальная* лексікалогія – лексіку пэўнай мовы шляхам параўнання з лексікай іншых моў.

Лексікалогія непасрэдна звязана з іншымі раздзеламі мовазнаўства: семасіялогіяй, анамасіялогіяй, анамастыкай, стылістыкай, дыялекталогіяй, фразеалогіяй, этымалогіяй, лексікаграфіяй.

У *семасіялогіі* (ад грэч. *sēmasia* – значэнне, сэнс, *logos* – вучэнне) як раздзеле мовазнаўства аб'ектам даследавання з'яўляецца значэнне адзінак мовы, у першую чаргу галоўнай адзінкі – слова.

Анамасіялогія (ад грэч. *onyma* – імя, *logos* – вучэнне) высвятляе перадумовы і прычыны абазначэння тых ці іншых прадметаў і з'яў пэўнымі назвамі.

У *анамастыцы* (ад грэч. *onomasticos* – які адносіцца да імені) вывучаюцца ўласна імёны і геаграфічныя назвы. Анамастыка падзяляецца на *антрапаніміку* (ад грэч. *antrophos* – чалавек, *onyma* – імя), аб'ектам вывучэння якой з'яўляюцца імёны, прозвішчы, імёны па бацьку, псеўданімы і інш., і *тапаніміку* (ад грэч. *topos* – мясцовасць, *onyma* – імя), якая даследуе назвы геаграфічных аб'ектаў.

Стылістыка (ад грэч. *stylos* – пісьмовая прылада ў старажытных грэкаў) выяўляе суаднесенасць слоў з тымі ці іншымі стылямі мовы. У *дыялекталогіі* (ад грэч. *dialektos* – гаворка, *logos* – вучэнне) даследуюцца словы, што ўжываюцца ў гаворках, у *фразеалогіі* (ад грэч. *phrasis* – выраз, *logos* – вучэнне) – значэнні і структура ўстойлівых словазлучэнняў.

Прадметам вывучэння *этымалогіі* (ад грэч. *etymon* – сапраўднасць, ісціна, *logos* – вучэнне) з'яўляецца паходжанне слоў, паколькі з гістарычнага пункту погляду лексіка ўяўляе сабой сукупнасць слоў рознага паходжання, якія з'яўляюцца ў мове ў выніку непасрэдных і апасродкаваных кантактаў народаў.

У *лексікаграфіі* (ад грэч. *lexicos* – слоўнікавы, *graphō* – пішу) вывучаецца тэорыя і практыка складання рознага віду слоўнікаў.

Мова як сродак зносін – гэта складаная сістэма адзінак: фанетычных (фанема, склад, фанетычнае слова, моўны такт, фанетычная фраза) і знакавых (марфема, слова, словазлучэнне, сказ). Гэта ўнутраная структура моўнай сістэмы.

Знешняя структура моўнай сістэмы абумоўлена сацыяльнай сутнасцю мовы і адпавядае тым функцыям, якія яна выконвае ў грамадстве ў пэўны перыяд. Галоўнай функцыяй мовы як сродку зносін вызначаецца яе існаванне ў дзвюх асноўных разнавіднасцях – дыялектнай і літаратурнай.

Адзінкі моўнай сістэмы не з'яўляюцца самастойнымі; яны ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены, таму што на аснове адных з іх фарміруюцца другія. Так, на аснове невялікай колькасці фанем, якія не маюць уласнага значэння і з'яўляюцца непадзельнымі пры члянэнні мовы на гукавыя адзінкі, фарміруецца мноства марфем – мінімальных значымых адзінак пры члянэнні мовы на знакавыя адзінкі. Марфема – база для ўтварэння слоў, якія, у сваю чаргу, выступаюць у мове ў спалучэннях, сказах. Магчымасць адваротнага члянэння – ад сказа да словазлучэнняў і слоў і далей – ад слова да марфемы і фанемы – сведчыць аб універсальнасці сістэмнай арганізацыі мовы.

Зыходзячы з гэтай паслядоўнасці адзінак сістэмы, у мове вылучаюцца адпаведныя ўзроўні (або ярусы) – фанетычны, лексічны і граматычны. Лексічны ўзровень, на якім слова існуе як асобная адзінка мовы, выразна адлюстроўвае ўзаемасувязь паміж адзінкамі ўсіх узроўняў мовы. Значэнні, якія выражае слова на лексічным узроўні, афармляюцца фанетычна на базе гукаў, а рэалізуюцца граматычна – у словазлучэннях і сказах.

Кожнаму ўзроўню моўнай сістэмы ўласцівы свае правілы арганізацыі адзінак, якія раскрываюцца ў адпаведных раздзелах мовазнаўства – фанетыцы, фаналогіі, лексікалогіі, словаўтварэнні, граматыцы.

У лексіцы слова як асобная адзінка мовы існуе не ізалявана, а ў сувязі з іншымі словамі. Гэтая сувязь рэалізуецца або па гукавой форме (знешнія фактары), або на аснове значэння (унутраныя фактары), або на аснове суадносін значэння і паняцця (пазамоўныя фактары). Па гукавой форме словы аб'ядноўваюцца ў амонімы ці паронімы, па тоеснасці значэння – у сінонімы, па супрацьлегласці значэння – у антонімы. Паводле суадносін прадметаў і з'яў рэчаіснасці сярод слоў выяўляюцца лексіка-семантычныя групы, у складзе кожнай з якіх аб'ядноўваюцца словы, што абазначаюць рэаліі аднаго і таго ж роду, напрыклад, у групу «Жыллё» ўваходзяць словы *дом, хата, пяцісценак, палац, мураванка, мазанка, халупа, кватэра, сцяна, дзверы, акно, дах, страх, сталовая, кухня* і многа іншых. Пры выяўленні міжслоўных сувязей унутраныя і пазамоўныя фактары нярэдка перакрываюцца. Так, у групе «Жыллё» няцяжка выявіць падгрупы слоў на падставе ўнутраных фактараў: сінонімы (*дом – хата*), антонімы (*палац – халупа*).

Аформленае паводле законаў фанетыкі і марфалогіі слова характарызуецца семантычнай напоўненасцю, суаднесенасцю значэння і паняцця. Фанетычная і марфалагічная аформленасць слова – гэта яго знешні, матэрыяльны паказчык (форма), а значэнне – унутраная ўласцівасць (змест). Выяўленне сутнасці слова з улікам яго формы і зместу грунтуецца на дыхатаміі (ад грэч. *dicha* – дзве часткі, *tomē* – сячэнне), або двухмернасці (двухбаковасці), яго лінгвістычнай прыроды – асноўным крытэрыі пры вы-

лучэнні слова з ліку іншых узроўневых адзінак мовы (фанемы, марфемы). Фанема – нязначымы элемент марфемы, марфема – мінімальна значымая частка слова, яна самастойна не суадносіцца з паняццем. Ад словазлучэнняў і сказаў словы адрозніваюцца тым, што ў іх склад нельга ўключыць хоць які-небудзь элемент, у той час як у словазлучэнні і сказы такое ўключэнне магчымае.

На лексічным узроўні словы рэалізуюць сваю сутнасць як асноўнай адзінкі мовы: пры іх дапамозе ў нашым мысленні замацоўваюцца паняцці, у якіх адлюстроўваецца аб’ектыўная рэчаіснасць. Паняцці ўласцівы ўсяму чалавецтву. Наша мысленне фіксуе агульнае, істотнае, заканамернае ў асобных прадметах і з’явах рэчаіснасці і фарміруе адпаведнае паняцце. Абстрактная прырода паняццяў матэрыялізуецца ў словах, розных па сваёй лінгвістычнай прыродзе ў кожнай мове. Калі б не было слоў, не маглі б існаваць і паняцці, бо слова называе паняцце.

Аднак не ўсе словы абазначаюць паняцці. Гэтая функцыя не ўласціва анамастычнай лексіцы, прыназоўнікам, часціцам. Словы, што ўключаюцца ў склад анамастычнай лексікі, у залежнасці ад таго, якія рэаліі абазначаюцца імі, падзяляюцца на антрапонімы (уласныя імёны) і тапонімы (геаграфічныя назвы).

Любое *ўласнае імя*, напрыклад, *Мікалай*, не абазначае паняцця, таму што ў прыродзе няма такіх уласціvasцей, якія былі б характэрны для ўсіх Мікалаяў на свеце.

Уласныя імёны ўтвараюцца і ад агульных назваў, суаднесены з паняццем. Так, імёны *Вера*, *Надзея* ўтвораны ад назоўнікаў *вера* і *надзея*, *Людміла* – ад словазлучэння *людзям мілая*. У многіх уласных імёнах іх семантычныя першаасновы на сучасным этапе прасочваюцца не так выразна, як у прыведзеных прыкладах. Да ліку такіх адносіцца імя *Уладзімір*, утворанае ад старажытных слоў *владеть* і *мир*, *Багдан* – ад *Богам дан*, *Вячаслаў* – ад *вяце* (*вячэ* – «больш») і *слава*, *Станіслаў* – ад *станавіцца* і *слаўны*.

Вельмі многія ўласныя імёны з’яўляюцца іншамоўнымі па сваім паходжанні. Асабліва інтэнсіўна яны сталі пранікаць у мову ўсходніх славян пасля прыняцця імі хрысціянства, па законах якога нованароджанаму прысвойвалася імя ў царкве, узятае з перакладзеных з грэчаскай мовы царкоўных «Святцаў». Па гэтай прычыне замацаваліся на тэрыторыі ўсходніх славян уласныя імёны хрысціянскага паходжання (старажытнагрэчаскія і старажытнарымскія). Усе хрысціянскія ўласныя імёны таксама паходзяць ад агульных назваў, суадносных з паняццямі: *Арсеній* – мужны, *Іларыён* – вясёлы, *Кузьма* – упрыгожаны, *Тарас* – клапатлівы, *Ціхан* – шчаслівы, *Агата* – добрая, *Ангеліна* – якая прыносіць вестку, *Галіна* – цішыня, *Глафіра* –

зграбная, *Зінаіда* – боская, *Сафія* – мудрая, *Валянцін* – дужы, *Віктар* – пераможца, *Лук’ян* – светлы, *Бэла* – цудоўная, *Вікторыя* – багіня перамогі, *Клара* – чыстая. Даўнімі па часе ўжывання з’яўляюцца ўласныя імёны, запазычаныя са старажытнаўрэйскай мовы. У адрозненне ад старажытнагрэчаскіх і лацінскіх семантычна агульных назваў, ад якіх яны ўтвораны, характарызуюцца біблейскай накіраванасцю: *Гаўрыіл* – воін божы, *Данііл* – суд божы, *Іван* – божая раскоша, *Лья* – сіла боская, *Лазар* – дапамажы Бог, *Міхаіл* – роўны Богу.

З’яўленне многіх новых імёнаў адлюстроўвае розныя падзеі ў гісторыі народа. Такімі з’яўляюцца імёны, якія генетычна звязаны са з’яўленнем новай тэхнікі (*Трактарына*), з традыцыйным імкненнем людзей да лепшага жыцця (*Навамір*) і пад., а таксама тыя, што адлюстроўвалі савецкую рэчаіснасць (*Акцябрына*, *Сталіна*, *Уладлен*).

Прозвішча – спадчынная ўласная назва, якая ўказвае на прыналежнасць чалавека да пэўнай сям’і, роду. Многія з іх утвораны ад агульных назваў прафесій (*Бондар*, *Каваль*, *Мельнік*, *Пісар*, *Рыбак*) і назваў жывёл (*Воўк*, *Дрозд*, *Заяц*, *Кот*, *Камар*, *Ліс*), ад назваў тых ці іншых знешніх прымет чалавека (*Бязручанка*, *Даўгарукі*, *Курносенка*, *Пузач*, *Чубак*), асабліва сцей характару (*Маўчун*, *Розум*, *Смелы*, *Ціхіня*, *Хітрун*), месца пражывання, паходжання (*Гомельскі*, *Віцебскі*, *Навагрудскі*, *Тутэйшы*). У некаторых прозвішчах генетычная сувязь з іх першаасновамі страчана на сучасным этапе развіцця мовы (*Курбека*, *Сікора*, *Шаплыка*, *Шкраба*).

Тапонімы – гэта ўласныя назвы геаграфічных аб’ектаў. Паводле характару суадносін з абазначаемымі рэаліямі тапонімы падзяляюцца на гідронімы (уласныя назвы водных аб’ектаў), айконімы (уласныя назвы населеных пунктаў) і ўласныя імёны зямель розных сельскагаспадарчых угоддзяў, участкаў, палёў. Па паходжанні яны таксама ўзыходзяць да агульных назваў (параўн.: назвы вёсак *Бяроза*, *Бярозка*, *Бярэзнік*, *Беразняк*, *Бярозаўка*, *Забярэззе*, *Падбярэззе* і слова *бяроза* як назва дрэва; *Лаза*, *Лозка*, *Залоззе*, *Залазоўе* і *лаза*; *Ніз*, *Нізок*, *Панізоўе*, *Нізавое* і *ніз*; *Брадок* і *брысці*; *Выганец* і *выган*; *Гумнішча* і *гумно*; *Гарадзішча* і *гарадзіць*; *Дворышча* і *двор*; *Ловішча* і *лавіць*; *Печышча* і *печ*; *Селішча* і *сяліца*; *Сушня* і *сушыць* і пад.) або да антрапонімаў (параўн.: вёска *Аўгустава* і імя *Аўгусцін*; *Барысава*, *Барысаўшчына*, *Барысаўка* і *Барыс*; *Тарасава*, *Тарасіна*, *Тарасавічы* і *Тарас*; *Астрэйкі* і прозвішча *Астрэйка*; *Коласава* і *Колас*; *Сакольнікі* і *Сакольнік*, *Чаркасы* і *Чаркас* і пад.).

Аднак і такія імёны, прозвішчы, геаграфічныя назвы не называюць паняццяў, бо, як толькі агульная назва становіцца ўласнай, апошняя страчвае суаднесенасць з паняццем.

У лексіцы адбываюцца і адваротныя працэсы: уласныя назвы могуць станавіцца агульнымі, і ў такім выпадку яны з'яўляюцца назвамі паняццяў. Так, уласныя імёны некаторых персанажаў мастацкіх твораў, ужываючыся ў якасці агульных, абазначаюць пэўныя паняцці: *гарлахвацкі* – «прайдзі-свет у навуцы», *донкіхот* – «наіўны летуценнік і фантазёр», *донжуан* – «аматар амурных прыгод» і інш. Уласныя імёны некаторых вядомых вучоных, рэвалюцыянераў, пісьменнікаў таксама ўжываюцца як агульныя (у форме множнага ліку) і абазначаюць пэўныя паняцці: *Каліноўскія* – «вялікія рэвалюцыянеры», *Ламаносавы* – «вялікія вучоныя», *Купалы* – «славутыя паэты» і інш.

Назыўная, або намінатыўная, – асноўная функцыя слова ў мове. У назве адлюстроўваюцца адметныя прыметы прадметаў і з'яў рэчаіснасці, якія замацаваліся ў мысленні калектыву і абумоўлены гістарычна. Тым самым назва служыць знакам для адрознення адных прадметаў і з'яў рэчаіснасці ад другіх. Паколькі ў кожнай мове, згодна з гістарычна-традыцыйнай абумоўленасцю, у аснову назвы аднаго і таго ж прадмета, з'явы могуць быць пакладзены розныя адметныя прыметы, то і называюцца гэтыя прадметы, з'явы ў кожнай мове рознымі па сваёй структурна-семантычнай суаднесенасці словамі. Напрыклад, для назвы замарожанай салодкай ежы з малочных прадуктаў, а таксама з пладова-ягаднага соку ў беларускай мове выкарыстоўваецца слова *марожанае*, якое структурна і семантычна суадносіцца са словам *марозіць*, адпаведна ў польскай мове *lody* – з *lody* (ільды), у балгарскай *сладолед* – з *сладък лед* (салодкі лёд), у нямецкай *Eis* – з *Eis* (лёд) і інш.

Адметная адзнака, якая кладзецца ў аснову назвы, у той жа час з'яўляецца характэрнай прыметай цэлага класа аднародных прадметаў і з'яў рэчаіснасці. У мове існуе толькі агульнае. Напрыклад, словам *стол* называецца не які-небудзь канкрэтны стол, а любы, усякі.

Сувязь слоў і прадметна-рэчыўнага зместу аб'ектаў рэчаіснасці выяўляецца або ва ўнутранай форме (матываванасці) слоў, або ў спосабах выражэння гэтай сувязі.

Унутраная форма слова можа быць відавочнай, як, напрыклад, у словах *чарніцы, дрыгва, крыжадзюб, макрэча, солад, панядзелак, серада, аўторак*. У іншых словах унутраная форма або зацямнёная, або зусім страчана (словы нематываваныя). Так, яе цяжка выявіць у словах *барсук, верабей, дзень, заяц, лес, мора, ручай, пісаць, сеяць, ячмень*. На сучасным этапе развіцця беларускай мовы слова *знак* не суадносіцца са зместам слова *значыць*, ад якога яно было ўтворана, як і *бадай* – ад *бог дай, брэдзень* – ад

брадзіць, быдла – ад старажытнага *быці*, *вясло* – ад *вязаць, рубель* – ад *рубіць*. Такім чынам, унутраная форма ўласціва не ўсім словам.

Словы як адзінкі лексічнай сістэмы мовы знаходзяцца ў розных адносінах, якія грунтуюцца або на агульнасці значэнняў слоў, звязаных адносінамі супрацьпастаўлення (*парадыгматычных*), або на такой уласціва-сці слоў, як мнагазначнасць, калі словы, спалучаючыся з іншымі словамі, утвараюць сінтагмы і выяўляюць пры гэтым розныя значэнні, якія не рэалізуюцца ў мове адначасова (*сінтагматычныя*). Гэтыя тыпы адносін цесна звязаны паміж сабой: на аснове адных з іх фарміруюцца другія.

Так, напрыклад, групе слоў *ісці, прабірацца, прабівацца, прасоўвацца, праціскацца, бегчы, ляцець, імчацца, шыбаваць, несціся, перціся, гнацца* ўласціва агульнае значэнне «рухацца», і ў той жа час яны супрацьпастаўляюцца ў дзвюх падгрупах па наяўнасці ў адной з іх значэння «рухацца пяшком павольна» (*ісці, прабірацца, прабівацца, прасоўвацца, праціскацца*), а ў другой – «рухацца пяшком хутка, імкліва» (*бегчы, ляцець, імчацца, шыбаваць, несціся, перціся, гнацца*). У сваю чаргу, у гэтых падгрупах магчыма далейшае супрацьпастаўленне. Так, у першай падгрупе слову *ісці* супрацьпастаўляюцца словы *прабірацца, прадзірацца, прабівацца, прасоўвацца, праціскацца*, якія, у адрозненне ад слова *ісці*, абазначаюць не ўсякі павольны рух пяшком, а толькі такі, які звязаны з пераадоленнем пэўных перашкод.

Парадыгматычнасць цесна звязана з сінтагматычнасцю, бо практычна ў маўленні або на пісьме значэнні слоў рэалізуюцца ў спалучэннях з іншымі словамі. Так, напрыклад, зыходнае значэнне дзеяслова *ісці* «рухацца пяшком» праяўляецца ў спалучэннях з адушаўлёнымі назоўнікамі – назвамі асобы чалавека: *чалавек ідзе, людзі ідуць*. У спалучэннях з абстрактнымі і адцягненымі назоўнікамі гэты дзеяслоў страчвае сваё першапачатковае значэнне і набывае новае – «мець месца, адбывацца; пра які-небудзь працэс, з’яву»: *экзамен ідзе, аперацыя ідзе*.

Пры выяўленні парадыгматычных адносін адначасова вызначаюцца і сінтагматычныя магчымасці слова. У гэтым праяўляецца ўзаемаабумоўленасць адносін, у якія ўступаюць словы ў лексічнай сістэме мовы.

Ад асобных слоў трэба адрозніваць варыянты слоў. Варыянтамі слова лічацца такія яго разнавіднасці, якія пры агульнай каранёвай частцы і аднолькавым лексічным значэнні маюць нязначныя фанетыка-марфалагічныя адрозненні. У адпаведнасці з характарам гэтых адрозненняў вылучаюць фанетычныя і марфалагічныя варыянты слова.

Разнавіднасці слоў, якія ўзніклі ў выніку змянення іх гукавой абалонкі, называюцца *фанетычнымі варыянтамі*. Фанетычныя варыянты ўзнікаюць у выніку развіцця прыстаўных галосных *а, і* перад збегам зычных

(*ржаны – аржаны, льняны – ільняны, ржышча – іржышча*), пры чаргаванні галосных і зычных асновы (*адліга – адлега, стос – стус, галош – галёш, біклага – баклага, кмен – кмін, клунак – клумак, сутарга – сударга*), у працэсе знікнення асобных фанем або груп фанем у канцы слова (*можа – мо, трэба – трэ, дзесьці – дзесь*) ці ў сярэдзіне слова (*нястрыманы – нястрымны, гэтакі – гэткі, нейк – нейк*). Фанетычныя варыянты сустракаюцца сярод невытворных прыназоўнікаў, якія могуць ужывацца ў маўленні з галосным *a* ці без яго, напрыклад: *аба мне і аб доме, нада мною і над домам, пада мною і пад домам* і інш.

Разнавіднасці слоў, якія ўзніклі ў выніку змянення іх марфалагічнай будовы, называюцца *марфалагічнымі варыянтамі*. Марфалагічныя варыянты найбольш часта сустракаюцца сярод назоўнікаў і прыметнікаў, у складзе іншых часцін мовы яны назіраюцца рэдка. У марфалагічных варыянтах назоўнікаў тыпу *зал – зала, клавіш – клавіша, манжэт – манжэта* пры нязменнасці іх семантыкі змяняецца граматычная парадыгма: формы без афікса *-а* належаць да мужчынскага роду, а формы з афіксам *-а* – да жаночага. У тых выпадках, калі ў варыянтных формах назоўнікаў маюцца адрозныя суфіксы, нярэдка на семантыку аднаго з такіх варыянтаў могуць наслойвацца розныя стылістычныя адценні (канатацыі), дзякуючы якім словы перамяшчаюцца з аднаго стылістычнага пласта лексікі ў другі. Так, напрыклад, з марфалагічных варыянтаў слоў *заработак і заробак, паэтэса і паэтка* першыя адносяцца да стылістычна нейтральнай лексікі, а другія – да стылістычна афарбаванай, у прыватнасці, да размоўна-гутарковай.

Такім чынам, найбольш агульнымі прыметамі варыянтаў слоў з’яўляюцца: 1) наяўнасць адзінага кораня; 2) лексіка-граматычная агульнасць; 3) нейтральнасць гукавых адрозненняў у адносінах да семантыкі слоў.

Слова і яго значэнне

Тэрмін «лексікалогія» ўзнік на аснове спалучэння двух элементаў *lexis* і *logos*, якія ў старажытнагрэчаскай мове мелі адпаведныя значэнні «слова» і «вучэнне». Такім чынам, **лексікалогія** ў самым шырокім разуменні – гэта навука аб словах, аб слоўнікавым складзе мовы.

Слова – гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы з пэўным значэннем. Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнне.

Граматычнае значэнне слова – тыя агульныя значэнні, якія ўласцівы розным разрадам слова ў мове і на аснове якіх гэтыя разрады вылучаюцца (*дом* – назоўнік, м. р., 1-га скланення, неадушаўлены).

Лексічнае значэнне слова – гэта яго суаднесенасць з тымі ці іншымі з’явамі або прадметамі, рэчаіснасцю, тое, што слова абазначае (*дом* – будынак для жылля, размяшчэння ўстаноў і прадпрыемстваў).

Адным з важных кампанентаў значэння слова з'яўляецца *намінатыўнасць*. Усе самастойныя словы называюць аб'екты рэчаіснасці. Паводле гэтага выдзяляюцца тыпы значэнняў: 1) *прамыя* (або *намінатыўныя*), якія адлюстроўваюць непасрэдную, замацаваную ў свядомасці людзей сувязь слоў з прадметамі або з'явамі рэчаіснасці (напрыклад: *возера, адзенне, мудрасць, бяроза, цёплы, мёд, ісці*); на іх базе ўзнікаюць усе астатнія значэнні; 2) *фразеалагічна звязаныя* значэнні выяўляюцца ў складзе фразеалагічных спалучэнняў, у якіх словы маюць адзінае лексічнае значэнне, якое вельмі часта не вынікае са значэння слоў-кампанентаў (*ламаць галаву* – біцца над рашэннем якой-небудзь задачы, пытання; *з'есці сабаку* – быць спецыялістам у сваёй справе; *выйсці сухім з вады* – пазбегнуць пакарання; *аж у роце чорна* – злы, люты); 3) *канструктыўна абумоўленыя* значэнні словы набываюць у адпаведных граматычных канструкцыях у кантэксце. Напрыклад:

На ніцях белаі павуціны
Прывозяць восень павучкі.
 Яе красёнцы, чаўначкі
 У моры лесу мільгатнулі
 І лісце ў багру апранулі;
 І з кожнай *лісцевай галоўкі*
Глядзіць твар восені-святроўкі.

Я. Колас.

Адрозніваюць прамое і пераноснае лексічнае значэнне слова.

Тып пераносу	Шлях пераносу	Прыклады
Метафара	Па форме	іголка (хвойнага дрэва) – іголка (якой шыюць)
	Па колеры	залатыя завушніцы – залатыя каласы
	Па функцыі	крыло птушкі – крыло самалёта
	Па месцы знаходжання	галава рыбы – галава клана
Метанімія	Па сумежнасці ў прасторы	цынкавае вядро – разліць вядро
	Па сумежнасці ў часе	пераклад кнігі – чытаць пераклад
	Назва матэрыялу на выраб	злітак срэбра – есці са срэбра
	Назва дзеяння на выраб	займацца шытвом – на сталі ляжыць шытво
	Імя ўласнае на выраб	Рудольф Дызель – магутны дызель
Назва часткі на цэлае	галава каровы – статак у 200 галоў	
Сінекдаха	Назва агульнага на канкрэтнае	зброя (прылада для нападу ці абароны) – зброя (пісталет)
	Родавая назва на відавую	дзічка (яблыня) – дзічка (плод яблыні)

Словы бываюць адназначнымі і мнагазначнымі. Словы, якія маюць толькі адно значэнне, называюцца **адназначнымі**. Гэта пераважна словы, якія абазначаюць навуковыя і тэхнічныя паняцці, а таксама некаторыя назвы раслін, жывёл, птушак, прадметаў (*бульдозер, кісларод, елка, алень, аловак* і інш.). Большасць слоў беларускай мовы маюць не адно, а некалькі значэнняў – такія словы называюцца **мнагазначнымі** (*бялок* – празрыстая частка птушынага яйка, якая акружае жаўток; белая, празрыстая абалонка вока).

З’ява гукавога супадзення зусім розных па сэнсе моўных адзінак называецца **аманіміяй**. У адрозненне ад мнагазначнага слова, у якім паміж значэннямі захоўваецца семантычнае адзінства, амонімы – зусім розныя словы, гучанне якіх па тых ці іншых прычынах супала. У філалагічных слоўніках амонімы падаюцца ў розных слоўнікавых артыкулах і пазначаюцца надрадковай лічбай: кіт¹, кіт²; стапа¹, стапа².

Амонімы – словы, якія аднолькава гучаць і пішуцца, але маюць розныя значэнні. Адрозніваюць лексічныя, марфалагічныя і фанетычныя амонімы.

Лексічныя амонімы (поўныя лексічныя амонімы) – словы, якія супадаюць у гучанні і напісанні ва ўсіх сваіх граматычных формах: *гасцінец* (падарунак) – *гасцінец* (дарога), *малінаўка* (яблык) – *малінаўка* (птушка). Калі словы адной і той жа часціны мовы супадаюць толькі ў адной або некалькіх граматычных формах, то гэта няпоўныя амонімы: *адрываць* (ад *адарваць*) – *адрываць* (ад *адрыць*), *бор* (стары густы сасновы лес) – *бор* (хімічны элемент).

Марфалагічная амонімы (амаформы) – словы, у якіх супадаюць у вымаўленні і напісанні толькі асобныя формы: *горкі* перац – з’ехаць з *горкі*; асеннія *палі* – *палі* кветкі; маладыя *асіны* – *асіны* рой. Амаформы, як правіла, адносяцца да розных часцін мовы, не маюць супадзенняў у пачатковай форме.

Фанетычныя амонімы (амафоны) – гэта словы, якія гучаць аднолькава, а пішуцца па-рознаму: *плод* і *плот*, *раман* і *Раман*, *казка* і *каска*, *грыб* і *грып*.

Графічныя амонімы (амографы) – гэта словы, якія пішуцца аднолькава, а адрозніваюцца ў вымаўленні месцам націску: *па́мяць* – *памя́ць*, *пры́клад* – *прыкля́д*, *мука́* – *му́ка*, *ка́ня* – *каня́*.

Сінонімы – словы, якія абазначаюць адзін і той жа прадмет, якасць, дзеянне, а пішуцца і вымаўляюцца па-рознаму.

Група з двух ці больш сінонімаў называецца *сінанімічным радам*, пры запісе якога на першае месца ставіцца слова-дамінанта – слова, якое шырэй за іншыя выкарыстоўваецца ў мове і больш дакладна выражае агульнае значэнне: *крэпасць* – *цвярдэня* – *бастыён* – *цытадэль*; *ісці* – *кро-*

чыць – маршыраваць – цягнуцца – плесціся; мала – нямнога – троху. У некаторых сінанімічных радах могуць аб’ядноўвацца словы розных часцін мовы (*мала, жменя* (гароху)).

Калі слова з’яўляецца мнагазначным, то яно можа ўваходзіць у розныя сінанімічныя рады: *прыняць* – залічыць на першы курс, *прыняць* – сустрэць гасцей; *ціхі* чалавек – спакойны; *ціхі* шолах – слабы, нячутны. Некаторыя рады сінанімічных слоў складаюцца са слоў і спалучэнняў слоў: *драмаць – кляваць носам, мала – кот наплакаў.* У сінанімічныя адносіны могуць уступаць агульнаўжывальныя і дыялектныя словы (*надасінавік – асавік, авадзень – здрок*), словы сучаснай мовы і ўстарэлыя словы (*канікулы – вакацыі, лоб – чало*), спрадвечна беларускія і запазычаныя словы (*прыстаўка – прэфікс, змена, развіццё – эвалюцыя, адлегласць – дыстанцыя, важны – актуальны*).

Сінонімы бываюць:

а) семантычныя (адрозніваюцца сэнсавым адценнем): *вялікі – агромністы – гіганцкі;*

б) стылістычныя (адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай, выкарыстоўваюцца ў розных стылях): *маланка – бліскаўка, бегемот – гіпапатам, вандроўнік – пілігрым;*

в) семантыка-стылістычныя (адначасова адрозніваюцца семантыкай і сферай ужывання): *пісаць – крэмаць, крычаць – галёкаць, забрудзіць – замызгаць;*

г) абсалютныя (дублеты) (увогуле не адрозніваюцца па сэнсе): *стронга – фарэль, правапіс – арфаграфія, вываз – экспарт;*

д) кантэкстуальныя (з’яўляюцца сінонімамі толькі ў пэўным кантэксте):

1. Раптам адтуль упаў мне ў вочы нясцерпны яркі *сноп* святла.

2. І зноў адтуль, у адказ, *меч* святла.

Антонімы – словы з супрацьлеглым значэннем: аднакарэнныя (*закрыць – адкрыць, прывязаць – адвязаць*) і рознакарэнныя (*добры – дрэнны, халодны – гарачы*).

Прыстаўкі *не-, без-, анты-, контр-* надаюць слову супрацьлеглае значэнне: *добры – нядобры, дэмакрат – антыдэмакрат, наступленне – контрнаступленне.*

Антонімы могуць выкарыстоўвацца ў якасці мастацкіх прыёмаў:

антытэза – ярка выражанае супастаўленне кантрасных з’яў, паняццяў, вобразаў: *Песня, любоў і нянавісць, будзьце заўсёды са мной. Стук радасны ў грудзях не змоўк, жыццё і плача і смяецца;*

аксюмаран – наўмыснае спалучэнне слоў, якія выражаюць процілеглыя, лагічна несумяшчальныя паняцці: *салодкі сум, цёплы халадок, гарачы снег, страшная прыгажосць.*

Паронімы – словы з блізкім гучаннем, але розным лексічным значэннем (*аператыўны і аперацыйны, атамнік і атамшчык, вытворны і вытворчы*). Паронімамі бываюць: назоўнікі (*нявеста – нявестка*), прыметнікі (*ласкавы – ласкальны*), дзеясловы (*чырванець – чырваніць*). Паранімічнымі парамі выступаюць спрадвечна беларускія словы (*сыты – сытны*) і запазычаныя (*абанент – абанемент, эфектны – эфектыўны*). Словы-паронімы адрозніваюцца паміж сабою прыстаўкамі (*павіннасць – правіннасць, надзвычайна – незвычайна*) або суфіксамі (*слоўны – слоўнікавы, малаважны – малаважкі*).

2. ДЫФЕРЭНЦЫЯЦЫЯ ЛЕКСІКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лексіка беларускай мовы развівалася і ўзбагачалася на працягу многіх стагоддзяў. Паводле паходжання яна падзяляецца на дзве групы: спрадвечна беларуская лексіка і лексіка іншамоўнага паходжання. Да спрадвечна беларускай лексікі адносяцца агульнаславянская, агульнаўсходнеславянская і ўласна беларуская.

Агульнаславянскія словы сустракаюцца ва ўсіх славянскіх мовах: усходнеславянскіх (беларускай, рускай, украінскай), паўднёvasлавянскіх (балгарскай, славенскай), заходнеславянскіх (польскай, чэшскай). Гэта назвы асоб: *маці, сын, сястра, брат, дзед*; частак цела: *глотка, калена, валасы*; свойскіх жывёл: *авечка, бык, карова, кабан, кабыла, конь, каза*; дзікіх звяроў: *воўк, ліса, заяц*; птушак: *бусел, галка, варона*; прадметаў: *калода, валун, жэрдка, вулей*; раслін: *асака, бяроза, ліпа*; адзення, абутку: *кабат* (безрукаўка), *кашуля*; адцягненых паняццяў і з’яў прыроды: *заўтра, імгла, агонь*; дзеянняў, стану: *ісці, гаварыць, маўчаць*.

Агульнаўсходнеславянскія словы з’яўляюцца здабыткам трох блізкароднасных моў – беларускай, рускай, украінскай: *валачобнік, вяроўка, блёкат, бугор, засень, бязь, вулка, загана* і інш.

Уласнабеларускія словы складаюць самабытную і непаўторную частку беларускай мовы: *вадзянік, ільнянішча, каліва, векапомны, красамоўства, спаконвечны* і інш.

Усе словы, якія беларуская мова захавала з перыяду агульнаславянскага і агульнаўсходнеславянскага адзінства, а таксама ўласнабеларускія, называюцца **спрадвечна беларускімі**, бо карысталіся імі носьбіты беларускай мовы здаўна, спрадвечу. Акрэсліць час узнікнення спрадвечна беларускіх слоў, выявіць іх сувязі з блізкароднаснымі мовамі дапамагаюць слоўнікі: «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы», «Гістарычны слоўнік беларускай мовы».

Запазычаная лексіка – гэта вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, а таксама цесных моўных кантактаў. Са славянскіх моў былі запазычаны русізмы: *аплот, аказаць, бальшавік, дэкабрыст, саратнік* і інш.; украінізмы: *боршч, журыцца, чупрына* і інш.; з неславянскіх моў – грэцызмы: *акіян, этап, эпоха*; лацінізмы: *акварыум, агітатар*; германізмы: *штык, шпіль*; галіцызмы: *суфлёр, пляж, сурвэтка* і інш.

Экзатызмы – словы і выразы, якія запазычаны з малавядомых моў, звычайна неіндаеўрапейскіх, і ўжываюцца для надання мове асаблівага каларыту (цюркізмы: *арык, кішлак, джыгіт*).

Варварызмы – іншамоўныя словы ці выразы, якія атрымоўваюць больш ці менш рэгулярнае ўжыванне ў мове-рэцэптары, але не засвойваюцца ў ёй да канца, часцей за ўсё ў сувязі з цяжкасцямі граматычнага засваення (*сэ ля ві* – з французскай – такое жыццё; *о'кэй* – з англійскай – усё добра, *dum spiro, spero* – з лацінскай – пакуль дыхаю, спадзяюся).

Асноўныя прыметы запазычаных слоў наступныя:

- 1) наяўнасць у слове **ф**: *фарба, шафа, фасоля, Фёдар, Соф'я*;
- 2) пачатковыя **э, о** і непрыставачнае **а**: *эра, Эма, ода, опера, атака, Аляксей*;
- 3) спалучэнні **ге, ке, хе** ў корані: *агент, кельма, схема, Яўген*;
- 4) спалучэнні **бю, вю, кю, мю, пю, фю** ў корані: *бюро, рэвю, кювет, капюшон, камюніке, фюзеляж*;
- 5) спалучэнні двух галосных у корані: *аул, ідэал, дуэт, гуаш*;
- 6) цвёрдасць зычных **д і т** у спалучэннях **дэ, ды, тэ, ты**: *дэтэктыў, дывідэнд, дыфтэрыя, дыван, дыцыпліна, медыцына, Атэла, Адэса, тыгр*;
- 7) прыстаўкі **а-, ант(ы)-, архі-, контр-, рэ-, дэ-, дыс-, амфі-** і інш.: *амаральны, антыцыклон, архіважны, контрмера, рэфармацыя, дэгазацыя, дыспрапорцыя, амфітэатр*;
- 8) суфіксы **-ізм- (-ызм-), -іст- (-ыст-), -ір- (-ыр-)** і інш.: *арганізм, сацыяліст, капіраваць*.

Лінгвістычнае запазычанне заўсёды было нармальнай функцыяй лінгвістычнага жыцця любой мовы. Гэта даволі працяглы моўны працэс, вынікам якога з'яўляецца паступовае засваенне слоў і структурных элементаў адной мовы іншай. Апраўданае выкарыстанне слоў іншамоўнага паходжання, правільнае іх засваенне не толькі не парушае нацыянальнай самабытнасці беларускай мовы, але і ўзбагачае яе лексічную сістэму.

Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання

Лексіка сучаснай беларускай мовы ў залежнасці ад сферы ўжывання падзяляецца на агульнаўжывальную лексіку (пашыраную ва ўсіх без выключэння сферах грамадскага жыцця) і лексіку абмежаванага ўжывання (ужы-

вальную пераважна ў межах пэўнай прафесіі, галіны навукі, асобнай групы людзей). Да лексікі абмежаванага ўжывання адносяцца спецыяльная лексіка (наменклатура, прафесіяналізмы і тэрміны), дыялектная і жаргонная лексіка.

Жарганізмы – гэта сукупнасць слоў, зразумелых вузкаму колу людзей, аб’яднаных пэўнымі інтарэсамі (*дзед* – салдат апошняга года службы, *хвост па лабах* – запазычанасць па лабараторных работах, атрымаць *пару* – нездавальняючую адзнаку і г.д.).

Аргатызмы – спецыяльны моўны код, незразумелы для іншых людзей, адна з разнавіднасцей жаргоннай лексікі, умоўная, тайная мова, якая характарызуецца вузкаспецыяльнай накіраванасцю, штучнасцю і засакрэчанасцю (*чуха* – хачу, *шывар* – тавар, *бан* – вакзал). У Расіі і ў Беларусі аргатычная лексіка пачала складвацца ў другой палове XIX ст.

Наменклатура – гэта сукупнасць уласных імёнаў і назваў, прысвоеных разнастайным рэаліям і аб’ектам навукі і тэхнікі (лазер «Дыполь», «Стрымер-499», супер-камп’ютар «Скіф»).

Прафесіяналізмы – гэта спецыяльныя словы і выразы, якія ўжываюцца ў маўленні прадстаўнікоў пэўных прафесій (будаўнікоў, шахцёраў, пчаляроў і інш.), напрыклад: *бучы*, *таптухі*, *кашалі*, *крыгі* – назвы розных прылад для лоўлі рыбы; *майна*, *віра* – у будаўнікоў і г.д. Значэнні гэтых слоў не ўключаюцца ў слоўнік.

Тэрміны – словы або словазлучэнні, якія абазначаюць пэўнае паняцце ў галіне навукі, тэхнікі, культуры (*інтэграл*, *сінус* – у матэматыцы, *марфема*, *прыслоўе* – у мовазнаўстве і г.д.).

Дыялектызмы – гэта словы, якія бытуюць у гаворках на пэўнай тэрыторыі і не ўваходзяць у склад літаратурнай мовы (*картопля* – бульба, *тавар* – карова на Палессі і г.д.).

Актыўная і пасіўная лексіка

Паводле ступені ўжывальнасці лексіка беларускай мовы падзяляецца на актыўную і пасіўную. Большасць слоў беларускай мовы адносіцца да **актыўнай** лексікі. Гэта словы агульнавядомыя і шырокаўжывальныя, пашыраныя як у вуснай, так і пісьмовай форме мовы. Такіх слоў у беларускай мове большасць: *маці*, *брат*, *чалавек*, *час*, *хлеб* і інш.

Пасіўную лексіку складаюць словы, якія рэдка ўжываюцца носбітамі мовы. Такія словы маюць адценне ўстарэласці (архаізмы і гістарызмы) або навізны (неалагізмы). Іх узнікненне звязана з пэўнымі працэсамі ў грамадстве, развіццём навукі, тэхнікі, культуры і мастацтва.

Архаізмы – гэта ўстарэлыя назвы існуючых і цяпер рэчаў, з’яў, якія замяніліся сінанімічнымі словамі актыўнага ўжывання: *атрамант* – чарніла, *гута* – шклозавод, *мястэчка* – пасёлак гарадскога тыпу, *чалю* – лоб.

Гістарызмы – гэта словы-назвы прадметаў, з’яў, паняццяў, якія перасталі існаваць у сувязі са зменамі ў грамадскім жыцці, эканоміцы, культуры, навуцы, тэхніцы і побыце людзей: *князь, паншчына, жаўнер, саха, грош, НЭП, наркам, БССР*.

Неалагізмы – гэта новыя словы або новыя значэнні вядомых слоў, якія зусім нядаўна ўзніклі, маюць адценне навізны і не сталі агульнаўжывальнымі: *аэраджып, венераход, стэрэакіназала, брокер, ваўчар, дылер, брыфінг, кансэнсус, спікер, спонсар*.

Сярод неалагізмаў неабходна адрозніваць аўтарскія наватворы, створаныя асобнымі пісьменнікамі.

Гудзе, імкне пад доламі крылан,
Над хатамі вусцянскага пасёлка.

Я. Колас.

Маланкі стрэламі ўстаюць,
У бубен сыпле гром...
І я, захоплены, стаю,
Абдожджаны кругом.

П. Броўка.

Паняцце стыляў. Стылістычныя разрады лексікі беларускай мовы

Моўны стыль – разнавіднасць літаратурнай мовы, сукупнасць моўных сродкаў, ужыванне якіх залежыць ад мэт і зместу выказвання. Асаблівасці таго ці іншага стылю, яго адметныя рысы вызначаюцца складам лексікі, характарам сказаў і граматычнымі формамі слоў. З улікам гэтага лексіка размяркоўваецца па стылістычных разрадах.

Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі. У межах функцыянальных стыляў выяўляюцца істотныя асаблівасці адбору і арганізацыі моўных сродкаў, у тым ліку і лексічных. Прыёмы і формы моўнага выражэння, спосабы адбору і спалучэння лексічных адзінак вызначаюцца, перш за ўсё, камунікатыўнай мэтазгоднасцю, якая патрабуе таго, каб з сістэмы выяўленчых сродкаў мовы адбіраліся толькі такія адзінкі, якія найлепшым чынам могуць задаволіць моўныя зносіны людзей у пэўнай сферы дзейнасці – сацыяльна-эканамічнай, грамадска-палітычнай, навуковай і культурнай. Значыць, моўныя адзінкі, што нязменна выкарыстоўваюцца ў адпаведным функцыянальным стылі мовы, набываюць своеасаблівую стылістычную афарбоўку. Стылістычнай афарбоўкай лічыцца такая ўласцівасць слова, якая абумоўлена тыповай для яго сферай функцыянавання, пэўным чынам характарызуе адпаведную функцыянальную разнавіднасць мовы, а праз яе –

сферу і ўдзельнікаў моўных зносін. Таму калі мы характарызуем слова з пункту погляду яго стылістычнага выкарыстання, то пры гэтым маем на ўвазе перш за ўсё той функцыянальны стыль, у якім дадзенае слова рэгулярна выкарыстоўваецца.

Паколькі беларуская літаратурная мова выкарыстоўваецца як сродак пісьмовых і вусных зносін людзей, у яе сістэме склаліся адпаведна пісьмова-кніжныя і вусна-размоўныя стылі, або разнавіднасці мовы.

Да **пісьмова-кніжных** адносяцца *навуковы стыль* (мова навуковых і навукова-папулярных прац па розных галінах ведаў), *публіцыстычны стыль* (мова газетных і часопісных матэрыялаў, публічных выступленняў – зваротаў, заклікаў, пракламацый, рэпартажаў, інфармацый, інтэрв’ю, нарысаў, фельетонаў, памфлетаў), *афіцыйна-дзелавы стыль* (мова кодэксаў, статутаў, інструкцый, загадаў, актаў, дагавораў), *мастацкі стыль* (мова мастацкіх твораў розных жанраў).

Вусна-размоўнымі з’яўляюцца *гутарковы стыль* (мова непасрэдных, неафіцыйных асабістых зносін паміж людзьмі ў вытворчай, грамадска-палітычнай, вучэбнай, навуковай, культурнай, спартыўнай і іншых сферах дзейнасці), *размоўна-бытавы стыль* (мова пазаслужбовых, паўсядзённа-бытавых зносін паміж людзьмі ў бытавой і сямейнай сферах).

Для пісьмова-кніжных стыляў з’яўляюцца тыповымі, напрыклад, словы *вектар, дыферэнцыяцыя, кадыфікацыя, малекула* – яны надаюць мове стылістычнае адценне кніжнасці; да вусна-размоўнага стылю адносяцца, напрыклад, словы *бліны, верхавод, зацірка, балабоніць, буркалы, морда* – гэтыя словы надаюць мове стылістычнае адценне гутарковасці, размоўнасці. Словы *высокі, гаварыць, зямля, дом, хутка* ў аднолькавай меры выкарыстоўваюцца ў пісьмова-кніжных і вусна-размоўных стылях, таму яны не надаюць мове якога-небудзь стылістычнага адцення. Такім чынам, разглядаючы лексіку беларускай мовы паводле стылістычнай афарбоўкі, у яе складзе неабходна вылучыць наступныя разрады слоў: стылістычна нейтральныя, кніжныя, вусна-размоўныя.

Да **стылістычна нейтральнай** (міжстылёвай) лексікі адносяцца словы, якія ўжываюцца ў розных стылях мовы і не маюць пэўнай стылістычнай афарбоўкі. Стылістычна нейтральная лексіка выкарыстоўваецца ва ўсіх сферах моўных зносін людзей, таму ў яе склад уваходзяць словы, якія абазначаюць прадметы, якасці, дзеянні, вядомыя ўсім носьбітам мовы. Гэтыя словы з’яўляюцца агульнавядомымі назвамі з’яў прыроды (*вада, вецер, іней, снег*), раслін (*асака, вішня, жыта, ліпа*), жывёл (*воўк, конь, сабака*), паняццяў роднасці і сваяцтва (*бацька, дачка, удава*), пабудовы (*дом, паляц, хата*), колераў і прымет (*белы, зялёны, кароткі, цёплы*), дзеянняў, пра-

цэсаў, станаў (*бегаць, вязаць, гаварыць, спаць*) і інш. Стылістычна нейтральнымі з'яўляюцца таксама лічэбнікі (*два, пятнаццаць, сто*), займеннікі (*гэты, наш, такі, яна*), прыназоўнікі (*ад, без, над*), злучнікі (*але, каб, і*), часціцы (*бы, нават, небудзь*). Стылістычна нейтральныя словы складаюць большую частку лексікі беларускай мовы і з'яўляюцца лексічнай асновай усіх стыляў.

Да разраду *кніжнай* лексікі адносяцца словы, якія выкарыстоўваюцца пераважна ў пісьмовай мове. Асноўнымі сферамі яе функцыянавання з'яўляюцца навукова-тэхнічная, грамадска-палітычная і грамадска-культурная дзейнасць, справаводства і літаратурна-мастацкая творчасць, а найбольш тыповымі стылямі – навуковы, публіцыстычны, афіцыйна-дзелавы і мастацкі. Таму ў складзе кніжнай лексікі адрозніваюцца наступныя функцыянальна-стылістычныя пласты: тэрміналагічная, публіцыстычная, афіцыйна-дзелавая і паэтычная лексіка.

Тэрміналагічную лексіку складаюць словы, што выражаюць паняцці розных галін навукі і тэхнікі і аб'ядноўваюцца ў мове пад агульнай назвай «тэрміны», напрыклад: *алегорыя, анафара, дзейнік, займеннік, косінус, лагарыфм, барый, акорд, мелодыя* і інш. У адпаведнасці з існуючымі сферамі функцыянавання ў складзе тэрміналагічнай лексікі вылучаюцца наступныя разрады: грамадска-палітычная, грамадска-культурная, навуковая і тэхнічная тэрміналогія.

Да *грамадска-палітычнай* тэрміналогіі адносяцца:

1) тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў сферы грамадска-палітычнай дзейнасці: *актыў, выбары, дэпутат, савет, камісія*;

2) тэрміналогія розных грамадскіх навук: а) гісторыі: *адраджэнне, рэфармацыя*; б) філасофіі: *абстракцыя, алагізм, дуалізм, эмпірызм*; в) палітычнай эканоміі: *вартасць, даход, сродкі абарачэння*; г) логікі: *дэдукцыя, суджэнне, абстрактнае разважанне* і інш.

Да *грамадска-культурнай* тэрміналогіі адносяцца словы, што функцыянуюць у сферы культуры: а) музыкі: *акорд, арыя, гукарад*; б) тэатральнага мастацтва: *авансцэна, дэкарацыя, трупа*; в) кінамастацтва: *гукааператар, сцэнарый*; г) выяўленчага мастацтва: *жываніс, нацюрморт, пейзажыст*; д) архітэктуры: *арка, барока, готыка* і інш.

Грамадска-палітычнай і грамадска-культурнай тэрміналогіі не ўласціва вузкая абмежаваная сфера выкарыстання, стылістычная замкнутасць. Удзел народа ў грамадска-палітычным і культурным жыцці краіны садзейнічае, з аднаго боку, пранікненню грамадска-палітычнай і грамадска-культурнай тэрміналогіі ў вусную мову, а з другога – развіццю грамадска-палітычнага зместу ў звычайных, агульнавядомых словах. У выніку гэтага па-

між грамадска-палітычнай, грамадска-культурнай і стылістычна нейтральнай лексікай няма строгага размежавання.

У склад *навуковай* тэрміналогіі ўваходзяць тэрміны розных галін навукі: геаграфіі, геалогіі, мінералогіі, батанікі, заалогіі, біялогіі, фізіялогіі, астраноміі, хіміі, фізікі, матэматыкі, літаратуразнаўства, мовазнаўства і г.д., напрыклад: *азіс, мерыдыян, апоўзень, кайназой, базальт, гагарыніт; завязь, тычынка; амёба, вусень; бластэма, ген; аорта, нерв; анагей, пратуберанец; аксід, гідроліз; анод, ом; біном, вектар; балада, верш; інфінітыў, суфікс.*

Да *тэхнічнай* тэрміналогіі адносяцца тэрміны, што функцыянуюць у вытворча-тэхнічных сферах: машынабудаванні, электратэхніцы, гідратэхніцы, радыётэхніцы, металургіі, горнай справе і г.д., напрыклад: *генератар, камера згарання; высакавольтны, камутатар; гідрометр, дамба; дэтэктар, радыёзонад; вагранка, домна; бур, забой, уруб.*

Навуковая і тэхнічная тэрміналогія выкарыстоўваецца пераважна тымі, хто працуе ў адпаведнай галіне навукі ці вытворчасці, і менш вядома іншым носьбітам мовы, таму больш выразна, чым грамадска-палітычная і грамадска-культурная, размяжоўваецца са стылістычна нейтральнай лексікай. Аднак паміж асобнымі пластамі навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі не існуе строга акрэсленай мяжы, таму ў некаторых галінах навукі і тэхнікі нярэдка функцыянуюць адны і тыя ж тэрміны, напрыклад: *асіміляцыя* – у біялогіі, мовазнаўстве, гісторыі, геалогіі; *дыферэнцыял* – у матэматыцы, машынабудаванні; *дыяфрагма* – у фізіцы, гідратэхніцы, анатоміі; *марфалогія* – у мовазнаўстве, заалогіі, батаніцы. Сустрэкаюцца і такія тэрміны ў сучаснай беларускай мове, што шырока ўжываюцца ва ўсіх галінах навуковых ведаў, напрыклад: *аб'ект, абстракцыя, аналіз, аналогія, аргумент, вяртыянт, гіпотэза, дыферэнцыяцыя, класіфікацыя, эксперымент* і інш. Падобныя тэрміны прынята называць агульнанавуковымі, таму што іх выкарыстанне не абмежавана адной ці некалькімі галінамі навуковай дзейнасці.

Асноўнай прыметай слоў *публіцыстычнай* лексікі з'яўляецца высокая частотнасць іх выкарыстання на старонках газет і часопісаў, дзе яны набываюць адметную функцыянальна-стылістычную афарбоўку.

Да публіцыстычнай лексікі адносяцца:

1) так званыя газетызмы – словы і спалучэнні слоў, што характарызуюцца высокай частотнасцю выкарыстання на старонках газет і часопісаў і ўспрымаюцца носьбітамі мовы як спецыфічныя для газетнай мовы, напрыклад: *аглядальнік, допіс, інтэрв'ю, каментарый, блакітнае паліва, зялёны канвеер, перадавікі вытворчасці, рабочая дынастыя* і інш.;

2) словы і словазлучэнні, якія ўжываюцца не ў прамым, а ў пераносным значэнні і ў выніку частага выкарыстання на старонках газет і часо-

пісаў набываюць функцыянальна-стылістычную афарбоўку, характэрную для публіцыстычнага стылю, напрыклад: *вахта* (ураджаю), *мікракліма́т* (калектыву) і інш.;

3) асобныя словы грамадска-палітычнага зместу, якія вельмі часта выкарыстоўваюцца ў розных жанрах публіцыстычнай літаратуры і набываюць своеасаблівую афарбоўку публіцыстычнасці, напрыклад: *айчына, брацтва, патрыёт, генацыд, роўнасць, свабода* і інш.

Да *афіцыйна-дзелавой (справавой)* лексікі адносяцца словы і ўстойлівыя спалучэнні слоў, тыповыя для дзелавых папер і афіцыйных дакументаў:

1) назвы асоб па іх ролі ў афіцыйна-дзелавых адносінах паміж людзьмі: *ісцеец, сведка, спажывец, субпадрадчык, укладчык*;

2) назвы дзелавых папер і афіцыйных дакументаў: *акт, загад, заява, інструкцыя, іск, пастанова, пашпарт, пратакол, рэзалюцыя*;

3) так званыя канцылярызмы, г.зн. словы і спалучэнні слоў, якія з'яўляюцца традыцыйнымі для дзелавых папер і механічна паўтараюцца як своеасаблівыя моўныя штампы, клішэ, напрыклад: *вышэйадзначаны, ніжэйпадпісаны, парадак дня, пастанавілі, слухалі, справаздача*.

Афіцыйна-дзелавая лексіка характарызуецца вялікай колькасцю стандартных моўных адзінак і адсутнасцю слоў з эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі значэння. Ёй уласцівы адценне афіцыйнасці і выразная арыентацыя на адпаведную сферу моўных зносін.

Надзвычай складаным з'яўляецца пытанне аб вылучэнні *літаратурна-мастацкай* лексікі. У творах сучаснай мастацкай літаратуры, разнастайнай у жанравых і тэматычных адносінах, выкарыстоўваюцца словы розных разрадаў, і вызначыць сярод іх такія, што маюць своеасаблівую літаратурна-мастацкую афарбоўку, вельмі цяжка. Звычайна вылучаюць дзве групы слоў:

1) кніжна-паэтычная лексіка (інакш – паэтызмы), якой уласціва стылістычнае адценне ўрачыстасці, узнёсласці або мяккасці, лірычнасці і якая ўжываецца пераважна ў паэтычных творах, напрыклад: *арала, веснавей, зараніца, ліра, муза, агняцветны, ратны, ясназоры*;

2) народна-паэтычная лексіка, што ўжываецца, як правіла, у вусна-паэтычнай творчасці, але сустракаецца і ў мове сучаснай мастацкай літаратуры, напрыклад: *галованька, дзеванька, зараначка, крынічанька*.

Асаблівасцю *вусна-размоўнай лексікі* з'яўляецца тое, што яна абслугоўвае сферу вусных моўных зносін, якія ажыццяўляюцца ў гутарковым і размоўна-бытавым стылях. Таму названы пласт слоў характарызуецца стылістычным адценнем гутарковасці ці размоўнасці.

З боку лексікі гутарковы стыль характарызуецца шырокімі магчыма-сцямі выкарыстання любога слова беларускай мовы і не мае якіх-небудзь

выразных, толькі яму ўласцівых лексічных сродкаў. Значыць, паведамленне на адну і тую ж тэму ў вуснай і пісьмовай форме адрозніваецца не складам лексікі, а канцэнтрацыяй, частотнасцю тых ці іншых лексічных адзінак, што і надае мове адценне гутарковасці. Гэтае адценне ствараецца ў выніку шырокага ўжывання:

1) незнамянальных слоў тыпу *вось, ну, значыць, ведаеш, разумееш, гэта самае, так сказаць*;

2) своеасаблівых спалучэнняў прыметнікаў і прыслоўяў з назоўнікамі і дзеясловамі, у складзе якіх прыметнікі і прыслоўі набываюць «гутарковае» эмацыянальнае адценне, напрыклад: *здоровы камень, сімпатычны касцюм, страшэнна падабаецца* і інш.

Да слоў, якія маюць стылістычнае адценне гутарковасці, адносяцца:

1) назвы тыпу *вячорка, газіроўка, электрычка, сталоўка*;

2) асобныя субстантываваныя назвы са значэннем асобы, што з'явіліся ў выніку выдзялення прыметніка з адпаведных словазлучэнняў: *вясковыя, гарадскія, мінскія, універсітэцкія*;

3) усечаныя назвы тыпу *дыплом, дэтэктыў, транзістар*, утвораныя ад састаўных назваў *дыпломная работа, дэтэктыўны раман (фільм), транзістарны прыёмнік* шляхам усячэння прыметнікаў.

Да *размоўна-бытавой* лексікі адносяцца словы, якія выкарыстоўваюцца ў пазаслужбовых, паўсядзённа-бытавых зносінах паміж людзьмі, галоўным чынам у бытавой і сямейнай сферах, і характарызуюцца стылістычным адценнем размоўнасці. У склад гэтай лексікі ўваходзяць:

1) словы, якія абазначаюць розныя прадметы быту, напрыклад: *апа-лонік, бліны, ватоўка, дзежка, запечак, зацірка, скварка*. Асаблівасць гэтых слоў у тым, што яны не маюць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі і збліжаюцца са стылістычна нейтральнымі словамі;

2) словы са значэннем адмоўных якасцей і паводзін чалавека: а) з эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем неадабрэння: *беларучка, верціхвостка, ветрагон, гаварыльня, галаштаннік, дзяляга*; б) зневажальнасці: *брында, валацуга, гультай, лайдак*; в) пагардлівасці: *боўдзіла, брахун, душагуб, дылда, жмінда, зануда, куркуль*;

3) лаянкавыя словы з адценнем грубасці, напрыклад: *асталоп, балван, дурыла, ёлуп, зараза, ідыёт*;

4) вульгарныя словы, якія вызначаюцца зніжанай да непрыстойнасці характарыстыкай людзей, з'яў і дзеянняў, напрыклад: *смаркач, зяпа, пыса, апруцянец, жэрці, загнуцца, здохнуць*.

Лаянкавыя і вульгарныя словы знаходзяцца на перыферыі лексічнага складу беларускай мовы, па-за межамі літаратурнай мовы, таму іх выка-

рыстанне сведчыць пра нізкую моўную культуру. У мове мастацкай і публіцыстычнай літаратуры яны сустракаюцца толькі ў дыялогах, галоўным чынам пры паказе адмоўных персанажаў, іх паводзін і ўчынкаў.

3. ПРАФЕСІЙНАЯ І ТЭРМІНАЛАГІЧНАЯ ЛЕКСІКА

Імклівы прагрэс навукі і тэхнікі прыводзіць да ўзнікнення новых аб'ектаў, паняццяў, з'яў, што непасрэдным чынам знаходзіць сваё адлюстраванне ва ўзбагачэнні спецыяльнай лексікі новымі лексічнымі адзінкамі.

Да спецыяльнай лексікі адносяць наменклатуру, прафесіяналізмы і тэрміны. Сукупнасць тэрмінаў пэўнай навукі або прафесіі называецца *тэрміналогіяй*, або *тэрмінасістэмай*. Напрыклад, існуе тэрміналогія лінгвістычная, эканамічная, медыка-біялагічная, прамыслова-гандлёвая, фізіка-матэматычная і інш. Такім чынам, для кожнай навукі існуе свой штучна створаны набор лексічных адзінак, выкарыстанне якога абмежавана той ці іншай галіной. Акрамя таго, *тэрміналогіяй* яшчэ называюць сукупнасць усіх тэрмінаў пэўнай мовы.

Спецыфічныя рысы тэрмінаў

1. Наяўнасць дэфініцыі (азначэння), г.зн., сутнасць тэрміна павінна быць вызначана, а не растлумачана, як значэнне звычайнага слова.

2. Стылістычная нейтральнасць.

3. Адсутнасць экспрэсіі. Нават тэрміны, якія ўзнікаюць на аснове вобразнага пераасэнсавання паняцця, губляюць экспрэсіўна-эмацыянальную афарбоўку: *рукаў* (ракі), *падол* (гары), *нос* (мыс), *калена*, *гняздо* (металург.) *Млечны шлях*, *чырвоны радок* і пад.

4. Адназначнасць, г.зн., кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце. Аднак гэтае патрабаванне да тэрмінаў не заўсёды вытрымліваецца, і мнагазначнасць знаходзіць пашырэнне ў тэрміналогіі (напрыклад, *словаўтварэнне* – працэс утварэння новых слоў і раздзел мовазнаўства, які вывучае марфемную структуру і спосабы ўтварэння слоў, *абзац* – адступленне ўправа ў пачатку радка і частка тэксту паміж такімі адступленнямі).

5. Сістэмнасць, г.зн., кожны тэрмін з'яўляецца адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы. Па-за межамі тэрміналагічнай сістэмы адбываецца дэтэрміналагізацыя тэрміна (страта тэрмінам спецыяльнага значэння): *рэакцыя* як хімічны тэрмін і дзеянне, *амплітуда*, *раман* і пад. Адназначнасць тэрмінаў падкрэсліваецца менавіта праз іх прыналежнасць адпаведнай тэрміналагічнай сістэме. Параўнайце: слова *эліпс* у мовазнаўстве – пропуск у маўленні слоў ці словазлучэнняў, зразумелых з кантэксту, а *эліпс* у матэма-

тыцы – замкнёная кривая, якая мае такую ўласцівасць, што сума адлегласцей кожнай яе кропкі ад дзвюх дадзеных кропак застаецца пастаяннай.

У межах пэўнай тэрмінасістэмы тэрміны могуць уступаць у сінанімічныя адносіны, а таксама мець лексічныя дублеты, або варыянты. Узнікненне тэрмінаў-варыянтаў і тэрмінаў-сінонімаў у беларускай мове тлумачыцца нераспрацаванасцю многіх тэрмінасістэм, абмежаванасцю ўжывання беларускамоўных тэрмінаў і стыхійнасцю моўных кантактаў.

Можна выдзеліць дзве групы такіх тэрмінаў-сінонімаў:

– два іншамоўныя тэрміны: *гавань – порт, відэатэрмінал – дысплей, кадзіраванне – шыфраванне, камкордар – відэакамера* і інш.;

– іншамоўны і ўласны тэрмін: *квзістатычны працэс – раўнавагавы працэс, полісемія – мнагазначнасць* і інш.

Тэрміны могуць абазначаць супрацьлеглыя паняцці, што дазваляе вылучыць тэрміны-антонімы. Яны сустракаюцца практычна ў кожнай галіне навуковай дзейнасці і паводле спосабу ўтварэння падзяляюцца на лексічныя (розныя лексемы з супрацьлеглым значэннем): *актыў – пасіў, бедная руда – багатая руда, дэ-юрэ – дэ-факта, лізіс – крызіс* і інш.; словаўтваральныя (з антанімічнымі часткамі слоў – запазычанымі ці ўласнабеларускімі асновамі – і прэфіксамі): *баланс – дэбаланс, гіпертанія – гіпатанія, увод – вывад, гашаная ванна – нягашаная ванна* і інш.

Тэрміны-амонімы часцей за ўсе адносяцца да розных тэрміналагічных сістэм (іх называюць міжнавуковымі амонімамі). Так, слова *марфалогія* вядома некалькім тэрміналагічным сістэмам: у мовазнаўстве гэта раздзел граматыкі, які вывучае формы слова, у анатоміі – навука аб форме і будове чалавека і жывёл, у батаніцы – навука, якая вывучае будову і формы раслін і пад.

Паводле ўжывання тэрміналагічная лексіка падзяляецца на *агульнаўжывальную*, якая ўваходзіць у лексіку агульналітаратурнай мовы, і *вузкаспецыяльную*, вядомую толькі спецыялістам пэўнай галіны ведаў. Агульнанаразумелыя, шырокаўжывальныя тэрміны дамінуюць у мове спецыялістаў шырокага профілю, занятых у сферы спорту, музыкі, выяўленчага мастацтва і пад., таму сэнс іх вядомы і неспецыялісту: *электрон, атам, кісларод, жанр, арыя, аэробіка*. У асяроддзі спецыялістаў вузкага профілю (дакладныя навукі, асобныя галіны мовазнаўства, эканоміка, права і інш.) пераважаюць вузкаспецыяльныя тэрміны (*элятыў, семіётыка, інтэрфейс, інварыянт, субморф, валіза* і інш.).

Распаўсюджанне навуковых і тэхнічных ведаў сярод людзей вядзе да таго, што некаторыя вузкаспецыяльныя тэрміны паступова становяцца агульнанаразумелымі і пераходзяць у агульнаўжывальную лексіку.

Узаемадзеянне тэрмінаў і агульнаўжывальнай лексікі адбываецца ў выглядзе двух працэсаў: тэрміналагізацыі (напрыклад, жытнёвае *поле* – магнітнае *поле*, ільняны *пояс* – экватарыяльны *пояс*) і дэтэрміналагізацыі, калі тэрмін пачынае ўжывацца па-за межамі вузкай спецыяльнасці і набывае агульналітаратурны статус. Напрыклад, слова *рэйтынг* спачатку ўжывалася як спартыўны тэрмін, зараз шырока выкарыстоўваецца ў агульнанароднай мове.

Ад агульнаўжывальных тэрмінаў трэба адрозніваць словы агульнанавуковага выкарыстання з адцягненым, абстрактным значэннем, напрыклад, назоўнікі тыпу *операцыя*, *гіпотэза*, *мадэль*, *працэс*, *праблема*, *дослед*, *праграма*, *функцыя* і інш., а таксама дзеясловы тыпу *існаваць*, *характарызаваць*, *прадугледжваць*, *абгрунтаваць*, *даказваць*, *вызначаць*, *функцыянаваць* і інш., якія выкарыстоўваюцца для азначэння паняццяў, сцвярджэння думкі, актывізацыі мыслення, пабуджэння да дзеяння і шырока распаўсюджаны ў розных галінах навукі, тэхнікі і культуры.

Значны пласт тэрміналагічнай лексікі складаюць тэрміны-інтэрнацыяналізмы – словы або спалучэнні слоў, пашыраныя ў многіх няроднасных мовах і агульнапрынятыя ў міжнароднай тэрміналогіі, якія супадаюць па сваёй знешняй форме і лексічным значэнні (*Internet* – *інтэрнэт*). Шматлікія навуковыя тэрміны не з’яўляюцца чыстымі інтэрнацыяналізмамі, а маюць у складзе інтэрнацыянальных словаўтваральных элементы тыпу *а-*, *астра-*, *мікра-*, *бія-*, *дэ-*, *-лог-*, *ультра-*, *супер-* і інш., напрыклад: *апазіцыя*, *астраномія*, *мікраструктура*, *біясфера*, *дэмантаж*, *марфалогія*, *ультрагук*, *суперфасфат* і інш.

Тэрміналагічная лексіка неаднародная паводле паходжання. У яе склад уваходзяць уласнабеларускія і запазычаныя словы. Сярод запазычаных – лексемы лацінскай (*адсарбент*, *абсцыса*, *арксінус*, *аргумент*, *постфікс*, *канцэпцыя*, *аўдыт*, *актава*, *дэпазіт*), грэчаскай (*гіпербалоід*, *гіпатэнуза*, *гематыт*, *графіт*, *амонім*, *антытэза*, *стыль*, *аналогія*), англійскай (*медыкамент*, *маркетынг*, *прынтар*, *фальклор*, *бестселер*, *тэкст*, *вестэрн*, *мюзікл*, *дылер*, *блок*), нямецкай (*біржа*, *андэзіт*, *кварцавы*, *дызель*, *дросель*, *вінт*), французскай (*бюджэт*, *дэмантаж*, *рэле*, *жанр*, *верлібр*, *мадэрнізм*, *каларыт*), італьянскай (*адажыя*, *валюта*, *гальванометр*, *фірма*, *сола*, *вэксаль*, *банк*) і іншых моў.

Пры запазычванні слоў-тэрмінаў з іншых моў адбываецца адаптацыя, частковае падпарадкаванне іх законам беларускай мовы:

а) гукі [ж], [дж], [р], [ў], [ч], [ш] вымаўляюцца цвёрда (*брызент*, *джоўль*, *журы*, *чартар* і інш.);

б) фрыкатыўны гук [г] (*гігіена*, *гіпотэза*);

в) аканне (*геаметрыя, фальклор*);

г) дзеканне і цеканне (*гандзізм, дзюбель, траверцін*).

Словы іншамоўнага паходжання ў большасці падпарадкоўваюцца графіцы і правілам арфаграфіі беларускай мовы (рус. *ф'ючерс* – бел. *ф'ючарс*, рус. *географія* – бел. *геаграфія*, рус. *автограф* – бел. *аўтограф*, рус. *биограф* – бел. *біёграф*). Але не ўсе іншамоўныя тэрміны асвойваюцца ў беларускай мове, многія складаюць выключэнні з правілаў напісання, напрыклад: *дактыль, верлібр, рэфрэн* і многія іншыя.

Пры перакладзе іншамоўных слоў на беларускую мову:

– не адбываецца пераход *е ў я*: *перыметр, аперацыя*;

– *э* пішацца незалежна ад націску: *дэтэрмінант, эксперымент*;

– гукі [д], [т] перад суфіксамі *-ір-, -ін-, -ёр-, -еец-, -ейск-, -ік-* перадаюцца літарамі *дз, ц*: *камандзіроўка, валанцёр, арыенцір*.

Паводле будовы адрозніваюць аднаслоўныя тэрміны (*джоўль, прамаля, прынтар*) і шматслоўныя тэрміны-словазлучэнні (*дысперсія хвалі, інфрачырвоная выпраменьванне, апрацоўка ў акісляльным асяроддзі*). Адназначнасцю сучаснай тэрміналогіі з'яўляюцца трох- і больш кампанентныя тэрміны, якія абазначаюць цэласнае паняцце.

Тэрміны падзяляюцца на некалькі груп у залежнасці ад спосабаў іх утварэння, да якіх адносяцца лексіка-семантычны, сінтаксічны, суфіксальны, прэфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны, аснова- і словазлучэнне, складана-суфіксальны і абрэвіяцыя.

Спосабы ўтварэння тэрмінаў

1. *Лексіка-семантычны* спосаб звязаны з тэрміналагізацыяй агульналітаратурных слоў, якія шляхам пераасэнсавання набываюць новае тэрміналагічнае значэнне. Гэты спосаб даволі прадуктыўны пры станаўленні беларускай тэрміналагічнай лексікі: *ячмень* (бат.) і *ячмень* (мед.), *калена* (с.-г.) і *калена* (металург.), *барабан, валік, вочка* (металург.), *парасонік просты* (бат.).

2. *Сінтаксічны* спосаб – утварэнне тэрмінаў шляхам рознага тыпу спалучэнняў, самы прадуктыўны амаль ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлях «прыметнік + назоўнік», «назоўнік + назоўнік» і «назоўнік + прыметнік + назоўнік», хоць у беларускай мове пашыраны і словазлучэнні з большай колькасцю кампанентаў: *патэнцыяльная энергія, дысперсія хвалі, рэгрэсіўная асіміляцыя, вільготнасць паветра, генератар пераменнага току, накапляльнік паласы на выхадзе з агрэгата* і пад.

3. *Суфіксальны* (у тым ліку нульсуфіксальны) з'яўляецца вельмі пашыраным спосабам утварэння тэрмінаў:

– ад уласных імёнаў і назваў з дапамогай суфіксаў *-ізм-* (*-ызм-*), *-эізм-*, *-янств-* (*-іянств-*), *-ій* (*-ый*), *-іт-*, *-еўск-* (*-ск-*), *-ўств-*, *-ав-* (Гандзі – *гандзізм*, Канфуцый – *канфуцьянства*, Хрыстос – *хрысціянства*, Эйнштэйн – *эйніштэйній*, Калумбія – *калумбіт*, Брайль – *брайлеўскі шрыфт*, Талстой – *талстоўства*, Дыяфант – *дыяфантавы ўраўненні*);

– пры дапамозе прадуктыўных для беларускай тэрміналогіі суфіксаў *-нн-*, *-енн-*, *-энн-*, *-онн-* для абазначэння працэсаў (*даследаванне*, *акругленне*, *вылічэнне* і інш.), суфікса *-к-* для абазначэння прадметнасці (*насадка*, *наметка*, *наладка*), суфікса *-нік-* (*апыляльнік*, *карыстальнік*);

– пры дапамозе нулявога суфікса для ўтварэння аддзеяслоўных назоўнікаў (*накіп*, *абмер*, *зрээ*, *напуск*);

– пры дапамозе інтэрнацыянальных суфіксаў *-ізм-*, *-фікацы-(я)*, *-іст-*, *-аж-*, *-ацы-(я)* і інш. (*гістарызм*, *газіфікацыя*, *праграміст*, *мантаж*, *хімізацыя*).

4. *Прэфіксальны* (прыставачны) *спосаб*:

– пры дапамозе інтэрнацыянальных прэфіксаў: *ультра-*, *экстра-*, *супер-*, *інтэр-*, *анты-* і інш. (*ультрагук*, *экстраардынарны*, *інтэрпаляцыя*, *суперфасфат*, *антыцелы*);

– пры дапамозе ўласнабеларускіх прэфіксаў *без-*, *проці-*, *звыш-*, *не-*, *у-*, *ва-*, *за-*, *ад-*, якія часта служаць і для ўтварэння тэрмінаў-антонімаў (*звышпрыбытак*, *процідзеянне*, *уваходны бок – выходны бок*).

5. *Прэфіксальна-суфіксальны* *спосаб* характэрны адначасовым далучэннем да асновы прыстаўкі і суфікса (*міжрэчча*, *заямленне*, *накаленнік*).

6. *Аснова-* і *словаскладанне* – таксама пашыраны *спосаб* папаўнення тэрміналагічнай лексікі:

– пры дапамозе грэка-лацінскіх і інтэрнацыянальных элементаў: *-граф*, *-графія*, *-лог-*, *-логія*, *макра-*, *мікра-*, *-фон*, *бія-*, *аэра-*, *астра-*, *-мер*, *-трон*, *аўта-*, *-стат*, *электра-*, *авія-*, *-метр*, *відэа-* і інш. (*хранометр*, *храналогія*, *гідратат*, *гекельфон*, *авіялайнер*, *аўтограф*, *відэазаніс*);

– ад уласнабеларускіх асноў (*землеўтваральнік*, *кормаздабыча*, *вільгацеізаляцыя*, *архівасховішча*).

7. *Складана-суфіксальны* *спосаб* – асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *шматразовы*, *аднатыпны*, *вадакачка*, *фарбацёрка* і інш.

8. *Абрэвіяцыя* – утварэнне складанаскарочаных слоў шляхам складання назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, цэлага слова і назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, спалучэннем частак слоў або цэлага слова і часткі, цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў, а таксама некаторых іншых спалучэнняў: *ТЭІ* (тэхніка-эканамічная інфар-

мацыя), *бэр* (біялагічны эквівалент рэнтгена), *перфакарты*, *міні-ЭВМ*, *персанальная ЭВМ* і інш.

Неўласцівыя для беларускай мовы суфіксы *-ірава-* (*-ырава-*) у іншамоўных дзеясловах ужываюцца, калі:

а) без гэтага суфікса ўзнікае аманімія дзеясловаў з суфіксамі *-ава-* (*-ява-*): *суміраваць* – *сумаваць*;

б) дзеяслоў без суфікса *-ір-* (*-ыр-*) губляе сваю семантычную акрэсленасць: *лакiраваць*;

в) дзеяслоў мае вузка тэрміналагічнае значэнне: *юсціраваць*.

У беларускай тэрмінасістэме ўтварэнні з суфіксамі *-цель-* не пашыраны, ім адпавядаюць лексемы з суфіксамі *-чык-*, *-нік-*, *-льнік-*: *показатель* – *паказнік*, а не *паказацель*, *преобразователь* – *пераўтваральнік*, а не *пераўтварацель*.

У некаторых прыметніках замест запазычаных *-аль(н)-*, *-яль(н)-*, *-іль(н)-* выкарыстоўваецца суфікс *-н-*: *функциональный* – *функцыйны*. Выкарыстанне суфіксаў *-ав-* (*-ов-*, *-ев-*) пераважае ў параўнанні з суфіксам *-н-*: *выборочный* – *выбаркавы* (*выбарачны*); *блочный* – *блокавы* (*блочны*).

Шырокаўжывальныя ў рускай мове суфіксы дзеепрыметнікаў *-уш-* (*-юш-*), *-ем-*, *-им-* пры перакладзе на беларускую часцей перадаюцца суфіксам *-льн-*, калі тэрмін-словазлучэнне абазначае пэўную якасць (возрастающая функция – *нарастальная* функцыя; интегрируемая функция – *інтэграваная* функцыя); суфіксам *-ан-*, калі названы аб'ект знаходзіцца ў працэсе аперацыі (аннулируемый – *ануляваны*); суфіксам *-оўн-*, калі тэрмін абазначае функцыю наймення (интегрирующий множитель – *інтэгроўны* множнік, нормирующий множитель – *нармоўны* множнік).

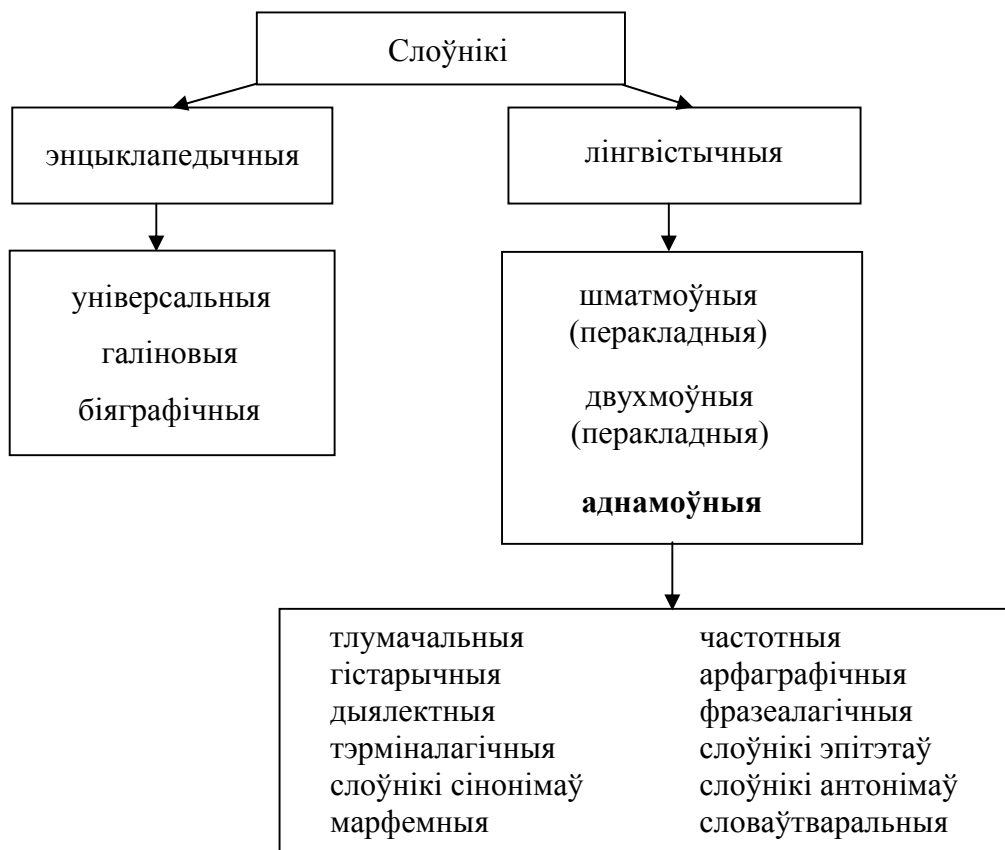
У сувязі з неканчатковай распрацаванасцю гэтага пытання ў беларускай тэрміналогіі адначасова можна сустрэць побач з беларускімі тэрмінамі словаўтваральныя калькі з рускай мовы: *интегрируемый* – *інтэгруемы*, *интегрирующий* – *інтэгруючы* (*інтэгравальны*), *нормирующий* – *нармуючы*, *нармавальны*).

Сярод тэрмінаў розных галін навукі і тэхнікі часта сустракаюцца наступныя варыянты: *фанетычныя* (*лагарытм* – *лагарыфм*, *жэнератрыса* – *генератрыса*), *сінанімічныя* (*ЭВМ* – *электронная вылічальная машына*) і *словаўтваральныя*, якія з'яўляюцца ўласнабеларускімі тэрмінамі і калькамі з рускай мовы (*дзеліва* – *дзялімае*, *астача* – *астатак*, *блокавы* – *блочны*, *функцыйны* – *функцыянальны*).

4. ЛЕКСІКАГРАФІЯ

Лексікаграфія вывучае тэорыю і практыку складання слоўнікаў.

Класіфікацыя слоўнікаў

Энцыклапедычныя слоўнікі тлумачаць не словы, а паняцці, абазначаныя гэтымі словамі; яны ў сціслай форме апісваюць сусвет, даюць навуковыя веды пра з’явы, падзеі, прадметы, звесткі пра гістарычных асоб, вядомых дзеячаў навукі і культуры і інш.:

а) універсальныя слоўнікі прадстаўляюць сістэму па ўсіх галінах ведаў; самы вялікі – «Беларуская Энцыклапедыя» ў 18 тамах;

б) галіновыя – па адной якой-небудзь галіне ведаў: «Энцыклапедыя прыроды Беларусі» ў 5 тамах (1983 – 1986 гг.), «Этнаграфія Беларусі» (1980, 1989 гг.);

в) біяграфічныя слоўнікі прысвечаны апісанню звестак з жыцця і дзейнасці вядомых асоб: «Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік» (1986 г.), «Францыск Скарына і яго час» (1988 г.).

Лінгвістычныя слоўнікі апісваюць словы (іх значэнне, ужыванне, паходжанне, марфемную будову, вымаўленне, напісанне і г.д.):

а) тлумачальныя (нарматыўныя слоўнікі мовы пісьменніка, дыялектныя, гістарычныя) даюць сэнсавую характарыстыку слоў: «Тлумачальны

слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996 г.), «Слоўнік мовы Янкі Купалы» і г.д.; сюды ж трэба аднесці і «Слоўнік іншамоўных слоў» А. М. Булыкі (1999 г.) у 2 тамах;

б) этымалагічныя слоўнікі раскрываюць паходжанне слоў. З 1978 г. ідзе выданне «Этымалагічнага слоўніка»;

в) арфаграфічныя слоўнікі даюць правільнае, замацаванае нормамі арфаграфіі напісанне слоў і іх форм: «Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы (новыя правілы беларускага правапісу)» І. Л. Капылова, Т. М. Маркулінай (2010 г.); «Арфаграфічны слоўнік для сярэдняй школы» М. П. Лобана, М. Р. Судніка (1990 г.); «Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне» пад рэд. М. Б. Бірылы (1987 г.) і інш.;

г) фразеалагічныя слоўнікі растлумачваюць значэнні ўстойлівых словазлучэнняў, даюць іх стылістычную характарыстыку, звесткі пра паходжанне, ілюструюць іх прыкладамі: «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» ў 2 тамах І. Я. Лепешава (1993 г.), «Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі» Е. С. Мяцельскай, Я. М. Камароўскага (1972 г.), «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава (1981, 1993 г.). Ёсць і двухмоўныя фразеалагічныя слоўнікі: «Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем» З. Санько (1991 г.);

д) марфемныя слоўнікі даюць падзел слоў на марфемы: «Марфемны слоўнік беларускай мовы» А. М. Бардовіча, Л. М. Шакуна (1989 г.);

е) слоўнік сінонімаў прадстаўляе сінанімічную лексіку: М. К. Клышкі «Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» (1993 г.);

ж) слоўнік эпітэтаў сістэматызуе і апісвае вобразныя азначэнні: Н. В. Гаўрош «Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы» (1998 г.);

з) «Слоўнік паронімаў беларускай мовы» С. М. Грабчыкава (1994 г.) дае тлумачэнне прыкладна 3300 слоў, блізкіх па гучанні, але розных паводле значэння.

5. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

5.1. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Лексічная сістэма беларускай мовы»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Як выяўляецца граматычнае і лексічнае значэнне слова?
2. Назавіце тыпы лексічных значэнняў.
3. Як фарміруюцца паняцці? Ці заўсёды супадаюць лексічныя значэнні з паняццямі?

4. Якія значэнні ўзніклі раней – канкрэтныя ці абстрактныя? Чаму?
5. Якія значэнні звязаны з лагічным адлюстраваннем рэчаіснасці, а якія – з эмацыянальна-эстэтычным?
6. Чаму аднаму і таму ж слову людзі даюць розныя тлумачэнні?
7. Якія тыпы слоўнікаў фіксуюць лексічныя значэнні слоў?
8. У якіх выпадках словы могуць развіваць пераносныя значэнні?
9. Прывядзіце прыклады, калі метафарычныя значэнні з часам губляюць сваю вобразнасць.
10. Якія пераносныя значэнні выступаюць як тропы?
11. Назавіце тыпы амонімаў і прывядзіце іх прыклады.
12. Як размяжоўваюцца ў тлумачальных слоўніках амонімы і мнагазначныя словы?
13. Якія тыпы амонімаў існуюць у мове?
14. Чым адрозніваюцца паронімы і лексічныя амонімы?
15. Якімі фактарамі падтрымліваецца існаванне паронімаў у мове?
16. Як сінанімія звязана з мнагазначнасцю?
17. Ці могуць быць сінонімамі словы розных часцін мовы?
18. У чым вартасць сінонімаў для гаворачай асобы? Для мастака слова?
19. Чым растлумачыць наяўнасць некалькіх антонімаў да аднаго слова?
20. Чаму больш за ўсё антонімаў у якасных прыметнікаў і адпаведных прыслоўяў?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Запішыце сказы, у якіх слова зямля мела б наступныя значэнні: 1) суша; 2) мацярык; 3) планета; 4) краіна; 5) радзіма; 6) грунт; 7) глеба; 8) поле (ніва); 9) месца жыцця і дзейнасці.

2. Выпішыце словазлучэнні, у якіх прыметнікі ўжыты ў пераносным значэнні. Да прыметнікаў падбярыце сінонімы.

Мяккі хлеб, мяккі голас, мяккі знак, мяккі характар; чыстая падлога, чыстае сэрца, чыстае сумленне, чыстая выпадковасць; яркае святло, яркія фарбы, яркі талент; цвёрдая воля, цвёрдыя веды, цвёрды позірк, цвёрдая глеба, цвёрды зычны, цвёрдае дрэва; белы пух, белая армія, белы свет; востры нож, востры зрок, востры пах, востры аловак, вострае слова, востры боль, востры смак; глыбокія канавы, глыбокія веды; воўчы след, воўчы апетыт; ружовыя кветкі, ружовыя мары; светлыя фарбы, светлыя надзеі, светлая будучыня; жалезны станок, жалезны характар, жалезныя нервы.

3. Спішыце сказы і вызначце тыпы амонімаў.

1) Ой, вы дзеці, мае дзеці, дзе ж мне шчасце сваё дзеці (Куп.). 2) Якія ў вас на тварах міны, які агонь душы пячэ, калі здымаеце вы міны, што ўчора ставілі яшчэ? (П. М.). 3) Кавалі зброю кавалі, каб іх каралі каралі (В). 4) І гэты край, дзе нарадзіўся, рос, дзе днее, вечарэе і світае, усё ад зор далёкіх і да рос – твая Радзіма, родная, святая (Р. Б.). 5) Стары казак ведаў многа казак. 6) Такая варта пахвалы не варта. 7) Белае пакрывала снегу пакрывала і палі, і лясы, і лугі. 8) Як брыльянты, гінуць росы на зялёнай сенажаці: сонца косы, нашы косы не даюць паўдня ім знаці (Куп.).

4. Запішыце сказы, дзе наступныя словы з’яўляліся б мнагазначнымі і амонімамі.

Справа, лячу, бор, пропуск, гардэроб.

5. Запішыце ў адпаведным парадку сінонімы, якія выражаюць:

а) высокія маральныя якасці чалавека; б) працавітасць; в) разумовыя здольнасці; г) фізічныя якасці; д) знешнасць; е) адмоўныя рысы характару.

Абыякавы, адароны, адважны, адчайны, актыўны, акуратны, асцярожны, бескарыслівы, бесклапотны, безразважны, бессардэчны, бесталковы, бестурботны, бесчалавечны, бяздарны, бяздумны, бяздзейны, бязлітасны, бясстрашны, валявы, ветлівы, выдатны, высокі, высакародны, ганарысты, геніяльны, гнеўны, горды, грубы, гультаяваты, далікатны, дапытлівы, дацціпны, дзелавы, дзівосны, добры, дрэнны, дурны, дысцыплінаваны, жорсткі, жудасны, запальчывы, звар’яцелы, здольны, злапамятны, злосны, ілжывы, каварны, кемлівы, клапатлівы, ласкавы, легкадумны, лянівы, марудны, моцны, мудры, мужны, мэтанакіраваны, надзвычайны, напорысты, разумны, несправядлівы, нястомны, павольны, пасіўны, помслівы, працавіты, працалюбівы, праўдзівы, прадпрымальны, прывабны, прыгожы, прынцыповы, прыстойны, разважлівы, разумны, растаропны, рашучы, рослы.

6. Прачытайце прыказкі. Назавіце антонімы і вызначце іх сінтаксічную ролю ў сказе.

1) Чорнае белым не стане. 2) Дрэнны пачатак не к добраму канцу. 3) Конны пешаму не таварыш. 4) Лёгка раскідаць, ды цяжка збіраць. 5) Радзіма – матка, чужына – мачаха. 6) Згодаю двор збудуеш, а нязгодаю – гатовае разбурыш. 7) Работы многа, а толку мала. 8) Хто чужога не шануе, той свайго не мае. 9) Лёгка пасварыцца – цяжка памірыцца. 10) Добрае чуваць далёка, а дрэннае яшчэ далей. 11) Блізка відаць, ды далёка дыбаць. 12) Плётку ў вуха ўпусці, а ў другое выпусці. 13) Любіш узяць – любі і аддаць. 14) «Учора» не дагоніш, ад «заўтра» не ўцячэш.

7. Прачытайце пары слоў. Адкажыце, як яны называюцца, і перакладзіце іх на рускую мову.

Абагуліць – абагульніць, балотны – балоцісты, буксаваць – буксіраваць, ганаровы – ганарысты, гарысты – горны, квадрат – квадрант, лабіяльны – лабіялізаваны, пісьмовы – пісьменны, рэальны – рэалістычны, чалавечы – чалавечны, эфектны – эфектыўны, давераны – даверлівы, драпежны – драпежніцкі, чулы – чулівы, камандзіраваны – камандзіровачны, дыпламат – дыпламант, дыялект – дыялектызм, ліставы – лісцёвы, факт – фактар, экстэрн – экстэрнат, асабісты – асаблівы, адрасат – адрасант, заповедны – заповітны.

8. Вызначце, якія з паронімаў з’яўляюцца адушаўлёнымі назоўнікамі.

Жняярка – жнейка, дэкаданс – дэкадэнт, сітаўка – сітніца, купальшчык – купальнік, яшчар – яшчур, аўчарня – аўчарка, пражэктар – пражэктёр, сляпак – сляпень, прэцэдэнт – прэтэндэнт, фабрыкат – фабрыкант, дактарат – дактарант.

9. Знайдзіце і выпраўце моўныя памылкі ў сказах.

1. У гады вайны змагаліся ўсе савецкія людзі: старыя, юная моладзь і дзеці. 2. У Васіля былі няроўныя вочы. 3. Насоўвалася свята. 4. Апейка – выхадзец з народнай гушчы. 5. Агратэхніка іграе вялікае значэнне ў сельскай гаспадарцы. 6. У трылогіі «На ростанях» Якуб Колас паказаў вобраз Лабановіча, які пасля заканчэння настаўніцкай семінарыі прыехаў працаваць у палескую вёску.

10. Перакладзіце на беларускую мову выказванні пра слова. Якое значэнне надаецца слову? Як вы разумееце кожнае з выказванняў?

I. Слово может стать живой водой, но может и обернуться сухим палым листом, пустой гремучей жестянкой, а то и ужалить гадюкой. И слово может стать чудом. Но ни впопыхах, ни холодными руками чуда не сотворишь и Синюю птицу не ухватишь (Н. Галь).

II. Слово – дело великое. Великое потому, что словом можно соединить людей, словом можно и разъединить их, словом можно служить вражде и ненависти. Берегись от такого слова, которое разъединяет людей (Л. Толстой).

III. Слово – одно из величайших орудий человека. Бессильное само по себе, оно становится могучим и неотразимым, сказанное умело, искренне и вовремя. Оно способно увлекать за собой самого говорящего и ослеплять его и окружающих своим блеском (А. Кони).

11. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Выдзеліце тэрміны і параўнайце іх вымаўленне і правапіс з адпаведнымі ў рускай мове. Сфармулюйце вашы вывады.

Светомузыка – новы экспериментальны від художественной деятельности, основанный на синтезе музыки и света. Писатели-фантасты до сих пор включают светомузыку в ряд неизменных атрибутов будущего. Но мы уже сегодня можем видеть воочию чудо явления искусства светящихся звуков, которое имеет свою интересную историю. Пионером светомузыки заслуженно признан великий русский композитор А. Н. Скрябин. В 1910 г. он написал симфоническую поэму «Прометей», в которой впервые в мировой музыкальной практике ввёл световую партию с постоянно меняющимися пластическими образами, сочетаемыми с музыкой в разнообразных отношениях, включая и противопоставления звука и света (контрапункт). Этот приём синтеза был назван «слухозрительной полифонией», и современная практика подтверждает жизнеспособность скрябинских идей. Только такой подход позволяет перейти от промежуточного жанра «световых сопровождений» к оригинальным светомузыкальным произведениям, где и звуковая и световая партии создаются совместно, для воплощения единого и целостного художественного образа.

Следует указать, что «промеевский» замысел Скрябина отнюдь не был изолированным явлением в художественной культуре. Рождение светомузыки подготавливалось всем предыдущим развитием музыки изобразительного искусства. Выдающиеся композиторы издавна пытались воплотить в музыке, казалось бы, недоступные для неё образы видимого мира. Подлинной «музыкальной живописью» являются многие произведения Р. Вагнера, Н. А. Римского-Корсакова, К. Дебюсси, А. К. Лядова... (Энциклопедический словарь юного музыканта).

12. Напішыце сачыненне-мініяцюру «Непаразуме́нне», у якім адлюструйце магчымую сітуацыю, калі размаўляюць людзі, карыстаючыся міжмоўнымі амонімамі, якія ў роднасных мовах абазначаюць іншыя паняцці, часам супрацьлеглыя.

13. Раствлумачце сэнс прыведзеных ніжэй фразеалагізмаў-характарыстык чалавека. Выкарыстоўваючы некаторыя з іх, напішыце мініяцюру-разважанне «Шануй свой гонар».

Ні два ні паўтара; вярзе грушы на вярбе; прыходзіць у свіныя галасы; кроў з малаком; мерае на свой капыл; дае волю рукам; з мухамі ў носе; іграе першую скрыпку; у яго сем пятніц на тыдні; ведае як пяць пальцаў; гаворыць пятае праз дзясятае; адчувае сябе на сёмым небе; нос павесіў;

лынды б'е; лясы точыць; зорка першай велічыні; пуп зямлі; ні рыба ні мяса; пыльным мяшком стукнуты; з'еў сабаку; майстар на ўсе рукі; ходзіць кругам ды навокала; ведае ўсе хады і выхады; ходзіць на галаве; ходзіць на задніх лапах; не дае ходу; багаты душою; прэ на ражон; лістам сцелецца; ловіць варон; кату па пяту; сем пядзяў лоб; касы сажань плечы; хварэе на панскую хваробу; за розум узяўся; ні богу свечка ні чорту качарга; не лыкам шыты; не з таго месца рукі растуць; белая варона; божы конь; ні ў салдаты ні ў матросы, а падмазваць колёсы; пусці – павалюся, падымі – устану; як дзве кроплі вады; плячысты на живот; у гарачай вадзе купаны; хоць вады напіся; вады не замуціць; птушка високага палёту; салаўём разліваецца; сабакам сена косіць; са скуры вылузваецца; б'е ў хамут; аж у роце чорна; мухі не пакрыўдзіць; залатая галава; кісне ад смеху; на хвасце становіцца; у рожкі бярэцца; ні ў зуб нагой; без цара ў галаве; хоць кол на галаве чашы; ветрам падшыты; дзевяноста дзевяць на фронце, адзін на рамонце; тупы як валёнак; нячысты на руку; у сабакі вачэй пазычыўшы.

5.2. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Лексіка паводле паходжання і сферы ўжывання»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Чаму для вызначэння слова як усходнеславянскага трэба ўлічваць не толькі прыметы гукавой агульнасці яго ў беларускай, рускай і ўкраінскай мовах, але і значэнне?
2. Якія мовы трэба параўноўваць, каб высветліць, да якога пласта спрадвечнай беларускай лексікі належыць тое або іншае слова?
3. Да якога слоўніка трэба звярнуцца, каб кваліфікаваць слова як агульнаславянскае або ўласнабеларускае?
4. Чым адрозніваюцца паняцці «спрадвечна беларуская» і «ўласнабеларуская лексіка»?
5. Як растлумачыць, што ў розныя перыяды развіцця мовы працэнт запазычаных слоў розны?
6. З якіх моў магчыма прамое запазычванне ў беларускую мову, а з якіх – непрамое?
7. У чым заключаецца працэс засваення запазычанай лексікі?
8. Пакажыце, калі дыялектызм становіцца агульнаўжывальным словам.
9. Што ўваходзіць у паняцце «спецыяльная лексіка»?
10. Чаму жарганізмы не могуць паўнаякасна ўдзельнічаць у моўных зносінах?
11. Якія групы лексікі абмежаванага ўжывання могуць стаць выяўленчым сродкам у мастацкіх творах?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Заслухоўванне і рэцэнзіраванне рэферата «Іван Іванавіч Насовіч – выдатны лексікограф і фалькларыст».

2. Падбярыце да беларускіх слоў і выказаў іншамоўныя адпаведнікі.

1. Каштоўны празрысты камень незвычайнай цвёрдасці. 2. Непрымірымья супярэчнасці. 3. Бадзёры, жыццярэдасны настрой. 4. Апісанне свайго жыцця. 5. Навука аб жывой прыродзе. 6. Скульптура чалавека да пояса. 7. Прыстасаванне для праветрывання памяшкання. 8. Дрыжанне. 9. Кіруючая роля, першыństwo. 10. Чулы, чалавечны, культурны. 11. Вымаўленне. 12. Указанне. 13. Спрэчкі. 14. Навука аб жывёлах. 15. Ломаная лінія. 16. Увоз у краіну замежных тавараў. 17. Гутарка журналіста з якой-небудзь асобай, прызначаная для друку. 18. Дасведчанасць у чым-небудзь. 19. Пахвала. 20. Мужчынскі шалік. 21. Пункт найвышэйшага напружання, пад'ёму, развіцця чаго-небудзь. 22. Усе словы, якія ўваходзяць у склад якой-небудзь мовы.

Словы для даведкі: лексіка, лексікалогія, вентылятар, дэбаты, інтэрв'ю, кульмінацыя, экспарт, дырэктыва, гуманны, пастанова, абеліск, аптымізм, батаніка, біяграфія, біялогія, аўтабіяграфія, бюст, кампетэнцыя, кашнэ, зігзаг, гегемонія, брыльянт, дыкцыя, камплімент, алмаз, ім-парт, заалогія, антаганізм, вібрацыя.

3. Выпішыце са сказаў экзатызмы, растлумачце іх значэнні.

1. Я раптам пачуў перастук кастаньет і звон задуменны гітары (Панч.). 2. Яна пра вікінгаў расказвае ў песнях, як снягоў разгон; фіёрды з даўнішнімі назвамі прыводзіць у дзіцячы сон (Я. С.). 3. Гаркавы дымок саксаула. Баран смерць прыняў з-за гасцей. І смыленню цягне з аула, і прысмерк, як плоў, загусцеў (Р. Б.). 4. Расплятае вецер косы, свішча тонкая камча, цяжка дыхае раскосы аргамак каля пляча (Грах.). 5. І на далінах, на схілах бачу паміж каласамі скачкі джыгітаў тваіх, бурныя скокі хеўсураў (Бр.). 6. Засланяючы даль краявіду, узняліся ўгару тэрыконы, шмат вышэйшыя за піраміды, збудаваныя пры фараонах (Аўр.). 7. Куба – мачэта, якім мазолістыя рукі ссякаюць у сафру цукровы траснік, да сонца праз цемру шляхі пракладаюць (М. Т.). 8. Муэдзін кабету прывітае, сам сабе прамовіць муэдзін: «Паранджу, напэўна, апранае, каб хаваць маршчыны ад мужчын...» (Вял.).

4. Падумайце, як можна перадаць значэнні прыведзеных слоў сродкамі рускай мовы. Чаму немагчымы аднаслоўныя эквіваленты?

Пакоша, сёлета, аберуч, каліва, крупнік, брукаванка, складанчык, гарохавінне, выцінанка, краты, покут, падсусед, нішчымніца, прысак, скурат, дратаванка, рум, замчышча, дубэльты, камяніца, цапільна, пярун.

5. Знайдзіце і выпішыце словы, якія не маюць аднаслоўных эквівалентаў у рускай мове. Падбярыце да іх адпаведныя апісальныя выразы.

Знерухомець, паквапіцца, баравіна, праставаць, паслугач, вандроўны, здрадзіць, імклівы, бяздогледны, святкаваць, маладзёк, стракаты, каліва, медзведзяваты, мроіва, пэндзаль, гартоўны, захмарыцца, абвясціць, кволіцца, кубел, прыкры, уражанне, абьякавы, гасцяванне, прычыніцца, выхваляцца, ветах, завея, рэчышча, гай, лузан.

6. Растлумачце значэнні наступных беларускіх слоў.

Сёмуха, каляды, багач, вяселле, уваходзіны, вялікдзень, узвіжанне, радаўніца, купалле, дзяды, хаўтуры, адведкі, дажынкi, дакоскі, цяпельца, дзёк, ляшчына, палумісак, краскі, гасцяванне, ільнянішча, прысак, глюга, куфель, пералетак, жыгучка, бусянка.

7. Вызначце, з якой мовы запазычаны словы.

Адажыя, акорд, алегра, альт, апасіяната, арыя, баркарола, бас, віртуоз, дуэт, інтэрмеца, кантата, капэла, капрычыя, квартэт, квінтэт, клавiкорды, кампазітар, кансерваторыя.

Амплуа, будуар, буржуа, вуаль, гуаш, дэбаты, дэманстрацыя, дэпартамент, дэпеша, дэпо, жэле, капюшон, кашнэ, купэ, тратуар, туалет, турнэ, файе, фасон, філе.

Амартызацыя, арышт, варта, гантэль, дамкрат, каштаваць, кошт, кухня, ліхтар, мундштук, муфта, пакгаўз, феерверк, фехтаваць, флюгер, флюс, фрыкадэлі, цэйтнот, цэнтрыфуга, шайба, шлагбаум, штанга, штурм, шруба, шына, шыфер.

Атаман, шацёр, кабан, гарбуз, чучала, карандаш, шалаш, аркан, барыш, кайданы, катарга, атава, барсук, арда, шашлык, буланы, халва, кiнжал, баран, каўбаса, бурка, башлык, шапка, курган.

Байкот, баксёр, бізнес, блакада, блюмінг, бокс, бульдозер, бункер, вагон, валејбол, ватэрпола, гумар, інтэрв'ю, накаўт, наждаўн, памфлет, танк, трамвай, трап, трэнер, тэлетайп, тэніс, фальклор, факстрот, фiльм, фiніш, хакей, шампунь, шлюпка, шхуна.

8. Да запазычаных слоў падбярыце беларускія адпаведнікі.

Баталія, антыкварны, гігант, iнцыдэнт, карэктны, манера, вакантны, карпарацыя, ландшафт, сімптом, канфiдэнцыяльны, кампазіцыя, манумент, паўза, прыярытэт, пацыфіст, сэрвіс, сiнхронны, супермен, сурагат, траўма, аратар, вiбрыраваць, фiяска, гуманны, традыцыя, фiксаваць, контур, шэраг, манускрыпт, рэктар, бiяграфiя.

9. Спішыце словы. Людзі якой прафесіі часцей за ўсё імі карыстаюцца? Са словамі-тэрмінамі па сваёй спецыяльнасці складзіце сказы.

Абзац, азот, адказчык, акустыка, балада, баланс, бюджэт, вадарод, вестыбюль, выказнік, гіпатэнуза, гол, док, дэкарацыя, дэсант, ёд, ёт, жабры, жэмчуг, заяўнік, зодчы, ізумруд, ікс, іск, карэктура, карабін, кісларод, лакатар, мазурка, мензурка, наркоз, опера, опытка, пастанова, прыстань, пратакол, піке, раман, скальпель, суфікс, табун, тарпеда, указ, фабула, фасад, флюс, харэй, цымбалы, электрон, юнга, якар.

10. Да прыведзеных слоў запішыце беларускія адпаведнікі. Рас-тлумачце спецыфічны характар матывацыі гэтых назваў у беларускай і рускай мовах.

Сугроб, пример, прилагательное, гребля, оценка, подросток, чаша, полотенце, горячее, поезд, пресмыкающееся, желудок, открытка, учебник, покрывало, повестка, голубика, обложка, кольцо, дублёнка, горбушка, орудие, колыбельная, главарь, спичка, кожура, ищейка (о собаке), повозка, огниво, ставня, кровельщик, приправы.

11. Зрабіце лексічны аналіз падкрэсленых слоў.

Народ паважаеш, адкрыта жывеш –
Прыходзіць натхненне ад шчодрага сэрца.
З маленькіх пачуццяў не зродзіцца верш,
Як з пустога вядзерца вада не нальецца.

Л. Геніюш.

12. Рас-тлумачце значэнні фразеалагізмаў, з сямю ўстойлівымі спалучэннямі слоў складзіце сказы.

Сталыпінскі гальштук, кітайская грамата, малако ад шалёнай кароўкі, гарматнае мяса, адвод вачэй, выкручванне рук, замятанне слядоў, звядзенне рахункаў, пацеха з пустога меха, царскія слёзы, данайскія дарункі, геркулесавы слупы, блуканне па пакутах, ціхая завадзь, нябесная канцылярыя, вузкае месца, даваць трасцу з хваробай, куку ў руку, лахі пад пахі, ні свата ні брата, серада з-пад пятніцы, костка ў горле, скула ў баку, і цар і бог і воінскі начальнік, ціш і гладзь, не іголка ў сене, чым бог паслаў, шуры-муры, тары-бары.

13. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову.

Был самоучкой, росла умницей, сидеть на ольхе, подойти к дочке, к местному самоучке, беседовать о нашей старосте группы, бежать с Костей за Алёшей и Машей, быть благодарным судьбе, идти со своим коллегой, казался тихоней, увидеться с деревенским тамадой и запевалой, встре-

чаться со свидетельницей Олей Ючко, назначить свидание свидетелю Александру Климченко, отдаться науке, не давать покоя Петру-лежебоке, быть большим обжорой, оказать помощь бедному калеке, помочь круглому сироте, сидеть на площадке с дедушкой Кузьмой.

5.3. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Лексіка актыўнага і пасіўнага ўжывання»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Якія разрады слоў складаюць пасіўны слоўнік мовы?
2. У чым сутнасць адрознення архаізмаў і гістарызмаў?
3. Калі значэнні мнагазначнага слова папаўняюць разрад архаізмаў? Як называюцца такія архаізмы?
4. Чым адрозніваюцца неалагізмы агульнанароднай мовы ад індывідуальна-аўтарскіх?
5. Чым абумоўлены падзел слоўнікаў на энцыклапедычныя і лінгвістычныя?
6. Які тып слоўніка з'яўляецца асноўным сярод лінгвістычных слоўнікаў? Чаму?
7. Якія спецыялізаваныя слоўнікі вылучаюцца сярод лінгвістычных? Якая спецыялізацыя характэрна для тэрміналагічнага слоўніка?
8. У чым падабенства тэрміналагічнага слоўніка і слоўніка энцыклапедычнага характару?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Заслухоўванне і рэцэнзіраванне рэферата «Яўхім Карскі – заснавальнік беларускага мовазнаўства і літаратуразнаўства».

2. Знайдзіце «чацвёртае лішняе» з пункту гледжання семантыкі.

1. Паходня, свяцільнік, каганец, свечка.
2. Аранжавы, чырвоны, фіялетаваы, рубінавы.
3. Абгарак, абломак, абрэзак, акравак.
4. Малачай, перац, сілас, солад.
5. Назло, напаказ, назнарок, наспех.
6. Бестселер, буклет, брашура, кніга.
7. Ленаваты, вінаваты, звераваты, зухаваты.
8. Крумкаць, чырыкаць, кармаць, буркаваць.

3. Раствлумачце значэнні слоў, якія характарызуюць побыт беларускага народа.

Абшыванка, андарак, бравэрка, весніцы, вілачнік, выцінанка, вышыванка, вячоркі, гляк, грачанік, драбіны, жалейка, жур, зэдлік, карэц, кляновік, конаўка, кросны, кубел, медавуха, набіванка, нагавіцы, ночвы, палаці, сажалка, світка, скрыня, студня, сурвэтка, сядзіба, талака, трысцен, фіранка, цэбар, човен, шугалея.

4. Знайдзіце ў кожнай лексічнай групе словы-гістарызмы.

1. Нарог, крышталь, баярын, вясун.
2. Стэльмах, павятком, цаля, запавет.
3. Рызыконт, даўніна, бурштын, саўнаркас.
4. Пастка, аканом, ліхаманка, патрава.
5. Мемуары, тэрарыст, пісьмоўнік, літасць.
6. Чынш, уласнік, фурманка, набытак.
7. Заступнік, футарал, нэпман, пляцоўка.

5. Выпішыце асобна гістарызмы і архаізмы, вызначце тып архаізмаў і назавіце іх сучасныя адпаведнікі.

Аснач, ваконніцы, спадар, аказія, салаш, жомчуг, маёнтак, дукат, байда, рагавень, атрамант, кардон, жандар, жырандоль, аргумент, рада, грыўня, калітка, процант, лгар, мушкет, філозаф, здогадка, блюзка, пілігрым, воласць, баярын, валока, магнэс, булат, вятрыла, асэсар, мытня, квецень, серпень, арала.

6. Выпішыце архаізмы, растлумачце іх значэнне. Назавіце адпаведныя сучасныя назвы.

1. У снежных далінах, далёкіх, бяскрайніх, гарыць і палае пад ветрам паходня (У. Д.). 2. Як пілігрым, іду я па раллі, і вецер рве лісты з бярозкі босай (Я. П.). 3. Прайшло яшчэ некалькі летаў і зім. Быў травень (Бр.). 4. Па дарогах зямнога шара крылатая скача раць (У. Кар.). 5. Усе яны гібелі марна, жылі пакорныя ярму, амаль без протасту, ахвярна ўсё жыццё няслі яму (М.). 6. Агні, агні ў вялікіх вокнах і крык газэтчыкаў, рэкламы ды на бруку вясеннім мокнуць ад ліхтароў жывыя плямы (М. Т.). 7. Цішу парвалі сыгналы – світкі, крокі (М. Т.). 8. Аляксея адчыніў дзверы адной з сваіх аўдыторый. Там сядзелі два студэнты і выкладчык, ішоў прыём іспытаў (Л-н). 9. Як загрыміць салют над стольным Мінскам, здаецца мне, што не закончан бой (Аўр.).

7. Выпішыце са сказаў дыялектызмы, растлумачце іх значэнні.

1. Васіль марыў: «Кеб з таго кавалка, што каля цагельні, дасталося. То б надзел буў!..» 2. Жытка то жытка, ды і самі вінаватыя! 3. «Мне страшно...» – «Чаго ето?» 4. Ето ты будзеш бегці, што б не апазніцца. 5. Паставіўшы міску з расолам і чыгун з картопляй, маці прысела на лаўку. 6. Толькі, можна сказаць, улезлі ў балота, памачылі пасталы. 7. Пакуль дзядзькі гаварылі з Міканорам, а жанкі растарэквалі каля прыпека, матка з Волькай і Насцяй, а потым і бацькам узяліся клапаціцца каля стала. 8. Усё ные і ные, бы выстарцаваць скарынку хлеба хоча. 9. Корч ездзіў у мясечко па дохтара (З твораў Івана Мележа).

8. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў. Выдзеліце ў складзе фразеалагізмаў устарэлыя словы.

Уведаць, пачым фунт ліха. Цэлы сажань у плячах. Пуд солі з'есці. Groш цана яму. Ні гроша не варты. Ні за грош прапасці. Уваткнуць свае тры грошы. Ні ў грош не ставіць. Аршын з шапкаю. Мераць на свой аршын. Нібы аршын праглынуў. Бачыць тры аршыны пад зямлёю. Не фунт ізюму.

9. Выпішыце спачатку гістарызмы, а пасля – архаізмы. З сямю з іх (на выбар) складзіце сказы.

Ратай, фурманка, пенаты, даніна, аброк, лёкай, лік, мануфактура, гарбата, валока, гарнец, капа, локаць, тузін, шурка, аканом, асаднік, асміна, войт, калаўрот, каліта, кальчуга, каморнік, правіянт, прасніца, рэкрут, самапрадка, фальварак, харунжы, цівун, цімакі, чынш, штандар.

10. Выпішыце са сказаў індывідуальна-аўтарскія неалагізмы і растлумачце іх значэнне.

1. Дык хто мы? Песняры ці хлусняры? (Панч.). 2. І нясеш, і весела ад такога несіва (Р. Б.). 3. І вось – выходзім. З цэлымі калчанамі рознакаліберных складных вудзільнаў, навярблюджаных рукакамі, з выгляду вельмі сур'ёзныя, нават важныя (Б.). 4. Самае страшнае – заўчаснае пенсіянерства (Шам.). 5. Пісаць жа такія бездапаможныя п'есы, як некаторыя з нашых драмаклёпаў, не варта (М. Т.). 6. Вячэрні горад трамваіцца (Р. Б.). 7. Для пчол тут калодна і вульна, прыплодна гудзе дупло (Бар.). 8. Хто аглядаўся на свой кут здалёк, запамінаў яго, нібы ўрок айчызнаўства (Лось). 9. Лісце падае. Ліставей у палон узяў наваколле (Сал.). 10. Громадводаў болей не трэба! Людзі, прыдумайце боладвод (Р. Т.).

5.4. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Прафесійная лексіка»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Дайце азначэнне паняцця «спецыяльная лексіка».
2. Чым адрозніваюцца тэрміны і прафесіяналізмы?
3. Што вы разумееце пад паняццямі «тэрмін», «тэрміналогія»?
4. Якія выдзяляюцца асаблівасці тэрміна?
5. Назавіце прычыны ўзнікнення варыянтных і сінанімічных тэрмінаў.
6. Якімі часцінамі мовы пераважна прадстаўлены словы-тэрміны ў вашай галіне навукі? Пацвердзіце прыкладамі.
7. Ахарактарызуйце колькасць слоў і кампанентны склад тэрмінаў-словазлучэнняў.
8. Якія выдзяляюць групы тэрмінаў паводле паходжання?
9. Якія змены адбываюцца ў афармленні іншамоўных тэрмінаў пры ўключэнні ў склад беларускай тэрміналогіі?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Па якой прыкмеце аб'яднаны прыведзеныя тэрміны розных галін навукі ў адну групу?

Анамасіялогія, анестэзіялогія, арніталогія, археалогія, артралогія, арэалогія, астралогія, бактэрыялогія, бальнеалогія, біялогія, заалогія, лексікалогія, марфалогія, філалогія, фізіялогія, фразеалогія, псіхалогія.

2. Перакладзіце з рускай мовы на беларускую наступныя тэрміны. Зрабіце вывады аб словаўтварэнні тэрмінаў.

Возместить, взаиморасчёт, задолженность, заёмщик, истечение срока, наращенные проценты, оборот, обязательство, ордер расходный, платёж, сделка, счётчик (личность).

Для даведкі: сплаціць, узаемаразрахунак, запазычанасць, заёмнік, сход тэрміну, нарослыя працэнты, зварот, абавязанасць, ордэр выдатковы, выплата, угода, рахаўнік.

3. Растлумачце словы-тэрміны і падбярыце да іх адпаведнікі з рускай мовы.

Акцыз, дэфіцыт, кансорцыум, субвенцыя, эмісія, аўтэнтычны тэкст, біпатрыды, апатрыды, адралогія, аўтаркія, дэфляцыя.

4. Вызначце, з якога прафесіянальнага асяроддзя прыйшлі ў літаратурную мову наступныя словы. Якім было іх першапачатковае значэнне (у дужках падаецца пераноснае)?

Страчыць (хутка, паспешліва пісаць), знітаваць (звязаць, з'яднаць), спудлаваць (зрабіць промах, схібіць), шліфаваць (удасканальваць, паляпшаць), загартаваць (зрабіць стойкім, вынослівым), прышчапіць (дамагчыся засваення якой-небудзь думкі, пачуцця, навыкаў), зацкаваць (замучыць нападкамі, паклёпамі), пасаваць (прызнаваць сябе бюссільным перад чым-небудзь), вытравіць (знішчыць, выкараніць).

5. Да прыведзеных тэрмінаў розных галін навукі падбярыце антанімічныя.

Знешні гандаль, дапаможны цэх, ускосныя выдаткі, закончанае трыванне, монасемія, адзіночны лік, горны рэльеф, вадкае паліва, ласось высакародны, пазітыўны, палярная ноч, буйналістасць, пункт замярзання, выпускны клапан, апагей, баланс, мантаж.

Для даведак: асноўны цэх, прамыя выдаткі, унутраны гандаль, множны лік, полісемія, незакончанае трыванне, раўнінны рэльеф, ласось звычайны, цвёрдае паліва, драбналістасць, негатыўны, палярны дзень, перыгей, дэкампрэсар, дэмантаж, дэбаланс.

6. Выпішыце тэрміны і растлумачце, па якіх прыкметах вы іх вызначылі. Да якіх тэрмінасістэм яны адносяцца?

Згодна з народнай мудрасцю ад суда патрабуецца, каб ён быў скорым, справядлівым, міласцівым, даступным кожнаму, чые правы парушаны, і танным. Копны суд адпавядаў гэтым патрабаванням, ён быў самым скорым і пачынаў дзейнічаць па крымінальных справах неадкладна, а па грамадзянскіх таксама хутка, як толькі была магчымасць сабраць капі. Копны суд адрозніваўся ад дзяржаўнага суда, дзе справы ляжалі гадамі. Напрыклад, у арт. 14 раздз. 1 Статута 1529 г. гаварылася, што вялікі князь Жыгімонт Казіміравіч абяцае разгледзець справы, што былі пачатыя пры яго бацьку, а гэта значыць, самае малае 37 гадоў таму. Звыш аднаго года маглі праляжаць справы і ў Галоўным трыбунале, бо ў Менску і Навагрудку гэты суд разглядаў справы папераменна праз год. Некалькі месяцаў магло спатрэбіцца, каб справу разгледзеў павятовы земскі суд, які збіраўся на свае сесіі толькі тры разы ў год: у студзені, чэрвені і кастрычніку. Кожная сесія працягвалася не больш чым 3 – 4 тыдні, а іск або абвінавачванне павінны былі падавацца ў земскі суд за месяц да пачатку судовай сесіі.

Кожны суд, як правіла, адпавядаў патрабаванню справядлівасці, бо згодна з копным правам усе ўдзельнікі копнага судаводства разглядаліся

як раўнапраўныя суб'екты, кожнае права не прызнавала сааслоўнага падзелу грамадства. Шляхціц і прасты селянін лічыліся на капе раўнапраўнымі. Але калі капа абвінавачвала шляхціца, то ён, спасылаючыся на заканадаўства, заяўляў, што капа не мае права яго судзіць, і таму няхай абвінаваўца звяртаецца ў земскі суд. Але калі трэба было правесці следства, то і паны і шляхта звярталіся ў кожны суд.

Справядлівасць кожнага рашэння засноўвалася на тым, што яно выносілася не на аснове феадальнага заканадаўства, якое стварала розныя льготы сааслоўям і асобным групам грамадзян, а на аснове народнай самасвядомасці кожных мужоў (Я. Юхо).

7. Вызначце групы варыянтных тэрмінаў паводле прыкметы: 1) фанетычныя; 2) суфіксальныя; 3) прыставачныя; 4) будова розная.

Вяпрук – вепр, каня – канюк, кашамір – кашмір, абсыпанне – асыпанне, селькор – сельскі карэспандэнт, выканаўца – выканавец, эўфарыя – эйфарыя, выпіска – выпіс, крыптаграфічны дакумент – крыптаграма, настурка – настурцыя, просьбіт – прасіцель, прафсаюзны камітэт – прафкам, губчаты – губкавы, барвенак – барвінак, абразанне – абрэзка, пайка – паянне, трубчасты – трубкаваты, стромкасць – строма, прамыўка – прамыванне, пруткі – пругкі, намінальная цана – намінал, лобі – лабізм, інвестар – інвестытар.

8. З прапанаваных тэрмінаў выпішыце спрадвечна беларускія.

Скрабнік, аўдытар, выдаткі, аўкцыён, даведка, маёмасць, баніфікацыя, бартэр, завяшчанне, найміт, брокер, спадчына, спадчыннік, клірынг, маркетынг, спажывецкая вартасць, асабовы склад, менеджмент, ноу-хау, растратнік, рэфакцыя, сертыфікат, пазычковец, дапушчальны прыбытак, талака, холдзінг.

9. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Выдзеліце тэрміны і параўнайце іх вымаўленне і правапіс з рускімі адпаведнікамі. Сфармулюйце вашы вывады.

**Массовые репрессии на территории Беларуси
в 1930 – 1950 гг.**

Демократизация общества, начало которой было положено в середине 80-х гг., осветила многие «чёрные страницы» истории нашего государства, открыла многие направления в историографии.

Массовая реабилитация началась в 1954 г., а фактически материалы получили освещение в средствах массовой информации с середины 80-х гг., но даже сегодня цельного исследования по вопросам массовых репрессий нет.

Тоталитарный режим тяжело отразился и на белорусском народе. Особое место в нём занимают политические репрессии 1930-х – 1940-х гг. В их основе лежало ложное теоретическое утверждение Сталина об обострении классовой борьбы. Репрессии направлялись против сотен тысяч людей. Мужчины и женщины разных национальностей, слоёв общества, профессий, уровней образования были зачислены в ряды «врагов народа». Жертвами репрессий являлись граждане БССР, СССР, иностранных государств, лица без гражданства, привлечённые на территории Беларуси судебными или несудебными органами по политическим, социальным, национальным и другим мотивам к уголовной ответственности.

В общем в 30-е – 40-е гг. по политическим мотивам было репрессировано свыше 600 тыс. человек (И. Кузнецов, В. Шелкопляс).

10. Прачытайце адну з кніг, створаных вашым земляком, і напішыце на яе анатацыю.

11. Запішыце адпаведныя беларускія словы-тэрміны.

Земляника, клюква, брусника, шиповник, лилия, осоколь, ежевика, ольха, папоротник, сирень, камыш, боярышник, жимолость, крыжовник, пырей, можжевельник, белена, ель, тростник, жасмин, георгин, бархатцы, ива, подсолнух, одуванчик, клевер, подорожник.

12. Прачытайце тэкст, перакладзіце яго на беларускую мову. Параўнайце напісанне і вымаўленне выдзеленых слоў.

Древнерусское слово «уговор», превратившееся впоследствии в «**договор**», и его такой же старый синоним «ряда» часто упоминаются в старинных русских пословицах. Это подтверждает большую роль договора в жизни народа. В поговорках «уговор дороже денег», «не было бы ряду, не было бы и спора» и других **подчёркивается** особое уважение к заключённому договору. И мы нередко употребляем этот **термин**. «Заключайте договоры с Госстрахом», – рекомендует нам плакат. Юридическая консультация на своей вывеске и в помещённом в газете извещении сообщает, что **ведёт** дела граждан «по **заключённым** ими договорам», а транспортные организации дают рекламу, что готовы заключить договоры «на обслуживание населения».

Жизнь человека – непрерывное заключение бесчисленного множества договоров.

Что же такое договор? Договор – сделка. Но не всякая сделка – договор. Отличительная его особенность в том, что договор представляет собой двух- или многостороннюю сделку. Он есть там, где два лица или несколь-

ко лиц **высказали** друг другу свою волю или желание и эта воля, желание совпали. «Купи у меня новый магнитофон за столько-то рублей», – говорит один. «Покупаю», – говорит другой. Если в ответ на свое предложение Вы услышите «покупать не хочу» или «куплю, но дешевле», договора не будет (Основы права Республики Беларусь).

13. Прачытайце тэкст, перакладзіце на беларускую мову. Ці ўжываюцца ў ім сінонімы, антонімы і мнагазначныя словы? Растворыце, чаму.

Валы различны по служебному назначению, конструктивной форме, размерам и материалу. Несмотря на это, технологу при разработке технологического процесса изготовления валов приходится решать многие однотипные задачи. Поэтому целесообразно пользоваться типовыми процессами, которые созданы на основе классификации.

В общем машиностроении встречаются валы бесступенчатые и ступенчатые, цельные и пустотелые, гладкие и шлицевые, валы-шестерни, а также комбинированные в разнообразном сочетании. По форме геометрической оси валы могут быть прямыми, коленчатыми, кривошипными и эксцентрикными (кулачковыми).

Шлицевые валы могут быть со сквозными и закрытыми шлицами, последние составляют около 65 % общего количества типоразмеров. По конструкции шлицы могут быть прямобочными и эвольвентными, преобладают прямобочные (приблизительно 85 – 90 % общего количества применяемых в машиностроении типоразмеров шлицевых валов), хотя в отношении технологии изготовления эвольвентные шлицы имеют ряд преимуществ и в ближайшем будущем они должны получить большее распространение.

14. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце тэрміны, прааналізуйце сферу выкарыстання гэтых тэрмінаў, іх паходжанне. Параўнайце ўжыванне тэрмінаў у беларускай і рускай мовах.

Глаз иногда называют живым фотоаппаратом, так как оптическая система глаза, дающая изображение, сходна с объективом фотоаппарата, но она значительно сложнее. Глаз человека (и многих животных) имеет почти шарообразную форму, он защищён плотной оболочкой, называемой склерой. Передняя часть склеры – роговая оболочка – прозрачна. За роговой оболочкой (роговицей) расположена радужная оболочка, которая у разных людей может иметь разный цвет. Между роговицей и радужной оболочкой находится водянистая жидкость.

В радужной оболочке есть отверстие – зрачок, диаметр которого в зависимости от освещения может изменяться примерно от 2 до 8 мм. Меняется он потому, что радужная оболочка способна раздвигаться.

За зрачком расположено прозрачное тело, по форме похожее на собирающую линзу, – это хрусталик, он окружён мышцами, прикрепляющими его к склере. За хрусталиком расположено стекловидное тело. Оно прозрачно и заполняет всю остальную часть глаза. Задняя часть склеры – глазное дно – покрыта сетчатой оболочкой (сетчаткой). Сетчатка состоит из тончайших волокон, которые, как ворсинки, устилают глазное дно. Они представляют собой разветвлённые окончания зрительного нерва, чувствительные к свету (Н. Родина).

15. З дапамогай тэрміналагічных слоўнікаў вызначце, што абазначаюць наступныя тэрміны:

- *марфалогія* – у лінгвістыцы, батаніцы, біялогіі, металургіі;
- *флюс* – у медыцыне, металургіі і ганчарстве;
- *арфа* – у тэхніцы і музыцы;
- *калена* – у анатоміі, батаніцы і тэхніцы;
- *парцэляцыя* – у лінгвістыцы і эканоміцы.

16. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Выдзеліце тэрміны, раздзяліўшы іх на дзве групы: 1) словы, 2) словазлучэнні.

Интегральное исчисление – это раздел математического анализа, в котором изучаются интегралы, их свойства, способы вычисления и приложения. Вместе с дифференциальным исчислением они составят основу аппарата математического анализа.

Интегральное исчисление возникло из рассмотрения большого числа задач естествознания и математики. Важнейшие из них – физическая задача определения пройденного за данное время пути по известной, но, быть может, переменной скорости движения и значительно более древняя задача вычисления площадей и объемов геометрических фигур. Центральным в интегральном исчислении является понятие интеграла, которое, однако, имеет две различные трактовки, приводящие соответственно к понятиям неопределенного и определенного интегралов.

В дифференциальном исчислении была введена операция дифференцирования функций. Рассматриваемая в интегральном исчислении обратная к дифференцированию математическая операция называется интегрированием или, точнее, неопределённым интегрированием (Энциклопедический словарь юного математика).

17. Вызначце мову-крыніцу запазычаных тэрмінаў, для чаго карыстайцеся «Слоўнікам іншамоўных слоў» А. М. Булыкі (Мінск, 1999), «Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы» (Мінск, 1977 – 1984) і інш.

Абанент, аванс, акрэдытыў, ажыятаж, акорд, арбітр, банк, банкір, бюджэт, валюта, вэксаль, датацыя, дысконт, дэбет, дэпанент, інвентар, канверсія, тавар, талон, узносная дэкларацыя, фіктыўны вэксаль.

5.5. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Лексікаграфія»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Што вывучае лексікаграфія?
2. Чым абумоўлены падзел слоўнікаў на энцыклапедычныя і лінгвістычныя?
3. Які тып слоўніка з'яўляецца асноўным сярод лінгвістычных? Чаму вы так лічыце?
4. Якая спецыялізацыя характэрна для арфаграфічнага, дыялекталагічнага, тэрміналагічнага слоўнікаў?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

- 1. Прадоўжыце сказ.**
Энцыклапедычныя слоўнікі – гэта ...
- 2. Назавіце тыпы амонімаў. Прывядзіце прыклады.**
- 3. Запішыце сказы па варыянтах, дзе наступныя словы з'яўляліся б мнагазначнымі і амонімамі.**
Забег. Дысцыпліна. Бор. Праспект. Запусціць. Пропуск.
- 4. Запішыце прыметнікі-сінонімы (па варыянтах), якія выражаюць:** а) высокія маральныя якасці чалавека; б) адмоўныя рысы характару.
- 5. З дапамогай слоўнікаў растлумачце значэнні наступных слоў.**
Клыпаць, кульбака, лямантаваць, студзень, хвіля, жлукціць, кулуары, гарлач, лушчак, супоня, зыбка, цяпельца, дзік, краскі, ільнянішча, прысак, глюга, куфель, жыгучка, пярун, буслянка, крэмень, кубел, кухталь, аполак, прытомнасць.

6. Запішыце наступныя словы ў адпаведнасці з сучаснымі арфаграфічнымі правіламі беларускай мовы. У цяжкіх выпадках звяртайцеся да арфаграфічнага слоўніка.

Восемнадцатый, почтальон, мадьяр, бульон, ін'екцыя, рытвіна, расщепить, проездной, лодырь, начеку, ревматизм, инженер, фойе, бидон, георгин, тираж, попадья, проигрыватель, обомшелый, экстремистский, почерк, набережная, дремучий, дрожжи, сегодняшний, мягче.

7. Запішыце сказы, выбіраючы са слоў у дужках патрэбныя.

1. Салдаты выстраіліся на вярхоўную (паверху, праверку). 2. У гады Вялікай Айчыннай вайны мой дзядуля (паступіў, уступіў) у армію. 3. Настойлівасць і працавітасць – важны (факт, фактар) дасягнення поспеху. 4. Такі (факт, фактар) не мог быць не заўважаным. 5. На (экскаватары, эскалатары) мы падняліся на другі паверх універмага «Беларусь». 6. Кожны год мы набываем (абаненты, абанемента) на цыкл канцэртаў. 7. (Адрасат, адрасант) адправіў карэспандэнцыю своечасова. 8. Пасля (антракту, кантракту) у зале панавала ўрачыстая цішыня. 9. (Кантакт, кантракт) спявачкі з залай узнікае адразу, з першага слова песні і мацнее з кожным (кантрактам, антрактам, тактам, кантактам).

8. Прачытайце сказы і вызначце прычыну іх двухсэнсоўнасці. Выпраўце і запішыце сказы.

1. Выглядаюць з-пад ялінкі маладзенькія лісічкі.
2. Высока ў небе ўздываўся самотны журавель.
3. Цяпер ужо баец меў рацыю.
4. Прапанаваны тэрмін не зусім задавальняў вучонага.
5. Вось якія яны, рабочыя, усё здолеюць зрабіць – і плуг, і арфу.
6. Няўдалыя драбіны, да зімы яшчэ паслужаць, а за зіму трэба новыя справіць.
7. Як махне бугай хвостом – жабы млеюць пад кустом.

9. Да запазычаных слоў падбярыце беларускія адпаведнікі.

Карозія, міграцыя, каталог, дысертацыя, ліміт, атаман, ампула, басейн, мемуары, вакуум, дыплом, іронія, рэстаўрацыя, прэфікс, флексія, монасемія, полісемія, парытэт, вернісаж, сентыментальны, апатыя, камуфляж, вердыкт, стацыянар, бард, інкрустацыя, абарыген, сімуляцыя.

10. Размясціце тэрміны, якія называюць «прадстаўнікоў» беларускай флары, у алфавітным парадку і падбярыце да іх рускія адпаведнікі.

Журавіны, брусніцы, суніцы, шыпшына, лілея, ажына, парэчкі, ясакар, бэз, вольха, папараць, святаяннік, чарот, каноплі, глог, бружмель,

агрэст, ядловец, багавінне, пырнік, блёкат, язмін, вяргіня, аксаміткі, вярба, дзьмухавец, канюшына, трыпутнік, сланечнік, трыснёг.

11. Запішыце адпаведныя прыведзеным беларускамоўныя афіцыйныя і гутарковыя імёны.

Александр, Семён, Фёдор, Григорий, Матвей, Парфён, Евфимий, Иосиф, Афанасий, Тимофей, Иван, Леон, Филипп, Викентий, Даниил, Филимон, Николай, Прокофий, Моисей, Гавриил, Софрон, Ерофей.

12. Раствлумачце значэнні наступных слоў і выразаў, што ўзніклі ў савецкі час. З асобнымі з іх (на выбар) складзіце сказы.

Чырвоная кніга, судна на паветранай падушцы, вахтавы метады, бяз'ядзерная зона, НЛА, вытворчыя магутнасці, гандлёвы цэнтр, інтэрбанчанне, міратворчая місія, усеагульная дыспансерызацыя насельніцтва, народная дыпламатыя, свабодная эканамічная зона, сродкі масавай інфармацыі (СМІ), НТР, робататэхніка, экалогія навакольнага асяроддзя, рацыяналізатарская прапанова, канверсія.

13. Ад наступных назоўнікаў утварыце назвы маладых істот.

Зубр, вярблюд, малпа, вавёрка, пінгвін, ластаўка, вуж, чарапах, слон, арол, мядзведзь, тыгр, алень, заяц, лось, леў, воўк, качка, кот, бусел, мыш, бабёр, журавель, трус.

14. Раствлумачце значэнні новых слоў і словазлучэнняў, якія ўзніклі ў пачатку 90-х гадоў XX стагоддзя. Складзіце з імі сказы.

АНБ, бартэрная здзелка, бомж, брокерскае месца, датацыя, дэпазітны сертыфікат, дэпартызацыя, кансэнсус, лібералізацыя цэн, наменклатура, прыватызацыя, прыхватызацыя, плюралізм, РБ, рэкет, рэферэндум, СНД, спонсар, таварная біржа, ценявая эканоміка, цэнавая палітыка, экстрасенс.

15. Дакажыце, што прыведзеныя ніжэй фразеалагізмы адлюстроўваюць нацыянальную спецыфіку беларускай мовы.

На кані і пад канём, вока не запарушыць, з голымі рукамі, на скрут галавы, кату па пяту, на горкі яблык, на скорую руку, следам за дзедам, як апошняе ў печ усыпаўшы, плячысты на живот, хоць вяроўкі ві, касіць дугой, газеты чытаць, напрамілы бог, што сліна на язык прынясе, бібікі біць, чорна ў роце, біць у хамут, даць пытлю, брацца за гуж, тачыць лясы, на сабак брахаць, смаргонская палітыка, рукой пайсці, сабакам сена касіць, цыганскае сонца, чортава вока, хоць зубы выберы, як серада на пятніцу, конь божы, ад зямлі не адрас, ад яйка адліць.

МОДУЛЬ III. ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ

У ходзе вывучэння раздзела ажыццяўляецца супастаўленне і аналіз розных моўных фактаў у беларускай і рускай мовах, засвойваюцца і замацоўваюцца паняцці «білінгвізм», «моўная інтэрферэнцыя» як вынік білінгвізму, «віды інтэрферэнцыі», «моўная норма». Заданні і тэсты носяць творчы характар.

Схема блок-сістэмы модуля

Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1. Асаблівасці суіснавання беларускай і рускай моў у розных гістарычных перыядах	Лекцыйны з судакладамі студэнтаў	Лекцыя	2
2. Арфаэпічныя і марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы.	Камбінаваны з папярэднім кантролем	Марфалагічны практыкум	2
3. Арфаграфічныя і марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. 4. Сінтаксічныя асаблівасці беларускай літаратурнай мовы.	Фронтальны кантроль	Прэс-канферэнцыя	2

Слоўнік паняццяў

Адвербілізацыя	(лац. <i>adverbium</i> – прыслоўе) пераход іншых часцін мовы ці асобных словазлучэнняў у прыслоўі.
Ад’ектывацыя	(лац. <i>adjectivum</i> – прыметнік) пераход дзеепрыметнікаў і некаторых іншых часцін мовы ў прыметнікі.
Арфаграма	(гр. <i>orthos</i> – правільны, <i>gramma</i> – пісьмо) асобнае напісанне, якога датычыцца пэўнае правіла правапісу.
Арфаграфія	(гр. <i>orthos</i> – правільны, <i>graphō</i> – пішу) сістэма агульнапрынятых, узаконеных, абавязковых правіл пісьма, якія забяспечваюць аднолькавую перадачу на пісьме слоў літаратурнай мовы ўсімі членамі грамадства.
Асіміляцыя	(лац. <i>assimilatio</i> – прыпадабненне) з’ява, якая ўзнікае паміж гукамі аднаго тыпу – галоснымі або зычнымі – і заключаецца ў поўным або частковым прыпадабненні гукаў.
Дыграф	(гр. <i>di(s)</i> – двойчы, <i>graphō</i> – пішу) абазначэнне ў алфавіце аднаго гукі дзвюма літарамі (у беларускай мове <i>дз</i> , <i>дж</i>).
Ідэаграфія	(гр. <i>idea</i> – паняцце, <i>graphō</i> – пішу) адзін з тыпаў пісьма, у якім спецыяльныя знакі (ідэаграмы) перадаюць не гукі і не склады, а цэлыя словы або паняцці.

Кірыліца	адзін з двух першых славянскіх алфавітаў, назва якога паходзіць ад імені Кірыла – першага славянскага асветніка IX стагоддзя.
Лацінка	1) літары лацінскага алфавіта; 2) адзін са старажытных славянскіх алфавітаў, які ўяўляе сабой спробу прымянення лацінскага алфавіта да славянскай мовы; спробы гэтыя, аднак, не далі станоўчых вынікаў.
Парадыгма	(гр. <i>paradeigma</i> – узор) шэраг форм паасобнага слова, у якім у пэўным парадку ідуць адна за другой усе формы, што ўтвараюцца ад гэтага слова ў дадзенай мове.
Піктаграфія	(лац. <i>pictus</i> – маляўнічы, <i>graphō</i> – пішу) старажытнейшы спосаб пісьма малюнкамі, пры якім схематычны малюнак перадае менавіта тое, аб чым трэба паведаміць.
Пранаміналізацыя	(лац. <i>pronomēn</i> – займеннік) пераход іншых часцін мовы ў займеннікі або набыццё іншымі часцінамі мовы ў пэўным кантэксце значэння займеннікаў.
Словаформа	слова ў яго дадзенай граматычнай форме.
Субстантывацыя	(лац. <i>substantivum</i> – назоўнік) пераход іншых часцін мовы ў назоўнікі.
Суплетывізм	(лац. <i>suppleo</i> – дапаўняю, <i>suppletivum</i> – дадатковы) спалучэнне ў адзін граматычны рад рознакарэнных або рознаасноўных слоў для выражэння пэўных граматычных значэнняў слова.
Суплетыўныя формы	граматычныя формы слоў, утвораныя ад розных каранёў або асноў, напрыклад, ступені параўнання: добры – лепшы; трыванні: браць – узяць; лік: чалавек – людзі, я – мы; склон: я – мяне і г.д.
Фаналогія	(гр. <i>phone</i> – гук, <i>logos</i> – слова, паняцце, вучэнне) раздзел фанетыкі, у якім вывучаюцца фанемы.
Фанема	(гр. <i>phōnēma</i> – гук, голас) найменшая гукавая адзінка мовы, пры дапамозе якой адрозніваюцца словы, дакладней – гукавыя абалонкі слоў.
Фанетычная транскрыпцыя	такі запіс вуснай мовы, пры якім захоўваецца поўная адпаведнасць паміж літарамі і гукамі з усімі асаблівасцямі іх вымаўлення, абумоўленымі пазіцыяй гукі ў слове.
Фанетычны прынцып	адзін з прынцыпаў арфаграфіі, які заключаецца ў тым, што напісанне слова адпавядае яго вымаўленню.
Фанетычныя законы	1) фармулёўкі пэўных гукавых змен, што адбываліся ў пэўны гістарычны адрэзак часу ў развіцці той або іншай мовы; 2) гукавыя адпаведнасці, якія ўстанаўліваюцца пры дапамозе параўнальна-гістарычнага метаду паміж паасобнымі роднаснымі словамі.
Фраза	(гр. <i>phrasis</i> – выраз, моўны зварот) 1) сінонім тэрміна сказ; 2) сэнсавае адзінства, цэласнасць якога выражаецца закончанацю інтанацыі, паўзай; 3) сінонім тэрміна фразеалагічная адзінка.

Літаратура

1. Арашонкава, Г. У. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск, 1987.
2. Беларуская граматыка: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – Мінск, 1985.
3. Бірыла, М. В. Слоўнік націску ў беларускай мове / М. В. Бірыла. – Мінск, 1992.
4. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова / Л. І. Бурак. – Мінск, 1985.
5. Камароўскі, Я. М. Сучасная беларуская мова: Фанетыка і фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія / Я. М. Камароўскі, Л. І. Сямешка. – Мінск, 1985.
6. Кечык, С. А. Дзеепрыслоўе ў беларускай мове / С. А. Кечык. – Мінск, 1985.
7. Крывіцкі, А. А. Фанетыка беларускай мовы / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. – Мінск, 1984.
8. Наркевіч, А. І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы / А. І. Наркевіч. – Мінск, 1976.
9. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне. – Мінск, 1987.
10. Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія. – Мінск, 1993.
11. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія. – Мінск, 1997.
12. Сучасная беларуская мова: Марфалогія. – Мінск, 1980.
13. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск, 1990.
14. Шуба, П. П. Дзяслоў у беларускай мове / П. П. Шуба. – Мінск, 1976.
15. Шуба, П. П. Лекцыі па беларускай марфалогіі / П. П. Шуба. – Мінск, 1975.
16. Шуба, П. П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. – Мінск, 1987.
17. Юргелевіч, П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі / П. Я. Юргелевіч. – Мінск, 1974.
18. Юрэвіч, А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / А. Л. Юрэвіч. – Мінск, 1962.
19. Янкоўскі, Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1976.
20. Янкоўскі, Ф. М. Сучасная беларуская мова / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1984.

1. АСАБЛІВАСЦІ СУІСНАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОЎ У РОЗНЫЯ ГІСТАРЫЧНЫЯ ПЕРЫЯДЫ

1.1. Беларусы. Кароткі агляд развіцця нацыянальнай свядомасці

Кожны народ зацікаўлены ў сацыяльным і культурным развіцці сваёй Бацькаўшчыны, кожны народ мае пэўныя агульныя інтарэсы ў абароне Радзімы, развіцці роднай мовы і культуры. І ў гісторыі грамадскай думкі беларускага народа гэтыя праблемы займаюць значнае месца.

Яшчэ Францішак Скарына адным з першых асветнікаў эпохі Адраджэння пачаў фарміраваць нацыянальную свядомасць нашага народа:

«Понеже от прирожения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по въздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плава-

ющие по морю и в реках, чувюць вири своя; пчелы и тым подобная бороняць ульев своих, – тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены сую по бозе, к тому месту великую ласку имаюць».

«Великославное место Виленское» было для яго сталіцай вялікай дзяржавы, у жыцці якой важную ролю выконвала яго Радзіма. Нацыянальную свядомасць Скарыны вызначае і ўсхваленне ім роднага Полацка, які згадваецца ў творах першага друкара каля 50 разоў, звычайна з эпітэтам «славный».

Яшчэ больш ярка праявіліся патрыятычныя ідэі служэння Радзіме ў паслядоўніка славутага палачаніна – Васіля Цяпінскага. У сваёй прадмове да «Евангелля», аднаго з буйнейшых помнікаў тагачаснай грамадскай думкі, Цяпінскі выступіў як палымяны патрыёт, абаронца нацыянальных і культурных інтарэсаў беларускага народа.

Працэс паланізацыі, што пранік у вышэйшыя колы беларускіх феадалаў, і адмаўленне ад роднай мовы выклікалі пратэст Цяпінскага. Ён настойліва заклікаў служыць Бацькаўшчыне, аддаць ёй сілы і інтэлектуальныя магчымасці. А калі патрэбна будзе, «...с тою потребою отчизны.., если она до конца згинет, з нею згинуть, або, если через вашь ретунок будет выдвигнена, з вами и з нею выбринуть».

Пэўнай перашкодай складванню нацыянальнай свядомасці беларусаў сталася ў XVI – XVIII стст. рэлігійная сітуацыя на тэрыторыі нашага краю. Сярод беларусаў – ад магнатаў і шляхты да прыгонных сялян – былі і праваслаўныя, і католікі, і пратэстанты розных кірункаў. Рэлігійная цяргімасць беларусаў мела і адмоўны вынік: ніякая з цэркваў (канфесій) не пачувалася абавязанай выходзіць народ у нацыянальным духу.

І патрыёты краю памкнуліся да стварэння нацыянальнай беларускай царквы. Мікалай Радзівіл Чорны хацеў зрабіць такой рэлігіяй кальвінізм. Больш удалай спробай аб’яднаць беларусаў рымска-каталіцкай і праваслаўнай веры з’явілася унія, якую падтрымаў тагачасны канцлер Вялікага Княства Літоўскага Леў Сапега. Гэты слаўны дзяржаўны дзеяч быў палымяным патрыётам беларускай зямлі (тады яна называлася Літвоею), дзейсна бараніў айчыну ад паланізацыі, часам нават свядома ігнаруючы пастановы соймаў Рэчы Паспалітай, у якую аб’ядналіся ў 1569 г. Вялікае Княства Літоўскае і Каралеўства Польскае. Але самае галоўнае, што зрабіў Леў Сапега, каб абараніць Бацькаўшчыну ад паланізацыі, – перапрацаваў па рашэнні супольнага сойму Статут Вялікага Княства Літоўскага (рэдакцыі 1566 г.). Перапрацаваў ён гэты зборнік законаў, своеасаблівую канстытуцыю, так, што артыкулы Статута 1588 г. (трэцяй рэдакцыі) фактычна замацавалі незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага, абавязвалі бараніць яго межы і ўладанні.

Ідэі патрыятычнага служэння Радзіме, свайму народу знайшлі месца і ў той палемічнай літаратуры, якая з’явілася на Беларусі ў сувязі з ідэйнай барацьбой, што ўзнікла пасля Брэсцкай царкоўнай уніі. Тады ва ўсіх беларускіх гарадах утварыліся праваслаўныя брацтвы, якія павялі барацьбу супраць акаталічвання і апалячвання.

Напрыканцы XVI ст. працэс паланізацыі захапіў усе сацыяльныя слаі грамадства краю. У XVII ст. ён закрануў і мову карэнных жыхароў Беларусі. Так, патрабаванне Статута 1588 г., каб пісар земскі пісаў толькі «па-руску» (г.зн. па-беларуску), выконваецца ўжо толькі фармальна. І пасля смерці «айца айчыны» Льва Сапегі паступовае пранікненне польскай мовы прывяло да таго, што ў 1696 г. яна стала агульнадзяржаўнай мовай.

Слабая кансалідацыя розных груп насельніцтва вызначала і агульны ўзровень яго нацыянальнай свядомасці. Найбольш выразна гэта адбілася ў этнанімічных назвах беларусаў.

Найбольш вядомае найменне нашага народа – «літвіны» («ліцьвіны»). Хаця доўгі час за гэтым словам бачылі ўсё насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага або літоўцаў (летувісаў), яго нельга атаясамліваць ні з тым, ні з другім. Нават пасля далучэння нашага краю да Расійскай імперыі, калі этнонім «літвіны» («ліцьвіны») быў распаўсюджаны толькі ў некаторых павятах заходняй і цэнтральнай частак сучаснай Беларусі, украінцы, напрыклад, працягвалі называць беларусаў ліцьвінамі.

І ў наш час жыхары паўночна-ўсходняй часткі Валынскай вобласці Украіны называюць літвінамі насельніцтва, што жыве паўночнай, г.зн. тых беларусаў, якія гавораць на палескіх дыялектах. А тыя, у сваю чаргу, лічаць літвінамі «насельніцтва басейна верхняй Ясельды, паўночнай часткі Брэсцкай вобласці і раёна Гродна-Баранавічы». Як бачым, ёсць падставы лічыць этнонім «літвіны» («ліцьвіны») гістарычнай назвай беларусаў.

Трэба дадаць, што часта, асабліва ва ўсходняй частцы Вялікага Княства Літоўскага, мясцовых жыхароў называлі «рускія» («руськіе» «руський народ», «руские» і інш.) і нават усходнеславянскім этнонімам «русіны». Але ён напрыканцы XVII – пачатку XVIII стст. на землях Полаччыны, Магілёўшчыны, Віцебшчыны, часткова Смаленшчыны і Міншчыны, трансфармаваўся ў этнаграфічную назву «белорусцы».

У нашым краі амаль да Кастрычніцкай рэвалюцыі (а ў Заходняй Беларусі да 1939 г.) была распаўсюджана яшчэ адна саманазва насельніцтва – «тутэйшыя». Гэты «этнонім» пэўным чынам адлюстроўваў запаволены працэс кансалідацыі беларусаў, складанасць і цяжкасць фарміравання нацыянальнай свядомасці і – на яе аснове – патрыятызму.

Аднак асноўнай прычынай, якая адмоўна ўздзейнічала на развіццё нацыянальнай свядомасці беларускага народа, з'явілася эканамічнае разбурэнне краіны войнамі, якія вяліся на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XVII – першай палове XVIII стст. Так, у выніку вайны з Расіяй 1654 – 1667 гг. насельніцтва паменшала напалавіну: з 3,6 млн жыхароў краю засталася 1,8 млн чалавек. Сотні тысяч беларусаў загінулі ў час Паўночнай вайны Расіі са Швецыяй (1700 – 1721 гг.), баявыя дзеянні якой адбываліся і на тэрыторыі нашага краю. Гэта прывяло да такога эканамічнага крызісу, з якога Вялікае Княства Літоўскае не змагло выйсці на працягу ўсяго XVIII ст.

Пасля таго як Беларусь апынулася ў складзе Расійскай імперыі, змяніліся шмат якія бакі палітычнага жыцця яе насельніцтва, але асноўныя, найбольш важныя, не былі закрануты. Як і даўней, дзейнічаў у якасці афіцыйнага заканадаўства Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Паланізаваная мясцовая знаць утрымлівала свае пазіцыі ў эканоміцы. На польскай мове вяліся навучанне і значная частка афіцыйнай перапіскі. Вельмі моцным заставалася ўздзеянне каталіцкага духавенства. Толькі на тэрыторыі Беларусі было дазволена існаванне езуітаў, ордэн якіх у той час быў афіцыйна расфарміраваны Рымскім Папам. Як гэта ні парадаксальна, але на пачатку XIX ст. апалячванне і акаталічванне беларускага народа толькі ўзмацніліся. Прычынай таму была палітыка заляцання рускага царызму з польскай шляхтай.

Але паўстанне 1830 – 1831 гг. – чарговая спроба вызваліць зняволеную Бацькаўшчыну – напалохала царызм. У 1840 г. цар Мікалай I забараніў ужываць назву «Беларусь» і ўвёў тэрмін «Паўночна-Заходні край Расіі». У афіцыйных дакументах беларусаў сталі называць «западнарусамі». Была забаронена беларуская мова. Царызм стараўся знішчыць нават тэрміналогію, якая нагадвала аб нацыянальнай асаблівасці насельніцтва Беларусі. Адначасова абмяжоўвалася і выкарыстанне польскай мовы ў справаходстве, а пасля і ў школе. Паўсюдна ўводзіліся расійскія мова і заканадаўства. Усе адміністрацыйныя і судовыя ўстановы былі перароблены паводле агульнаімперскага ўзору, мясцовых чыноўнікаў паступова замянялі расійскімі.

Пасля 12 лютага 1839 г., калі скасавалі унію, усіх уніятаў прымусова пераводзілі ў праваслаўе. У былых уніяцкіх цэрквах, дзе служба вялася на беларускай мове, пачалі прымушаць маліцца на расійскай мове, уводзіліся законы Сінода, які разглядаў самыя дробныя адхіленні ад канонаў праваслаўя як здраду дзяржаўнай рэлігіі і, адпаведна, як дзеянні супраць дзяржаўнай улады.

На тэрыторыі Беларусі, і асабліва ў асяроддзі дробнай шляхты, заўсёды існавала дэмакратычная плынь. Яна праявілася амаль адразу ж пасля

другога падзелу (у 1793 г.) Рэчы Паспалітай, калі фактычна было ліквідавана Вялікае Княства Літоўскае. Паўстанне 1794 г. узначаліў Тадэвуш Касцюшка, які паходзіў з беларускага шляхецкага роду. Паўстанне, якому Касцюшка імкнуўся надаць агульнанародны дэмакратычны характар, было задушана, а сам правадыр трапіў у Петрапаўлаўскую крэпасць.

Царская рэакцыя не змагла спыніць дэмакратычны рух. Ствараліся тайныя таварыствы, найбольш значным сярод якіх было патрыятычнае аб'яднанне філаматаў у Віленскім універсітэце. Патрыятычныя гурткі існавалі таксама ў Свіслацкай гімназіі і Полацкім піярскім вучылішчы.

У 1836 г. Францішак Савіч заснаваў у Вільні дэмакратычнае таварыства, якое наладзіла сувязь са Слуцкім і Пінскім аддзяленнямі таёмнага таварыства «Садружнасць польскага народа». У 1846 – 1849 гг. на Беларусі дзейнічала таёмная арганізацыя «Саюз свабодных братоў», цэнтр якой знаходзіўся ў Вільні.

Аднак усе гэтыя шляхецка-дэмакратычныя рухі менавіта беларускіх нацыянальна-вызваленчых ідэй не мелі. Тут трэба ўлічваць, што насельніцтва краю падзялялася на «ліцьвінаў» (Заходняя Беларусь, Цэнтральная Беларусь і Віленшчына) і беларусаў (Усходняя Беларусь), што Вялікае Княства Літоўскае ў федэратыўнай дзяржаве Рэчы Паспалітай заставалася ў значнай ступені незалежным (мела, напрыклад, сваё войска). Не было, відаць, пільнай патрэбы адмяжоўвацца ад агульнапольскага, дакладней, агульнадзяржаўнага (усёй Рэчы Паспалітай) вызваленчага руху.

Але ўсё ж з канца 40-х гг. XIX ст. на літаратурную і палітычную арэну выходзіць гурт менавіта беларускіх літаратараў і публіцыстаў, дзеячаў культуры, якія свядома ставяць перад сабою мэту тварыць для народа, пісаць на яго мове.

Трэба зазначыць, што і раней беларускай (як бы яе ні называлі: ліцьвінскай, крэўскай, мужыцкай мовай ці гаворкай) мовы не цураліся ні мяшчане (успомнім Паўлюка Багрыма), ні шляхта, ні графы. Падлеткам славуты Яўхім Храбтовіч (1729 – 1812 гг.) складаў вершы на беларускай мове. І Ян Чачот вітаў Адама Міцкевіча вершам, напісаным на беларускай мове.

Сярод пачынальнікаў адраджэння беларускага народа значнае месца займаюць Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Вікенцій Равінскі, Аляксандр Рыпінскі, Уладзіслаў Сыракомля, Вінцэсь Каратынскі, Антон Пяткевіч (Плуг), Арцём Вярыга-Дарэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, вядомыя кампазітары Станіслаў Манюшка і Антон Абрамовіч. Трэба зазначыць, што пісаць па-беларуску, выкарыстоўваць беларускую мову ў сваіх творах яны пачалі пасля ўказа 1840 г. аб забароне ўжывання беларускай мовы і кнігадрукавання на гэтай мове. Ці гэта не сведчыць пра існаванне магутнага імкнення

беларусаў да самасцвярджэння? З’яўленне такіх дзеячаў было гістарычна абумоўлена паступовым фарміраваннем беларускай нацыі.

Аднак умовы, грамадскія і асабістыя, для большасці пералічаных пісьменнікаў былі настолькі неспрыяльныя, што адзін толькі Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч здолеў стаць беларускім пісьменнікам, здолеў знайсці магчымасць надрукаваць свае творы. А паэтычны дар Паўлюка Багрыма быў знішчаны царызмам. Кім ён мог бы стаць, можна ўявіць на прыкладзе яго земляка, Адама Міцкевіча, без якога – нацыянальнага вешчуна – немагчыма ўявіць цяпер Польшчу.

Найбольш выразна працэс складвання нацыянальнай свядомасці беларускага народа праявіўся ў час паўстання 1863 – 1864 гг. Паказчыкам абуджэння нацыянальнай свядомасці з’явілася дзейнасць Кастуся Каліноўскага, і яна ж адначасова садзейнічала гэтаму абуджэнню. Каліноўскі ўнёс неацэнны ўклад у фарміраванне беларускай літаратурнай мовы, стаў стваральнікам беларускай рэвалюцыйнай публіцыстыкі, заснавальнікам беларускага дэмакратычнага друку, выдаўцом першай газеты на беларускай мове.

Працэс станаўлення нацыянальнай свядомасці беларусаў перапыніўся гвалтоўна, адначасова з падаўленнем паўстання. Найбольш актыўныя дзеячы рэвалюцыйнага і нацыянальнага руху загінулі. Шмат паўстанцаў саслалі ў глыб Расіі, пасадзілі ў турмы. Шмат патрыятычнай моладзі выехала за мяжу. Беларусь страціла не толькі шляхецкіх дзеячаў, але і простых удзельнікаў паўстання. У Сібір саслалі дзясяткі тысяч сялян, шмат беларускіх вёсак абязлюдзела.

Але развіццё нацыянальнай свядомасці нашага народа ўжо нельга было спыніць. Пасля паўстання ў беларускую літаратуру прыходзяць нацыянальна свядомыя пісьменнікі Францішак Багушэвіч, Янка Лучына, Альгерд Абуховіч, Фэлікс Тапчэўскі, Адам Гурыновіч, Марыя Косіч.

У гісторыі беларускай грамадскай думкі вялікую цікавасць выклікае дзейнасць Пецярбургскага рэвалюцыйнага гуртка студэнтаў-беларусаў, якія друкавалі на гектографе брашуры, арганізавалі выданне тэарэтычнага часопіса «Гоман». Іх публіцыстыка сведчыць пра абуджэнне ў асяроддзі перадавой беларускай інтэлігенцыі пільнай увагі да лёсу роднага краю, да яго гісторыі, культуры, мастацтва, мовы.

Нарадавольцы пад кіраўніцтвам Ігната Грынявіцкага стварылі ў галяўной арганізацыі беларускую секцыю. Для яе распрацавалі асобныя статут і праграму, у якой значная ўвага ўдзялялася будучаму дзяржаўнаму ладу Беларусі. У другім нумары часопіса «Гоман», ад 15 лістапада 1884 г., быў надрукаваны артыкул, у якім разглядаліся як тэарэтычныя праблемы

патрыятызму, так і практычнае ажыццяўленне фарміравання нацыянальнай свядомасці беларускага народа. Неабходна адзначыць высокі ўзровень гэтага першага ў гісторыі грамадскай думкі Беларусі артыкула, глыбіню пастаўленых праблем і добрае веданне непасрэдна жыцця беларусаў.

З гэтай праграмы бачна, што беларускія нарадавольцы непарыўна звязвалі праблемы нацыянальнага патрыятызму з праблемамі рэвалюцыйнага абуджэння народа і сацыяльнага пераўтварэння грамадства. Толькі на гэтай аснове можна было развіваць нацыянальную годнасць, свядомасць народа, змагацца за сваю мову, культуру, бараніць права на свабоднае існаванне, толькі на такой аснове можна было «перарадзіцца для новага самастойнага жыцця».

Вынікам працэсу кансалідацыі беларускай нацыі стала ўзнікненне нацыянальнай навукі. У другой палове XIX – пачатку XX стст. з’явіліся фундаментальныя навуковыя працы Івана Насовіча, Юльяна Крачкоўскага, Паўла Шпілеўскага, Мікалая Нікіфароўскага, Паўла Шэйна, Еўдакіма Раманава, Міхала Федароўскага, Мітрафана Доўнар-Запольскага, Аляксандра Сержпутоўскага, Яўхіма Карскага. Гэтыя вучоныя лічылі сваім грамадзянскім і патрыятычным абавязкам развіццё нацыянальнай свядомасці свайго народа. Так, напрыклад, Еўдакім Раманаў адзначаў, што ён «горы кніг выдаў для беларусаў і абудзіў іх самасвядомасць».

Важным паказчыкам росту этнічнай свядомасці нашага народа таго часу з’яўляецца ўсё больш частае выкарыстанне назвы «Белоруссия» і этноніма «беларусы». Яны ўвайшлі і ў назвы фальклорна-этнаграфічных зборнікаў Пятра Бяссонава «Беларускія песні», Паўла Шэйна «Беларускія народныя песні» (1874 г.), Мікалая Нікіфароўскага «Беларускія песні-частушкі» (1911 г.), шматтомнай працы Еўдакіма Раманава «Беларускі зборнік» (1886 – 1912 гг.) і фундаментальнага даследавання Яўхіма Карскага «Беларусы» (1903 – 1922 гг.; 7 выпускаў).

Характэрна, што этнонім «беларусы» ў канцы XIX – пачатку XX стст. выцясняе іншыя агульныя для ўсёй Беларусі назвы. І нават там, дзе замацаваўся этнонім «літвіны», да яго далучаюць этнонім «беларусы» («літвіны-беларусы»). Ростам нацыянальнай свядомасці можна вытлумачыць і факт, што значная частка беларусаў, якія раней называлі сябе палякамі, у канцы XIX ст. пачалі лічыць сваёй роднай мовай беларускую. Паводле дадзеных «Этнаграфіі беларусаў», тады ўдзельная вага тых, хто называў сябе палякамі, паменшылася з 8,1 да 2,0 % (з 289 тыс. да 130 тыс.).

У 1902 г. на аснове асветніцкіх гурткоў беларускай моладзі Пецярбурга была створана Беларуская рэвалюцыйная грамада. Хутка да яе далучыліся і іншыя гурткі беларускіх студэнтаў і рабочых у Пецярбургу і ў іншых гарадах імперыі.

чылася нацыянальна свядомая моладзь Мінска і Вільні. На сваім першым з'ездзе ў снежні 1903 г. у Вільні арганізацыя атрымала назву Беларуска-Сацыялістычная Грамада. Праграма, прынятая там, уключала асноўныя дэмакратычныя патрабаванні, у тым ліку і патрабаванне краёвай аўтаноміі Беларусі. У сярэдзіне 1918 г. БСГ распалася. Але яе ідэі не страцілі ні значэння, ні прывабнасці. А таму на тэрыторыі Заходняй Беларусі ўтварылася Беларуска-Сацыял-Дэмакратычная Партыя (БСДП), на чале якой сталі Б. А. Тарашкевіч, С. А. Рак-Міхайлоўскі, А. І. Луцкевіч. З цягам часу БСДП ператварылася ў Беларуска-Сялянска-Рабочую Грамаду, масавую легальную партыю. Яе праграма, прынятая 12 мая 1926 г., патрабавала аб'яднання ўсіх беларускіх зямель у рэспубліцы сялян і рабочых, перадачу зямлі сялянам, васьмігадзінны працоўны дзень, нацыянальную роўнасць, навучанне на роднай мове, дэмакратычныя свабоды. Праз паўгода БСРГ мела больш за 2 тыс. гурткоў і каля 120 тыс. членаў. Старшынёй ЦК Грамады быў Б. А. Тарашкевіч. Асноўнай сваёй мэтай БСДГ ставіла «стварэнне гуманнага, дэмакратычнага грамадства».

Царскі ўрад маніфестам ад 17 кастрычніка 1905 г. дазволіў стварэнне нацыянальных партый, выданне друкаваных газет і часопісаў на нацыянальных мовах. У верасні 1906 г. з'явілася першая беларуская перыядычная легальная газета «Наша Доля». З-за рэвалюцыйнага зместу яе нумары часта канфіскаваліся, а праз 2 месяцы выданне было забаронена. У лістападзе таго ж года яе замяніла «Наша Ніва», якая, хаця і з вялікімі цяжкасцямі, выдавалася да восні 1915 г.

Самаахвярны калектыў безганарнай газеты, не зважаючы на напады рэакцыйнага друку і ўлад, сабраў і аб'яднаў вакол сябе не толькі пачынаючых пісьменнікаў і паэтаў, але і шырокае кола свядомых беларусаў. Толькі ў 1910 г. у «Нашу Ніву» напісалі 960 карэспандэнтаў з 489 вёсак і мястэчак. Узніклі і беларускія выдавецкія суполкі «Загляне сонца і ў наша аконца» (у Пецярбургу) і «Наша хата» (у Вільні) ды іншыя. З 1907 па 1916 г. яны выпусцілі 179 кніг на беларускай мове тыражом 286 тыс. экзэмпляраў.

Літаратура і друк пачатку XX ст. сталі ўжо той сілай, якая зрабіла значны ўплыў на станаўленне беларускай нацыі.

1.2. Беларуска-мова на пачатку XXI ст.

У XXI ст. беларуская мова ўступіла як дзяржаўная мова нашай краіны, як высокаразвітая літаратурная мова, здольная паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Разам з тым, у новае стагоддзе беларуская мова ўвайшла з цэлым комплексам праблем, якія ты-

чацца як стану яе літаратурных норм, так і месца і ролі ў сучасным грамадстве. Гэта абумоўлена характарам сучаснай моўнай сітуацыі і месцам у ёй беларускай мовы, а таксама тымі супярэчлівымі працэсамі, што вызначалі развіццё і функцыянаванне беларускай мовы ў апошняе дзесяцігоддзе мінулага стагоддзя.

Менавіта гэтыя акалічнасці вызначаюць характар сучасных працэсаў развіцця сістэмы беларускай літаратурнай мовы, а таксама асаблівасці яе функцыянавання ў грамадстве. Гэтыя ж акалічнасці, як уяўляецца, будуць вызначаць і развіццё сістэмы мовы і яе месца ў грамадстве ў бліжэйшай перспектыве.

Для разумення сённяшніх праблем беларускай мовы трэба таксама мець на ўвазе наступнае.

1. Беларуская літаратурная мова – мова з перарванай літаратурнай традыцыяй.

2. Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы складваліся ў канцы XIX – пачатку XX ст. на народна-гутарковай аснове (мінска-маладзечанскія сярэднебеларускія гаворкі). Паколькі працэс станаўлення літаратурных норм адбываўся параўнальна нядаўна, то сувязь (суадноснасць) літаратурнай мовы з дыялектнай базай адчуваецца і цяпер.

3. Народна-гутарковую аснову мае і пісьмовая разнавіднасць сучаснай літаратурнай мовы. У гэтым і спецыфіка, і многія праблемы. Калі б, напрыклад, у аснову сучаснай беларускай літаратурнай мовы была пакладзена старабеларуская пісьмовая мова, зусім іншым быў бы яе слоўнікавы склад і літаратурныя нормы, па-іншаму стаяла б праблема адштурхоўвання ад суседніх рускай і польскай моў, зусім іншым быў бы яе стан у грамадстве. У прыватнасці, зусім іншым было б у сістэме беларускай мовы месца дзеепрыметнікаў незалежнага стану, без якіх немагчыма паўнацэннае функцыянаванне кніжных стыляў мовы, асабліва навуковага. Дарэчы, гэтыя формы былі шырока прадстаўлены ў граматычнай сістэме старабеларускай мовы. Як уяўляецца, па-іншаму ставіліся б да іх і некаторыя сённяшнія рупліўцы культуры беларускага маўлення.

4. На працягу ўсяго XX ст. беларуская мова функцыянавала і развівалася выключна ва ўмовах блізкароднаснага двухмоўя, ва ўмовах канкурэнцыі з другой, больш магутнай мовай.

Усё гэта аказала моцнае ўздзеянне не толькі на развіццё сістэмы беларускай мовы і яе функцыянаванне ў сучасным грамадстве, але і на характар яе выкарыстання з камунікатыўнай, культурнай і ідэнтыфікацыйнай мэтамі.

Парадокс развіцця і функцыянавання беларускай мовы ў XX ст. заключаецца ў наступным.

З аднаго боку, сістэма нацыянальнай беларускай мовы на працягу ўсяго мінулага стагоддзя паслядоўна і дынамічна развівалася, прайшла шлях ад пачатковага этапу фарміравання літаратурных норм да высокаразвітай літаратурнай мовы, здольнай паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. У гэты перыяд удасканаліваліся і шліфаваліся яе нормы, інтэнсіўна папаўняўся лексічны склад, фарміраваліся асноўныя функцыянальныя стылі, закладвалася аснова навуковай беларускай тэрміналогіі, стваралася разнастайная па сваіх жанрах і змесце мастацкая літаратура. Ужо да другой паловы ХХ ст. развіццё беларускай літаратурнай мовы характарызавалася стройнай, разгалінаванай, упарадкаванай і дастаткова ўнармаванай сістэмай рознаўзроўневых сродкаў, што дазваляла ёй паспяхова абслугоўваць усе сферы грамадскай дзейнасці, у якіх беларуская мова выкарыстоўвалася або павінна была выкарыстоўвацца як мова тытульнай нацыі і родная мова большасці насельніцтва краіны. Разам з тым, на працягу мінулага стагоддзя працэс развіцця беларускай літаратурнай мовы быў вельмі неадназначным і супярэчлівым. Характэрнай асаблівасцю разглядаемага перыяду ў развіцці беларускай літаратурнай мовы з'яўляецца тое, што на працягу аднаго стагоддзя яна не толькі прайшла этап інтэнсіўнага развіцця, але і зведала розныя, часта рэзка процілеглыя ўплывы і тэндэнцыі. Усё гэта наклала адбітак не толькі на характар і асаблівасці саміх моўных працэсаў, але і на іх грамадскую ацэнку. У выніку ў шэрагу выпадкаў пад уплывам фактараў галоўным чынам нелінгвістычнага парадку назіраюцца дыяметральна процілеглыя ацэнкі адных і тых жа аб'ектыўных моўных фактаў, розныя погляды на літаратурную норму і яе межы.

З другога боку, развіццё і ўдасканаленне сістэмы беларускай літаратурнай мовы суправаджаецца паступовым выцясненнем яе з найбольш значных і ўплывовых сфер зносін. Фактычна ў сённяшніх умовах беларуская мова – мова тытульнай нацыі і першая дзяржаўная мова Рэспублікі Беларусь – займае другараднае становішча ў моўнай сітуацыі. Яе роля зведаена да мінімуму ў такіх грамадскіх сферах, як дзяржаўнае кіраванне, справаводства, вышэйшая адукацыя, навука. А менавіта гэтыя сферы выкарыстання мовы ў сённяшнім грамадстве вызначаюць яе прэстыж і мажарытарнасць, а таксама фарміруюць прагматычныя фактары яе вывучэння. Істотна скарацілася і колькасць актыўных карыстальнікаў беларускай мовы. Адзначаная акалічнасць самым непасрэдным чынам уплывае і на развіццё самой сістэмы беларускай мовы, што адбіваецца, у першую чаргу, на

развіцці асобных функцыянальных стыляў (афіцыйна-дзелавога, навуковага), фарміраванні асобных тэрмінасістэм.

Асабліва інтэнсіўна працэс паступовага выцяснення беларускай мовы з актыўнага ўжытку адбываўся ў 60-я – 80-я гг. ХХ ст., у выніку чаго да канца 80-х гг. беларуская мова наблізілася да той рысы, калі ёй пачала пагражаць страта поўнафункцыянальнасці і перспектывы далейшага развіцця і функцыянавання ў грамадстве. Менавіта праблема поўнафункцыянальнасці, г.зн. актыўнага выкарыстання ва ўсіх сферах зносін сучаснага грамадства, застаецца актуальнай для беларускай мовы і ў трэцім тысячагоддзі. Сур’ёзнасць праблемы заключаецца яшчэ і ў тым, што толькі на тэрыторыі Беларусі беларуская мова можа найбольш поўна рэалізаваць свае камунікатыўныя функцыі. Таму поўнае яе выцясненне хаця б з адной сферы грамадскага ўжытку будзе непяпраўным. А гэта азначае, што ў сённяшніх умовах задача пашырэння беларускай мовы на ўсе важнейшыя сферы жыцця сучаснага грамадства найбольш актуальная. Неабходнай умовай для гэтага з’яўляецца наяўнасць стабільных літаратурных норм, без чаго немагчыма паспяхова канкурэнцыя з другой, больш моцнай у камунікатыўных адносінах і больш пашыранай у грамадстве мовай. Між тым, менавіта праблема стабільнасці літаратурных норм, асабліва правапісных, для беларускай мовы ў пачатку ХХІ ст. бадай што самая важная. З гэтых пазіцый павінны ацэньвацца і прагназавацца ўсе працэсы, што адбываюцца ў сістэме сучаснай беларускай мовы.

Трэба таксама канстатаваць, што намаганні па пашырэнні беларускай мовы ў найбольш важныя і ўплывовыя сферы грамадскага ўжытку, якія мелі месца ў пачатку 90-х гг. мінулага стагоддзя, хаця і садзейнічалі ў значнай ступені павышэнню яе грамадскага прэстыжу, пэўнаму ўмацаванню ў такіх сферах, як мова рэкламы і інфармацыі, СМІ, школьнае навучанне, але, на жаль, не далі чакаемых вынікаў. Гэты працэс, вельмі актыўны ў першай палове 1990-х гг., па розных прычынах аб’ектыўнага і суб’ектыўнага плана фактычна спыніўся да канца дзесяцігоддзя. Больш за тое, пачаўся адваротны працэс, які звёў да мінімуму дасягнутыя станоўчыя вынікі, асабліва ў сферы школьнага навучання, справаводства, дзяржаўнага кіравання. Таму беларуская мова, хаця і ўмацавала свой грамадскі прэстыж, па сутнасці, застаецца на другарадных пазіцыях як сродак зносін.

Праўда, варта адзначыць і станоўчыя вынікі тых намаганняў па пашырэнні беларускай мовы ў грамадскім ужытку. Па-першае, беларуская мова набыла юрыдычны статус дзяржаўнай мовы, што ў значнай ступені хоць і дэкларатыўна, але істотна павышае яе грамадскую значнасць. Па-другое, у грамадскай думцы сфарміравалася ўсведамленне мажарытарнасці

беларускай мовы, яе элітарнасці. У пэўных колах веданне беларускай мовы, карыстанне ёю з'яўляецца сведчаннем прыналежнасці да інтэлектуальнай эліты нашага грамадства.

Неабходна звярнуць увагу на яшчэ адзін вельмі істотны момант, які дазваляе з пэўным аптымізмам гаварыць пра будучае беларускай мовы. Нягледзячы на тое, што беларуская мова застаецца на другарадных пазіцыях у многіх сферах грамадскіх зносін, яе сацыяльная лакалізацыя кардынальна змянілася. У 1960-я – 1980-я гг. асноўнай крыніцай беларускамоўных кадраў была вёска, і выкарыстанне беларускай мовы падтрымлівалася сельскімі жыхарамі і часткай творчай гуманітарнай інтэлігенцыі. Менавіта ў гэты час сфарміравалася супрацьпастаўленне па моўнай прыкмеце: сельская мясцовасць і традыцыйная вясковая культура (беларуская мова) – горад і гарадская культура (руская мова). Між тым, якраз у канцы ХХ ст. да беларускай мовы (яе літаратурнай разнавіднасці) звярнулася частка гарадской адукаванай моладзі, якая, уласна кажучы, у значнай ступені і ініцыявала працэсы адраджэння беларускай мовы ў сэнсе павышэння яе грамадскага прэстыжу і пашырэння ў розныя сферы ўжытку. Усё гэта садзейнічала перамяшчэнню цэнтра «беларускасці» з сельскай мясцовасці ў горад і фарміраванню мажарытарных адносін да беларускай мовы.

Сітуацыя двухмоўя ў яго сённяшнім выглядзе і моцная канкурэнцыя з боку рускай мовы робяць надзённай таксама праблему захавання нацыянальнай адметнасці беларускай мовы, што знайшло сваё адлюстраванне ў «дэрусіфікатарскіх» падыходах да ацэнак літаратурнай нормы і тых актыўных працэсаў, якія адбываюцца на розных узроўнях моўнай сістэмы, асабліва ў слоўнікавым складзе, сістэме словазмянення і арфаграфіі.

Такім чынам, развіццё сістэмы беларускай літаратурнай мовы ў канцы ХХ – пачатку ХХІ стст. вызначаюць рознанакіраваныя працэсы і тэндэнцыі: з аднаго боку, тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі і працэсы збліжэння з суседнімі блізкароднаснымі мовамі, з другога – тэндэнцыя да нацыяналізацыі і працэсы адштурхоўвання.

Тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі звязана з інтэнсіўным пранікненнем у слоўнікавы склад беларускай мовы іншамоўных запазычанняў, галоўным чынам англа-амерыканізмаў, што абумоўлена развіццём новых тэхналогій, галін навукі, істотнымі зменамі ў грамадскім ладзе і палітычным жыцці краіны, а таксама ўзмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі. Спецыфіка беларускай мовы заключаецца ў тым, што інтэрнацыяналізацыя яе слоўнікавага складу і актыўнае пранікненне англіцызмаў адбываецца праз пасрэдніцтва рускай мовы і тым самым ства-

рае ўражанне, часта справядлівае, менавіта рускамоўнага ўплыву і збліжэння беларускай мовы з рускай.

Тэндэнцыя да нацыяналізацыі ў беларускай мове канца ХХ ст. мае дэрусіфікатарскі характар. Пры гэтым галоўным крытэрыем адбору суіснуючых адзінак з'яўляецца ступень іх падабенства ці адрознення ад адпаведных адзінак рускай мовы.

У сённяшніх умовах як ніколі неабходны разумны кампраміс паміж прыхільнікамі розных поглядаў на кірункі развіцця сістэмы беларускай мовы, на характар яе літаратурных норм. Асабліва актуальна сказанае ў адносінах да праблемы беларускага правапісу, паколькі тут як нідзе неабходны адзінства і стабільнасць.

Беларуская мова, як і любая іншая натуральная мова, выконвае ў грамадстве тры асноўныя глабальныя функцыі: сродку зносін (камунікатыўную, якая аб'ядноўвае цэлы шэраг канкрэтных функцый), культурную (часткі і сродку нацыянальнай духоўнай культуры) і ідэнтыфікацыйную (сродку нацыянальнай ідэнтыфікацыі і самаідэнтыфікацыі). Аднак у залежнасці ад характару моўнай сітуацыі суадносіны гэтых функцый натуральнай мовы могуць быць рознымі. У прыватнасці, у сітуацыі масавага двухмоўя, калі камунікатыўная функцыя беларускай мовы значна абмежавана, узрастае яе роля як сродку нацыянальнай свядомасці, сродку нацыянальнай ідэнтыфікацыі і самаідэнтыфікацыі.

Мова як сродак зносін з'яўляецца, з аднаго боку, часткай культуры народа, у тым ліку і нацыянальнай. З другога боку, мова – сродак стварэння і выражэння многіх іншых частак, у першую чаргу духоўнай культуры народа. Таму ў сучаснай моўнай сітуацыі абсалютна заканамернае пытанне аб месцы і ролі беларускай мовы ў культурнай прасторы беларусаў. Адрозна трэба заўважыць, што культурную прастору беларусаў сёння абслугоўваюць пераважна дзве мовы – беларуская і руская. Пры гэтым беларуская мова выступае ў дзвюх сваіх асноўных разнавіднасцях: літаратурная мова і народныя гаворкі. Руская мова выкарыстоўваецца пераважна ў літаратурнай форме (дакладней, варыянце, набліжаным да літаратурнага стандарту). Беларуская мова абслугоўвае ў першую чаргу ўласнабеларускі кампанент культурнай прасторы, тут адчуваецца выразнае размежаванне выкарыстання літаратурнага варыянта і народных гаворак. Літаратурная мова звязана з так званай агульнанацыянальнай часткай культуры, народныя гаворкі – з рэгіянальнай (песні, у першую чаргу абрадавыя, іншыя віды вуснай народнай творчасці). У гэтых адносінах рэгіянальнамоўныя асаблівасці традыцыйных форм культуры служаць своеасаблівым сродкам мясцовай (лакальнай) ідэнтыфікацыі беларусаў.

Беларуская літаратурная мова ў значнай ступені суадносіцца і з інтэрнацыянальнай (іншанацыянальнай) часткай культуры беларусаў. У першую чаргу гэта тычыцца перакладаў на беларускую мову літаратурных твораў народаў свету, навуковай інфармацыі, энцыклапедычных і іншых даведнікаў па розных галінах навукі і культуры. Разам з тым, трэба прызнаць, што ў дадзенай сферы роля беларускай мовы істотна абмежавана.

Іншанацыянальная (інтэрнацыянальная, агульначалавечая) частка культурнай прасторы беларусаў у сучасным грамадстве абслугоўваецца пераважна рускай мовай. Шырокае выкарыстанне рускай мовы як сродку зносін, культурнага кампанента і сродку прэзентацыі іншых відаў культуры садзейнічае, у першую чаргу, істотнаму павелічэнню рускага нацыянальнага культурнага кампанента ў агульнай культурнай прасторы беларусаў. Зразумела, што менавіта рускай мовай у сучасным беларускім грамадстве ў асноўным маркіравана інтэрнацыянальная (іншанацыянальная) частка культурнай прасторы беларусаў.

Культурная прастора беларусаў з'яўляецца мнагамернай і шматпланавай і прадстаўлена ў сучасным грамадстве ў асноўным дзвюма мовамі (беларускай і рускай). Шырокае выкарыстанне рускай мовы, з аднаго боку, істотна пашырае межы культурнай прасторы беларусаў, аднак, з другога боку, аб'ектыўна звужае нацыянальна-моўны кампанент гэтай прасторы. Таму вельмі важна ў эпоху інтэнсіўнай глабалізацыі падтрымліваць і ўмацоўваць менавіта ўласнабеларускі пласт нацыянальнай культуры беларусаў.

Такім чынам, беларуская мова як адзін з кампанентаў моўнай сітуацыі сёння з'яўляецца:

а) сродкам зносін (выконвае камунікатыўную функцыю). Гэтая функцыя беларускай мовы абмежавана. Аднак, нягледзячы на абмежаванае выкарыстанне беларускай мовы ў найбольш важных і прэстыжных сферах ужытку, няма падстаў гаварыць пра беларускую мову як мову з абмежаванымі функцыямі ў сучасным грамадстве. Па-першае, беларуская мова распаўсюджана і функцыянуе на ўсёй тэрыторыі дзяржавы. Па-другое, з беларускай мовай у той ці іншай ступені сутыкаецца пастаянна кожны грамадзянін краіны. Нават не карыстаючыся актыўна беларускай мовай у сваёй паўсядзённай дзейнасці, кожны, хто жыве на тэрыторыі сучаснай Беларусі, фактычна штодзённа атрымлівае тую ці іншую інфармацыю на беларускай мове. Усё гэта ў цэлым стварае спрыяльную базу для пашырэння беларускай мовы і ў актыўным ужытку;

б) сродкам і часткай беларускай духоўнай культуры, яе асноўным нацыянальным кампанентам;

в) сродкам і сімвалам нацыянальнай ідэнтыфікацыі і фактарам нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

У сваёй апошняй функцыі беларуская мова выступае:

- 1) сродкам і сімвалам нацыянальнай ідэнтыфікацыі (літаратурная мова);
- 2) сродкам і сімвалам мясцовай (лакальнай) ідэнтыфікацыі (мясцовыя гаворкі);
- 3) сродкам і сімвалам групавой (карпаратыўнай) ідэнтыфікацыі (варыянты літаратурна-пісьмовай мовы).

Па адносінах да беларускай мовы як да сродку і сімвала нацыянальнай ідэнтыфікацыі (самаідэнтыфікацыі) беларусы ўмоўна дзеляцца на тры групы:

1) беларусы, для якіх беларуская мова з'яўляецца рэальным фактарам (сродкам і сімвалам) знешняй і ўнутранай нацыянальнай ідэнтыфікацыі: яны лічаць беларускую мову роднай (унутраная ідэнтыфікацыя) і выкарыстоўваюць яе ў розных сферах камунікацыі (знешняя ідэнтыфікацыя);

2) беларусы, для якіх беларуская мова з'яўляецца пераважна сімвалам нацыянальнай самаідэнтыфікацыі: яны лічаць беларускую мову роднай (унутраная ідэнтыфікацыя), але пераважна карыстаюцца ў сваёй дзейнасці рускай мовай;

3) беларусы, для якіх беларуская мова (як і мова наогул як сродак зносін) не выступае фактарам нацыянальнай свядомасці: яны з'яўляюцца беларусамі, але роднай лічаць рускую мову і практычна не карыстаюцца беларускай мовай у сваёй паўсядзённай дзейнасці.

Менавіта першыя дзве групы і складаюць сацыяльную базу беларускай мовы ў XXI ст.

Акрамя таго, у сучаснай моўнай сітуацыі беларуская мова страціла функцыю фактару моўнай інтэграцыі ў межах краіны. Гэтая функцыя замацавалася за рускай мовай, якая таксама мае статус дзяржаўнай і ў колькасных адносінах дамінуе ў большасці грамадскіх сфер ужытку.

Такім чынам, на пачатку XXI ст. беларуская мова працягвае адыгрываць істотную ролю ў жыцці беларускага грамадства. Разам з тым, перспектывы яе далейшага развіцця і функцыянавання ў грамадстве ў многім будуць залежаць ад наступных момантаў:

а) пашырэнне беларускай мовы як рэальнага сродку зносін у найбольш важных і ўплывовых сферах грамадскага ўжытку, што будзе садзейнічаць яе прэстыжнасці і фарміраванню прагматычных фактараў для авалодання ёю. У сувязі з гэтым трэба адзначыць, што наспеў час стварэння агульнадзяржаўнай праграмы канкрэтных мер, накіраваных на забеспячэнне заканадаўчага дзяржаўнага статусу беларускай мовы;

б) неадкладная стабілізацыя літаратурных норм беларускай мовы, асабліва правапісных. Без гэтага немагчыма павышэнне яе канкурэнтаздольнасці з рускай мовай у розных сферах ужытку, а таксама паспяховае авалоданне ёю ў працэсе адукацыі;

в) дасягненне разумнага кампрамісу паміж прыхільнікамі розных поглядаў на шляхі развіцця беларускай мовы і характар яе літаратурных норм. Толькі намаганнямі ўсяго грамадства можна дасягнуць пазітыўных зрухаў у гэтай важнай і далікатнай сферы жыцця сучаснага соцыуму;

г) беларуская мова і яе носьбіты павінны пазбавіцца так званага «комплексу адштурхоўвання». Умоўна кажучы, беларускай мове павінна быць абсалютна ўсё роўна, наколькі яна блізкая да суседніх рускай і польскай моў, так, як апошнім абсалютна ўсё роўна, наколькі яны блізкія да беларускай мовы. Толькі ў такім выпадку магчыма фарміраванне ў грамадстве мажарытарных адносін да беларускай мовы як мовы тытульнай нацыі і дзяржаўнай мовы нашай краіны.

У цэлым жа сучаснае становішча беларускай мовы ў грамадстве і яе роля як сродку нацыянальнай самаідэнтыфікацыі, яе слоўнікавы склад і стан літаратурных норм, высокія адаптацыйныя магчымасці, заканадаўчы статус, месца ў сістэме адукацыі і сродкаў масавай інфармацыі, сацыяльная база даюць падставы для стрыманага аптымізму, што і ў XXI ст. беларуская мова застанеца рэальным сродкам камунікацыі, ідэнтыфікацыі і культуры беларусаў і захавае сваё месца ў моўным ландшафце Еўропы.

1.3. Некаторыя аспекты функцыянавання беларускай і рускай моў

Пасля распаду СССР моўная палітыка ў новых самастойных дзяржавах (былых рэспубліках Савецкага Саюза) ажыццяўлялася на хвалі працэсаў нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. Аддзяленне ад Расіі адбывалася не толькі праз набыццё дзяржаўнага суверэнітэту, але і праз абмежаванне сферы выкарыстання рускай мовы.

У Беларусі пасля прыняцця ў 1990 г. закона «Аб мовах Беларускай ССР» беларуская мова атрымала статус дзяржаўнай, у выніку чаго значна ўзрасла яе функцыянальная нагрузка. Закон, аднак, не абмяжоўваў правы рускамоўнага насельніцтва. У органы дзяржаўнай улады можна было звяртацца на любой мове, не абмяжоўваліся магчымасці атрымання адукацыі на рускай мове ў школе і вышэйшых навучальных установах. Нягледзячы на тое што ў першай палове 1990-х гг. у большасці школ краіны навучанне вялося на беларускай мове, у 18 % школ дзяцей вучылі на рускай мове і

налічвалася столькі ж школ з дзвюма мовамі навучання – беларускай і рускай. Такое становішча захоўвалася да рэферэндуму 1995 г., пасля якога руская мова фактычна вярнулася на тую пазіцыю, што займала да канца 1980-х гг. У цэлым жа ў Беларусі ўдзельная вага рускай мовы ў XX ст. была вышэйшая за ўдзельную вагу беларускай. Дастаткова сказаць, што ў Беларускім дзяржаўным універсітэце да 1956 г. існавала адзіная самастойная лінгвістычная кафедра – рускай мовы. Найбольш спрыяльнымі для беларускай мовы былі 1920-я гг. і першая палова 1990-х гг. Менавіта тады ставілася пытанне пра статус моў, што функцыянуюць на тэрыторыі Беларусі. Ва ўтворанай у 1919 г. БССР статус дзяржаўных атрымалі беларуская, руская, польская і яўрэйская мовы. У канцы стагоддзя гэтым статусам валодалі і валодаюць цяпер беларуская і руская. Для параўнання пакажам карціну стаўлення да рускай мовы ў былых савецкіх рэспубліках. У Казахстане і Кіргізіі гэтая мова мае статус афіцыйнай, што дазваляе весці на ёй справядства. У Таджыкістане, Узбекістане, Азербайджане, Туркменіі руская мова з’яўляецца мовай міжнацыянальных зносін, у Арменіі, Грузіі, Украіне – мовай нацыянальнай меншасці, у Літве, Латвіі, Эстоніі – адной з замежных моў, роля якой у афіцыйным жыцці зведзена амаль да нуля. Парламент Малдовы ўносіў прапанову зрабіць рускую мову дзяржаўнай, аднак канчатковае рашэнне не было прынята.

Сярэдзіна XX ст. стала для моў своеасаблівым вакуумам, калі пытанне пра іх статус на ўзроўні законаў не разглядалася. Пасля таго як у сярэдзіне 1930-х гг. абвясцілі пра перамогу сацыялізму і завяршэнне культурнай рэвалюцыі, у СССР адзінай мовай, на думку Сталіна, павінна была стаць руская, хоць у асноўных дзяржаўных дакументах, у канстытуцыях гаворка пра гэта не вялася. Толькі ў 1990 г. Вярхоўны Савет Саюза ССР прыняў закон «Аб мовах народаў СССР», у якім вызначыў статус рускай мовы як афіцыйнай мовы Савецкага Саюза. Заўважым, што такой яна фактычна была ўсе папярэднія дзесяцігоддзі.

Нягледзячы на тое што на тэрыторыі Беларусі жывуць прадстаўнікі больш як 140 нацыянальнасцей і народнасцей, якія валодаюць рознымі мовамі, зносіны ў асноўным адбываюцца на рускай і беларускай мовах. Прычым статыстыка сведчыць, што большасць жыхароў Беларусі прызнаюць роднай беларускую мову, хоць валодаюць лепш рускай і часцей яе выкарыстоўваюць. Гэтая сітуацыя тлумачыцца наступным. Карэннае насельніцтва краіны (беларусы) складае абсалютную большасць – каля 80 %. Прадстаўнікі пэўнай нацыянальнасці псіхалагічна настроены атаясамліваць нацыянальнасць і мову – самую яскравую прымету нацыі, што і адбывалася пры апытанні многіх беларусаў, хоць некаторыя з іх увогуле не карыстаюцца

беларускай мовай. Шматгадовая гісторыя існавання на адной геаграфічнай і сацыяльна-палітычнай прасторы дзвюх моў спарадзіла розныя тыпы двухмоўя. У цэлым беларуска-рускі (руска-беларускі) білінгвізм ахоплівае большасць сфер жыцця краіны (радыё, тэлебачанне, газеты, мастацкая літаратура, тэатр, адукацыя і інш.), дзе дзве мовы выкарыстоўваюцца *дыстантна* (*дыферэнцавана*) або *кантактна*.

Пры *дыстантным* тыпе двухмоўя выкарыстоўваецца адна з дзвюх моў, што функцыянуюць на тэрыторыі Беларусі (напрыклад, ёсць літаратура і на рускай, і на беларускай мовах; ідуць спектаклі і на рускай, і на беларускай мовах; адны людзі гавораць паміж сабой па-руску, іншыя – па-беларуску). У гэтай сітуацыі дзве мовы, якія выкарыстоўваюцца ў краіне, не сутыкаюцца адна з адной.

Дыстантнае двухмоўе ў чыстым выглядзе – з’ява не абсалютная, бо ў рускіх тэкстах даволі часта сустракаюцца элементы беларускай мовы, а ў беларускіх – рускай (вынік інтэрферэнцыі або транспазіцыі, г.зн. несвядомага ці свядомага выкарыстання элементаў адной мовы ў маўленні на другой).

Пры *кантактным* двухмоўі мовы функцыянуюць на старонках адной газеты, у дыялогу людзей, адзін з якіх гаворыць па-беларуску, другі – па-руску, у маўленні чалавека, які выкарыстоўвае абедзве мовы і да т.п.

Найбольш яскравым прыкладам кантактнага двухмоўя з’яўляецца маўленне чалавека на рускай і беларускай мовах. Пры гэтым двухмоўе індывіда можа быць *раўнапраўным* і *нераўнапраўным*.

Людзей, якія ў роўнай меры добра валодаюць беларускай і рускай мовамі, не так многа. У асноўным гэта прадстаўнікі сферы адукацыі, культуры. Прычым, як правіла, гэта людзі, у якіх родная мова – беларуская. Яны – носьбіты раўнапраўнага двухмоўя. Людзі, якія ў роўнай меры дрэнна валодаюць дзвюма мовамі, наўрад ці з’яўляюцца прадстаўнікамі раўнапраўнага білінгвізму, бо абедзве моўныя сістэмы ў іх маўленні часцей за ўсё змешаныя.

Пры *нераўнапраўным* білінгвізме веданне і выкарыстанне адной мовы пераважае над веданнем і выкарыстаннем другой. У гэтым тыпе двухмоўя можна вылучыць два падтыпы:

- 1) веданне рускай мовы пераважае над веданнем беларускай;
- 2) веданне беларускай пераважае над веданнем рускай.

Сам тэрмін «беларуска-рускае двухмоўе» прадугледжвае веданне індывідам рускай мовы ў якасці другой. У Беларусі такі білінгвізм значна саступае руска-беларускаму, г.зн. з рэальнай перавагай ведання рускай мовы над беларускай у маўленні індывіда. Падобная карціна назіраецца нават у

маўленні многіх білінгваў, якія прызнаюць роднай мовай беларускую. Моўнае самавызначэнне такіх людзей не супадае з іх маўленчымі паводзінамі.

У выпадку нераўнапраўнага двухмоўя часцей за ўсё назіраецца інтэрферэнцыя на ўсіх узроўнях мовы. Інтэрферэнцыя фанетычная, граматычная, лексічная ў Беларусі вывучана дастаткова добра. Практычна не разглядалася т.зв. прыхаваная інтэрферэнцыя, г.зн. невыкарыстанне якіх-небудзь моўных элементаў з прычыны няведання. Часцей за ўсё гэта назіраецца на лексічным узроўні, калі чалавек не ведае, якое слова павінна адпавядаць слову роднай мовы. У такіх выпадках узнікаюць незапоўненыя лексічныя пустоты або свядомае ўжыванне слоў роднай мовы з рознымі агаворкамі (*па-руску кажучы...*, *говоря по-белорусски...*), паўзы, якія часта дапамагае запаўняць суразмоўца, падказваючы патрэбнае слова ці патрэбную граматычную форму.

Зрэдку назіраецца інтэрферэнцыя, якую можна вызначыць як *вымушаную*, або *наўмыслную*. Такія гукавыя абрэвіятуры, як РИД (Российский информационный дайджест), РИА (Российское информационное агентство), РИВШ (Республиканский институт высшей школы) маюць тое самае літарнае выяўленне і ў беларускай мове (з улікам адпаведнасці *и – і*): РІД, РІА, РІВШ. Гэтак яны і вымаўляюцца. Але калі ў рускай мове мяккі [*р'*] – гэта норма, то ў беларускай – памылка, пазбегнуць якой у вусным маўленні ў дадзеным выпадку немагчыма.

У розных сацыяльных, прафесійных групах людзей двухмоўе выяўляецца па-рознаму. Адна з яго праяў – школа, якая ў значнай ступені прадвызначае карціну валодання дзвюма мовамі ў краіне. За апошнія дзесяцігоддзе кірунак вывучэння беларускай і рускай моў мяняўся спачатку ў бок рэзкага павелічэння колькасці школ з беларускай мовай навучання, потым – амаль у процілеглы бок. Так, з пачатку 1990-х да 1995 г. колькасць школ, у якіх першакласнікі вучыліся на беларускай мове, павялічылася да 76 %, што амаль адпавядала нацыянальнаму складу насельніцтва. Аднак пасля рэферэндуму 1995 г., які ўзаконіў двухмоўе, колькасць школ з беларускай мовай навучання скарацілася.

Можна меркаваць, што сітуацыя з вывучэннем не толькі беларускай, але і рускай мовы не палепшыцца пасля памяншэння колькасці гадзін на вывучэнне гэтых прадметаў. Такія змены стануць заўважныя, перш за ўсё, у пачатковых класах, дзе звычайна закладваецца падмурак моўнай адукацыі. Веды, атрыманыя менавіта ў дзіцячым узросце, значна спрощваюць засваенне новага, больш складанага моўнага матэрыялу ў старэйшых класах.

На ступень валодання беларускай і рускай мовамі моцна ўздзейнічае пазашкольнае моўнае асяроддзе, дзе большасць людзей, асабліва ў гарадах, гавораць па-руску. Таму ў дзяцей літаратурная беларуская мова, якая выкарыстоўваецца пастаянна, – з’ява рэдкая. Да таго ж і многія настаўнікі, што выкладаюць беларускую мову, з’яўляюцца прадстаўнікамі білінгвізму, які можна вызначыць як *прафесійна арыентаваны (абумоўлены)*: на ўроках – па-беларуску, па-за школай – па-руску. Прафесійна арыентаваны білінгвізм назіраецца і ў іншых сферах жыцця краіны, напрыклад, у тэатры, дзе акцёры на сцэне выкарыстоўваюць беларускую мову, а па-за тэатрам – рускую. Тое самае можна сказаць пра многіх дыктараў радыё, тэлебачання, якія карыстаюцца беларускай мовай толькі ў сваіх праграмах. Білінгвізм з рускай мовай у якасці толькі мовы прафесіі – з’ява нетыповая для Беларусі.

Своеасаблівы тып двухмоўя – *трасянка*, г.зн. «беларуска-руская мова» з адным зместам і дзвюма формамі выражэння. Базавай мовай трасянкі можа быць беларуская са значнай колькасцю элементаў (лексічных, граматычных, словаўтваральных) рускай мовы, што часцей за ўсё і назіраецца, або руская з выкарыстаннем элементаў беларускай мовы. Часам можна пачуць маўленне з элементамі беларускай і рускай літаратурных моў і мясцовых дыялектаў. Трасянка – з’ява індывідуальная, у кожнага з носьбітаў моў яна выяўляецца па-рознаму.

У апошнія дзесяцігоддзе даволі часта з’яўляюцца артыкулы ў газетах, часопісах на рускай (беларускай) мове з беларускамоўнымі (рускамоўнымі) устаўкамі. У рускі тэкст, напрыклад, свядома ўключаюцца беларускія лексемы для надання тэксту нацыянальнага каларыту. Як правіла, гэтыя словы з высокай канцэнтрацыяй нацыянальна-культурнага фону. Бадай, найбольш частотным з іх з’яўляецца лексема *бульба* і яе вытворныя. Вось прыклады толькі з двух нумароў газеты «Комсомольская правда» за 15 лютага і 5 сакавіка 2002 г.: *Белорусским олимпийцам недокладывают бульбы; Самая вкусная картошка – наша бульба; В этом году вкус нашей бульбы узнает Европа; Не один десяток сортов пришлось перепробовать посетителям, прежде чем прийти к выводу, что самая вкусная – всё-таки белорусская бульбочка; Крикунова это не смущает, судя по его заявлениям в прессе, он буквально жаждет наказать сборную звезд НХЛ. Тем более что «бульбаши» уже были многих из них на чемпионате 2000 года в Санкт-Петербурге.*

Мы разгледзелі нязначную частку пытанняў, якія ўзнікаюць у выніку функцыянавання беларускай і рускай моў у нашай краіне.

2. АРФАЭПІЧНЫЯ І МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

2.1. Прадмет і задачы арфаэпіі

Арфаэпія (грэч. *orthos* – правільна, *epos* – слова, мова) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца нормы літаратурнага вымаўлення.

Асноўная задача арфаэпіі – выпрацоўка і замацаванне адзіных норм літаратурнага вымаўлення, якія ўключаюць у сябе правілы вымаўлення галосных і зычных гукаў, правілы вымаўлення спалучэнняў гукаў у розных пазіцыях, правілы вымаўлення запазычаных слоў.

Развіццё і станаўленне арфаэпічных норм звязана з развіццём і станаўленнем беларускай літаратурнай мовы. Адзінства арфаэпічных правіл для ўсіх носьбітаў мовы неабходнае і важнае, бо дапамагае дакладнаму разуменню вуснай мовы і тым самым спрыяе развіццю культуры нацыі.

2.2. Стылі літаратурнага вымаўлення

У залежнасці ад сферы зносін, ад сітуацыі (бытавая, паўсядзённая, афіцыйная), ад мэты маўлення, у залежнасці ад таго, да каго звяртаюцца (да аднаго чалавека ці многіх – на мітынг, сходзе, лекцыі) і г.д., суразмоўца адпаведна выбірае моўныя сродкі. Сукупнасць такіх сродкаў, прызначаных для маўлення ў пэўнай сферы зносін, утварае *стылі вымаўлення*: *няпоўны* (ці гутарковы) і *поўны* (ці афіцыйны, акадэмічны).

У аснове размежавання поўнага і няпоўнага стыляў ляжаць тэмп маўлення і ўвага прамойцы да свайго вымаўлення. Так, напрыклад, у звычайнай паўсядзёнай гаворцы мы дапускаем больш хуткі тэмп маўлення і менш выразную артыкуляцыю гукаў (*кампетэнтнасць, радасць* замест *кампетэнтнасць, радасць* – скарачаем спалучэнні гукаў; *бяшшумны, смяеся, прыежжы* замест *бяшшумны, смяешся, прыезджы* – дапускаем больш поўную асіміляцыю зычных; *міністар, ансамбль, кадар* замест *міністр, ансамбль, кадр* – у словах са спалучэннямі зычных перад санорнымі з’яўляюцца ўстаўныя галосныя). Такі стыль вымаўлення ўмоўна называецца *няпоўным*, ці *гутарковым*.

У афіцыйных абставінах мы вымушаны больш уважліва ставіцца да артыкуляцыі: змяншаем звыклы фанетычны аўтаматызм, запавольваем тэмп маўлення, у сувязі з чым кожны гук вымаўляецца дакладна і выразна (*характарыстыка, Аляксандр Аляксандравіч, Марыя Аляксеўна* – скарачэнне гукаў да непазнавальнасці («глытанне», выкідванне) недапушчаль-

нае). Такі стыль умоўна называюць *поўным*, ці *афіцыйным* (акадэмічным). Абодва стылі з'яўляюцца літаратурнымі.

2.3. Вымаўленне галосных

Беларуская арфаэпія патрабуе выразнага вымаўлення галосных, якое залежыць галоўным чынам ад націску і суседніх гукаў.

Націскныя галосныя (у моцнай пазіцыі) вымаўляюцца выразна: *вечер, набат, дуброва, ліпеньскі, думкі, дрэва, тысяча, явар*. У *ненаціскным* становішчы (у слабых пазіцыях) галосныя гучаць карацей за націскныя, некаторыя з іх могуць змяняць сваю якасць, але ў цэлым усе яны вымаўляюцца даволі выразна: *параход, характарыстыка, шырокі, скіраваць, сустракаешся, украінец*.

Націскныя галосныя [о], [э] не пад націскам пасля цвёрдых зычных вымаўляюцца як выразны гук [а] (фанетычны закон акання): *жалуды, нарматывы, баксёр, рачны, зарачанскі, цагляны, драўляны*. У некаторых словах (у спалучэннях *ро, ло, рэ*) ненаціскны галосны [о] змяняецца на [ы]: *кроў – крывавіць, глотка – заглынуць, дровы – дрывотня, хрэст – хрысціць*.

Ненаціскное [о] захоўваецца толькі ў выклічніках *ого, о-го-го*. Ненаціскны гук [э] у большасці запазычаных слоў захоўваецца (аканне не распаўсюджваецца) і вымаўляецца выразна: *тэлецэнтр, экс-чэмпіён, дэсант, дэлегат, ігрэк*.

Галосныя гукі [о], [э] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам пераходзяць у гук [а] (фанетычны закон якання): *ляснік, кляновы, вясёлы, вядро, лядовы, зялёны*.

На месцы спрадвечнага (этымалагічнага) [а] незалежна ад месца націску вымаўляецца выразны гук [а]: *св[а]ткаваць, мес[а]ц, ц[а]жкаваты, дзес[а]ць, Прып[а]ць, [ја]зыкаты*.

Закон якання распаўсюджваецца на часціцу *не* і прыназоўнік *без*: *[н'а] быў, [н'а] ведаў, [б'ас] страху*, але: *[н'э] прыехаў, [б'эс] перспектывы* (на пісьме, аднак, захоўваецца літара *е*).

Галосныя [і], [ы], [у] не пад націскам змяняюцца нязначна: *бруснічнік, світанне, адчыніць, узвышацца, музыка*. Але ў моўнай плыні іх вымаўленне залежыць і ад становішча ў слове. Так, націскны [і] у пачатку слова, пасля галоснага, пасля апострафа і мяккага знака, пасля ў (нескладовага) вымаўляецца як [ji]: *[ji]хні, кра[ji]на, аб[ji]нець, салаў[ji]ны, Льв[ji]ч*.

Ненаціскны гук [і] у пачатку слова змяняецца на [й], калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны (*цацкі [й] цукеркі, сястра [й] брат*), і на [ы], калі на зычны (*брат [ы]шоў, сын [ы] брат*).

Пасля цвёрдых зычных (апрача [ɣ], [к], [х]) на стыку частак складаных слоў, прыстаўкі і кораня вымаўляецца гук [ы]: *без[ы]ніцыятыўны, спад[ы]лба, борт[ы]нжынер*, але: *Наваполацк [і] Полацк, смех [і] грэх*.

Галосны [у] пасля галоснага вымаўляецца як [ў]: *а[ў]торак, мы [ў]вайшли [ў] двор, кіну[ў]*. Закон змянення [у] на [ў] у пазіцыі пасля галосных распаўсюджваецца і на ўласныя назвы (на пісьме не абазначаецца): *Дубоўка [ў]ладзімір, рака [ў]шача*, а таксама на словы іншамоўнага паходжання: *а[ў]кцыён, ла[ў]рэат, ва [ў]ніверсітэце*.

У словах іншамоўнага паходжання вымаўленне галосных мае сваю спецыфіку: многія запазычаныя словы не падпарадкоўваюцца аканню і яканню. Напрыклад, у большасці запазычанняў пасля цвёрдых зычных захоўваецца ненаціскае [э]: *ордэн, дэсант, рэдактар, экзэмпляр*. Толькі ў некаторых словах, якія запазычаны даўно, [э] змяніўся на [а]: *літаратура, характар, адрас, майстар* і інш. У асобных словах вымаўляецца [ы]: *інжынер, канцэлярыя, рысора, цырымонія*. Захоўваецца [э] і ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных (яканне адсутнічае): *педаль, секунда, семестр, легенда, генерал*. Выключэнне складаюць даўнія запазычанні, на якія яканне распаўсюдзілася, з вымаўленнем [а]: *янот, яўрэй, яфрэйтар, каляндар, дзяжурны* і інш.

Перад пачатковым [і] не развіваецца прыстаўны [j]: *імперыя, імпарт, Індыя, інверсія*.

2.4. Вымаўленне зычных

Вымаўленне зычных залежыць ад гукавага акружэння і пазіцыі ў слове.

Гук [ɣ] у беларускай мове фрыкатыўны, працяжны: *гісторыя, агарод, горад, фігура, гіпатэнуза, трагедыя*. У нешматлікіх запазычаннях ён выбухны: *агрэст, мазгі, ганак, гуз, гвалт, гонта*. Апрача таго, перад звонкімі зычнымі ў сярэдзіне запазычаных слоў, а таксама на стыку двух слоў глухі [к] вымаўляецца як выбухны: *Вялі[ɣ]дзень, э[ɣ]замен, э[ɣ]зотыка, ва[ɣ]зал, я[ɣ]жа*.

Звонкія зычныя адпаведна закону аглушэння звонкіх зычных на канцы слоў і перад глухімі вымаўляюцца як глухія: *сто[х], айсбер[х], го[т], бяро[с]ка, ка[с]ка*. Глухія перад звонкімі змяняюцца звонкімі (закон азванчэння): *бара[дз']ба, ай[з']берг, ка[з']ба, мала[дз']ба*.

У звязнай мове звонкія зычныя аглушаюцца таксама на канцы слоў і перад галоснымі і санорнымі: *сне[х] растаў, са[т] у квецені*, аднак прыназоўнікі на звонкія зычныя аглушаюцца толькі перад глухімі: *а[т] сяброў, [с] прапановай*, але: *а[д] Ігната, зрабілі [з'] бярозы, звесткі [з] гісторыі*.

Для вымаўлення глухіх перад звонкімі на стыку слоў няма адзінай нормы. Яно часта залежыць ад тэмпу маўлення: пры хуткім тэмпе глухія ў гэтай пазіцыі азванчаюцца (*жы[дз'] добра, не гор[ж] за іншых*), пры запаволеным тэмпе азванчэння не адбываецца (*жы[ц'] добра, не гор[ш] за іншых*).

Свісцячыя зычныя перад мяккімі (апрача [г'], [к'], [х']) вымаўляюцца мякка: [с'ц']южа, [дз'в']еры, [з'дз']ей[с'н']іць, але: [сх']ема, [зг']іб, [ск']ептык. Толькі ў некаторых выпадках яны застаюцца цвёрдымі перад губнымі [в'], [м']: у пры[зм']е, у на[зв']е, аб нацыяналі[зм']е. Перад губным [ф'] у запазычаных словах дапускаюцца варыянты: атма[с]фера і атма[с']фера, [с]фінкс і [с']фінкс.

Свісцячыя зычныя перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя (*бя[ш]умна, [ш]шытак, перані[ш]чык*), а шыпячыя перад свісцячымі – як свісцячыя (*купае[с']ся, на рэ[ц]цы, [ж]жаць*).

Зычныя гукі [ж], [ш], [дж], [ч], [р] заўсёды вымаўляюцца цвёрда: *жыць, шырокі, дажджы, чырвоны, радасць*.

Афрыкаты [дж], [дз], [дз'] вымаўляюцца як адзін гук: *агароджа, дрозджы, ксяндзы, пэндзаль, дзверы, мядзведзь*.

Наяўнасць цвёрдай і мяккай афрыкат [ц], [ц']. Цвёрдая афрыката [ц] не мае парнай мяккай: *цэгла, рэвалюцыя, лекцыя, палац*. Афрыката [ц'] чаргуецца з гукам [т]: *самалё[т] – у самалё[ц']е, палёт – у палё[ц']е* (цэканне) і можа не чаргавацца: *узняць, цішыня, цяпер*.

Не адбываецца чаргавання [т] – [ц'] на стыку кораня і суфікса: *бры[т]венны, у Лі[т]ве, у кля[т]ве*.

Зубны [д] перад мяккімі губнымі [в'], [м'] вымаўляецца як мяккі [дз'] (дзеканне): *мя[дз'в']едзь, [дз'в']еры, [дз'в']есце*. Не адбываецца такога змякчэння на стыку прыстаўкі і кораня: *а[дв']еку, а[дв']езены, а[дв']язаць*.

Губныя зычныя [б], [п], [м], [ф] перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца цвёрда: *восе[м], вер[ф], стэ[п], дро[б], грэ[бл']я, се[мдз']есят, вер[ф]ю, [п]ю*.

Губна-зубны гук [в] вымаўляецца перад галоснымі: [в']есці, [в]удзільна, [в]ыс[в']етліць. Пасля галоснага перад зычным і пасля галоснага ў канцы слова ён замяняецца губна-губным гукам [ў]: *дра[ў]ляны, кро[ў], за[ў]сёды*.

Беларускай мове ўласціва падоўжанае вымаўленне зычных [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [ж], [ш], [ч], якое адбываецца паміж галоснымі: *маззю, калоссе, моладдзю, пяццю, ралля, каменне, збожжа, узвышша, сучча*.

Спалучэнні [дч], [тч] вымаўляюцца як падоўжаны гук [ч̄]: *а[ч̄]аніць, наво[ч̄]ык, а[ч̄]айна, газе[ч̄]ык, лё[ч̄]ык, ма[ч̄]ын*.

Спалучэнні [шс], [жс] паміж галоснымі вымаўляюцца як падоўжаны [с̄'], а паміж галосным і зычным – як адзін гук [с]: *купае[с̄']я, знаходзі[с̄']я; нясві[с]кі, пра[с]кі.*

Спалучэнні [дц], [тц] вымаўляюцца як падоўжаны [ц̄]: *сусе[ц̄]ы, ма[ц̄]ы, пры наво[ц̄]ы, на кла[ц̄]ы.*

Спалучэнне [дс] вымаўляецца як [ц]: *гара[ц]кі, слаба[ц]кі, сусе[ц]кі.*

У запазычаных словах вымаўленне зычных мае сваю адметнасць. Так, напрыклад, большасць слоў іншамоўнага паходжання не падпарадкоўваецца «дзеканю» і «цеканню»: *дырэктыва, аптэка, тыраж.* Выключэннем з'яўляюцца словы з суфіксамі *-ін-, -ір-, -ік-, -ёр-, -(ей)ск-, -(е)ец-*: *лацінскі, мундзір, эпізодзік, манцёр, гвардзейскі, індзеец.*

Іншыя зычныя перад галоснымі [э], [і] у запазычаных словах і ў спрадвечна беларускіх словах вымаўляюцца ў асноўным мякка: *нонсенс, перон, сезон, велюр, вектар, праспект, музей, газета, зіма, песня.* Толькі ў некаторых даўніх запазычаннях (пераважна з польскай мовы) вымаўляюцца цвёрдыя зычныя: *бэз, вэлюм, вэксаль, сэнс.*

2.5. Адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення і іх прычыны

Правільнае літаратурнае вымаўленне – паказчык агульнай культуры чалавека. Аднак і па радыё, і па тэлебачанні, і ў паўсядзённым жыцці даволі часта парушаюцца вымаўленчыя нормы. Л. У. Шчэрба вельмі слушна падкрэсліваў, што «памылкі ў вымаўленні нічым не лепшыя за памылкі, напрыклад, у родзе назоўнікаў, у склоне і г.д., а часам бываюць нават горшыя за іх, бо перашкаджаюць ажыццяўленню асноўнай мэты мовы – камунікацыі, г.зн. узаемаразумення».

Прычынамі парушэння норм літаратурнага маўлення з'яўляюцца:

1. Уплыў дыялектнай мовы, калі людзі захоўваюць асаблівасці мясцовай гаворкі: *капаніца, начніца, з[і]мля, р[і]ка, бур[я]к, халодна, мамо, тато, збожа, камінэ, насеце, вядзеццэ, пішыць.*

2. Уплыў рускай мовы: 1) вымаўленне [г] выбухнога на месцы фрыкатыўнага [г] (*г^[г]орад, г^[г]ерой, аг^[г]арод*); 2) вымаўленне [ч] як [ч'] (*ч^[ч']ай, ч^[ч']орны, ч^[ч']асты*); 3) вымаўленне гукаў [л], [в], [ф] на месцы губна-губнога [ў] (*траў^[л]ка, воў^[л]к, кроў^[ф]*); 4) вымаўленне двух асобных гукаў [д] і [ж], [д] і [з] на месцы афрыкат (*дажд^[д]ж^[ж]ы, ксянд^[д]з^[з]ы*); 5) вымаўленне гукаў [шш] замест [шч] (*шч^[шш]асце*).

3. Уплыў арфаграфіі: *гарадскі, змена, іскры, не вывучыў, без страху, бясшумна* замест *гара[ц]кі, [з']мена, [і]скры, [н'а] вывучыў, [б'ас] страху, бя[ш]шумна* і інш.

Завяршаючы размову пра адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення, нагадаем слушнае выказванне англійскага лінгвіста Г. Суіта: «Пакуль мы не ведаем, як сапраўды гаворым, мы не можам адказаць на пытанне, як мы павінны гаварыць».

2.6. Марфалагічныя асаблівасці навуковых тэкстаў

У навуковых тэкстах выкарыстоўваюцца ўсе, за выключэннем выклічнікаў, часціны мовы. Аналіз ужывання слоў – самастойных часцін мовы і іх форм – паказвае перавагу адных часцін мовы над другімі.

У навуковых тэкстах (у параўнанні з размоўным, публіцыстычным і мастацкім стылямі) менш ужывальныя **дзеясловы**, пры гэтым большасць дзеясловаў ужываюцца ў форме 3-й асобы цяперашняга часу, паколькі абазначаюць не дынамічны стан у момант маўлення, а цяперашні час, пастаянны, надчасавы:

Цукар, харчовы прадукт з цукровых буракоў або цукровага трыснягу, складаецца з цукрозы.

Тэхналагічны працэс вырабу Ц. з цукровых буракоў (маюць 17 – 20 % цукрозы): буракі мыюць і разразаюць на тонкую стружку; на дыфузійных апаратах з яе атрымліваюць дыфузійны сок, які апрацоўваюць нягашанай вапнай (дэфекцыя) і вуглякіслым газам (сатырацыя); потым сок фільтруюць, насычаюць сярністым газам (сульфітацыя), выпарваюць і атрымліваюць утфель – цукр. сіроп, сумесь крышталікаў цукрозы і міжкрыштальнага сіропу. Крышталікі аддзяляюцца на цэнтрыфугах, прамываюцца і высушваюцца, атрымліваецца цукар-пясок (БелСЭ).

Для навуковых тэкстаў характэрна ўжыванне аддзеяслоўных назоўнікаў на -анне (-яанне), -энне (-енне), -ка, -цыя, -це з абстрактным значэннем: *гаварэнне, маўленне, прасейванне, ачыстка, змешванне, растварэнне, фільтрацыя, дабаўленне, падрыхтоўка, пашырэнне, пераўзбраенне, распаўсюджанне, наступленне, рэалізацыя, размеркаванне, фінансаванне, укладанне.*

Пры дзеясловах-выказніках выкарыстоўваюцца **займеннікі** з адцягнена-абагульненым значэннем: *ён, яна, яно, яны, мы*. Займеннік *я* не выкарыстоўваецца ў навуковых тэкстах, ён апускаецца або замяняецца займеннікам *мы* (так званае «аўтарскае мы» або «мы сціпласці» – выкарыстоўваецца лектарамі, выкладчыкамі ў навучальных установах).

У тэкстах навуковага стылю выкарыстоўваюцца **прыметнікі** як сродак пераважна класіфікацыйны, яны маюць інфармацыйны характар. Напрыклад: *Выдзяляюцца тыпы сказаў: простыя (аднасастаўныя і двухсастаўныя), простыя ўскладненыя, складаныя (складаназлучаныя, складаназалежныя, бяззлучнікавыя складаныя сказы, сказы з рознымі відамі сувязі).*

Шырока ўжываюцца прыметнікі, якія ўваходзяць у склад устойлівых тэрміналагічных спалучэнняў: *бюджэтнае фінансаванне, валютныя аперацыі, дэмаграфічная сітуацыя, занальныя цэны, знешні гандаль, падатковыя льготы* (экан.); *абстрактная лексіка, артыкуляцыйная база, безасабовы сказ, зваротны займеннік, злодзейскія жаргоны, галасавыя звязкі, дзяржаўная мова, камунікатыўная функцыя* (лінгв.); *джэнтльменскае пагадненне, дзяржаўная манаполія, дзяржаўны кантроль, трацейскі суд, прэзумцыя невінаватасці, дыпламатычны імунітэт, дыпламатычная недамыкальнасць, давераная асоба* (юрыд.).

Формы ступеней параўнання прыметнікаў і прыслоўяў вызначаюцца ў беларускай мове досыць значнымі стылістычнымі магчымасцямі. Простыя формы прыметнікаў і прыслоўяў як стылістычна нейтральны сродак ужываюцца ва ўсіх стылях. Простыя формы вышэйшай ступені параўнання амаль не ўласцівы для навуковых тэкстаў, а аналітычныя формы (складаныя) вызначаюцца кніжнасцю і ўжывальнасцю ў навуковых тэкстах: *больш свабодны, менш значны, больш выразна, менш актуальна* і інш.

Дзеепрыметнікі як асобая форма дзеяслова ў беларускай мове значна абмежаваны ва ўсіх стылях мовы ў параўнанні з рускай мовай. Так, напрыклад, дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*) і прошлага часу з суфіксамі *-ш-*, *-ўш-* лічацца ненарматыўнымі, паколькі яны аманімічныя адпаведным дзеепрыслоўям, параўн.: *адыходзячы* (аўтобус) – *адыходзячы* (разгаварыліся), *зелянеючы* (лес) – *зелянеючы* (выдзяляўся), *павесялеўшы* (хлопец) – *павесялеўшы* (загаварыў).

Аналіз навуковых тэкстаў і асобных тэрміналагічных слоўнікаў, на жаль, сведчыць аб адсутнасці абмежаванняў ва ўжыванні адзначаных дзеепрыметнікаў: *бягучы продаж, аргументуючая рэклама, вядучы прэзентацыі, інтрыгуючы загаловак, лідзіруючае становішча, падмацоўваючая рэклама, пульсуючы графік, стрымліваючыя фактары канкурэнцыі, упраўляючы па гандлі (сродках)* і інш.

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-ем-*, *-ім-* абмежаваны ва ўжыванні (не характэрны для беларускай мовы), аднак падаюцца ў некаторых тэрміналагічных слоўніках: *кантралюемы тавар, кіруемая вертыкальная маркетынгавая сістэма, кіруемая канкурэнцыя, неканверсуемая валюта, плануемы паказчык для рынку, свабодна канверсуемая валюта* і інш. Адзначаюцца ўтвораныя ад дзеепрыметнікаў на *-уч-* (*-юч-*) марфалага-сіntaxічным спосабам прыметнікі ў тэрмінах тыпу *бягучае планаванне, бягучы рамонт, бягучы рахунак, бягучы продаж, бягучы кошт, вядучы прэзентацыі* і інш.

Выкарыстанне нехарактэрных для беларускай мовы форм дзеясловаў у навуковых тэкстах не адпавядае норме, разбурае лад мовы.

2.7. Матэрыялы да практычных заняткаў

Пытанні для вуснага кантролю

1. Што вывучае графіка?
2. Якія літары беларускага алфавіта з'яўляюцца адзіночнымі, а якія двухзначнымі?
3. У чым сутнасць складовага і гукавога прынцыпаў беларускай графікі?
4. Якія графічныя сродкі, акрамя літар, уваходзяць у беларускую графічную сістэму?
5. Што вывучае арфаэпія?
6. Якія існуюць стылі вымаўлення? У чым іх адметнасць?
7. Якія зычныя складаюць асаблівасць беларускага літаратурнага вымаўлення?
8. Пералічыце нормы беларускага літаратурнага вымаўлення.
9. Якія адхіленні ад норм беларускага вымаўлення назіраюцца ў мове асобных носьбітаў? Якія іх прычыны?

Заслухоўванне і абмеркаванне даклада «Графіка», пабудаванага па наступным плане:

1. Пісьмо ў гісторыі развіцця чалавецтва.
2. Графіка і алфавіт.
3. Суадносіны паміж літарамі і гукамі ў беларускай мове.
5. Асноўныя прынцыпы беларускай графікі.

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Абазначце над літарай *з*, які гук вымаўляецца ў наступных словах.

Госці, гуз, гонта, агрэсія, грыб, дыялог, парог, прапаганда, дарога, ганак, гармата, гузік, плуг, скарга, гвалтоўны, стог, грэчка, готыка, гісторыя.

2. Вызначце «чацвёртае лішняе» і абгрунтуйце свой адказ.

- а) Падзея, дзверы, падземка, падзвіжнік.
- б) Возера, волас, вобласць, воблака.
- в) Ісціна, іншы, іголка, іхні.
- г) Ураджай, дагледжаны, аджыць, сяджу.
- д) Бясшумны, расчасаць, хвалюешся, расчысціць.
- е) Змяць, звінець, збегаць, згінуць.

3. Абазначце, як вымаўляюцца падкрэсленыя зычныя.

Спектр, свісток, схема, смех, сфера, скептык, сцюжа, атмасфера, шчасце, схіл, сфінкс, подзвіг, з'ява, здзейсніць, у прызме, згінуць, згіб, злёт, апладысменты, пяскі, скіфы, у адозве, аб нацыяналізме.

4. Раствлумачце, чаму пры аднолькавым напісанні прыназоўнік вымаўляецца па-рознаму.

Зрабілі з бярозы, выйшлі з двара, сплялі з саломы, ліў з вядра, выехаў з лесу, звесткі з гісторыі, пашылі з шоўку, з жыцця героя, пайсці з песняй.

5. Падбярыце да наступных тэрмінаў беларускія адпаведнікі, аб'ядноўваючы іх у групы згодна з правіламі вымаўлення і правапісу.

Кодифікацыя заканадаўства, денежная сістэма, эканамічныя законы, подпіска о невыезде, всенародное галасаванне, валютныя ценнасці, месныя органы ўлады, вызваленне ад должности, абласная пракуратура, зямельны кодэкс, Всеобщая дэкларацыя прав чалавека, демаркацыя дзяржаўнай мяжы, калегіальнасць, валовы нацыянальны прадукт, штрайкбрэхер, меснае ўправленне, прэзумцыя невіновнасці, познейшае раскаянне, жылішчыны кодэкс, сацыяльна-групавыя інтарэсы, дыпламатычны імунітэт, калегія адвакатаў, апісць імушчэства, ордэр, юрыдычная навука, лжесвідетельства, льготы ваеннаслужачым, асацыяцыя адвакатаў, абмежаваная дзееспасобнасць, дыпламатычная непрыкосновеннасць, кодэкс о браку і сям'е.

6. Напішыце словы па-беларуску і растлумачце іх правапіс.

Арест, бобр, мышленне, адзіннаццаць, дэманстравать, дремота, рэкамендаваць, чэрэмуха, аксіома, дыяметр, феодал, океанскі, авіяпашта, мільярдэр, отвязать, Дем'ян, у лесніцтве, тюркскі, манна, Натал'я, возвышеннасць, мадонна, аттракцыян, ануляваць, биссектриса, суд'я, падарожжа, Мекка, орган, Обь, в'язь, акаліца, ўрадаваць, сабстваснасць, вдаль, астрогольны, ультразвук, абласной, батальён, Грыгор'евіч, здароўе, в'ехаць, інтэрв'ю, меншэ, мад'яр, Соловьёв, вораб'і, ад'ютант.

7. Запішыце прыказкі і прымаўкі. Раствлумачце, чаму пры аднолькавым напісанні часціца *не* вымаўляецца па-рознаму.

1. Адна ластаўка вясны не робіць.
2. З песні слова не выкінеш.
3. Навука хлеба не просіць.
4. Розуму на кірмашы не купіш.

5. Не саромейся пытаць: больш спытаеш – больш спазнаеш.
6. Не рабі ліхога і не бойся нікога.
7. Не капай на людзей ямы: сам у яе ўвалішся.
8. Не святыя гаршкі лепяць.

8. У тэрмінах-фразеалагізмах вызначце колькасць мяккіх зычных.

Персона нон грата, персона грата, ісціна ў апошняй інстанцыі, залаты запас, падвойная зорка, грымучая ртуць, блукаючая зорка, кропка замярэння, запас трываласці, чорная дзірка, ланцуговая рэакцыя, выйсці ў тыраж, зорка першай велічыні, на свой капыл, размаляваць пад арэх.

9. Запішыце па 3 – 4 поўныя назвы: 1) дзяржаўных устаноў і арганізацый Беларусі; 2) беларускіх вышэйшых навучальных устаноў; 3) ганаровых званняў і вышэйшых пасадаў; 4) ордэнаў і медалёў; 5) выдавецтваў, газет і часопісаў; 6) паэтаў і пісьменнікаў; 7) мастацкіх твораў. Растлумачце ўжыванне вялікай літары.

10. Зрабіце арфаграфічны разбор слоў у сказе.

Плённасць жыцця – найважнейшае шчасце (У. К.).

11. Затранскрыбіруйце верш і на аснове яго матэрыялу назовіце нормы беларускага літаратурнага вымаўлення.

Будзе слоту абвяшчаць прагноз,
Лістабой учыніць ператруску.
Песняй, што расчуліла да слёз,
Я прыму цябе па-беларуску.

Краю бласлаўленага дачка,
Дзякуй лёсу, маю не ў нагрузку –
Зорны крыж Мацея Бурачка...
Ты ўва мне прызнаеш беларуску?

Сто разоў шукай другой красы,
А тым больш што свет даўно не вузкі!
...Ды калі ты не бязродны сын –
Гавары са мной па-беларуску. (Я. Янішчыц)

12. З прапанаваных варыянтаў вымаўлення выпішыце нарматыўныя. Свой выбар пацвердзіце правіламі (вусна).

у пры[з'м']е – у пры[зм']е

брат [ы]ван – брат [йі]ван – брат [і]ван

[шч]ар[сц'в']ець – [сч]ар[с'ц'в']ець – [шч]ар[с'ц'в']ець

пе[нс']ія – пе[н'с']ія
 да[св']е[дч]аны – да[с'в']е[чч]аны
 мі[жі]нстытуцкі – мі[жы]нстытуцкі – мі[шы]нстытуцкі
 кантра[стн]ы – кантра[сн]ы
 [б'эз] ласкі – [б'аз] ласкі
 ра[сч]ы[сц']іць – ра[шч]ы[с'ц']іць – ра[сч]ы[с'ц']іць
 ва[к]зал – ва[г]зал
 чэ[шск']і – чэ[сск']і – чэ[ск']і
 [с'в']іт[э]р – [с'в']іт[а]р – [св']іт[э]р
 у пры[зм']е – у пры[з'м']е
 нарэ[жц']е – нарэ[шц']е – нарэ[с'ц']е
 Мінск [ы] Полацк – Мінск [і] Полацк
 А[ф]ганістан – А[ў]ганістан
 [н'а] быў – [н'э] быў
 э[к]замен – э[г]замен
 бара[ц']ба – бара[дз']ба
 [с']кінуць – [с]кінуць
 а[дц']ягваць – а[тц']ягваць – а[ц'ц']ягваць
 а[дч]ыніць – а[тч]ыніць – а[чч]ыніць.

13. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Раствлумачце, што ўплывае на характар канчаткаў у давальным і месным склонах.

Записать на доске, купить в аптеке, работать в библиотеке, купаться в реке, сказать дочке, держать в руке, посадить на меже, прочитать в книге, стоять на дороге, рассказать мужчине, закопать в земле, подарить сестре.

14. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце ўласныя назоўнікі і адкажыце, што яны абазначаюць.

Деятельность Симеона Полоцкого оказала большое влияние на просвещение молодой России. Он был первым профессиональным писателем и первым в России интеллигентом. Будучи приглашённым в 1664 году в Москву для воспитания детей царя, Симеон Полоцкий занимался одновременно писательской и просветительской деятельностью. Царь Фёдор Алексеевич под воздействием своего учителя открыл первую в Кремле типографию и отдал её в полное его распоряжение. Это позволило С. Полоцкому издать многие свои произведения. За 16 лет пребывания в Москве он оставил 50 тысяч строк писательских и научных трудов.

С. Полоцкий предсказал рождение Петра I, в будущем великого государственного деятеля. Специально для Петра I он подготовил и издал

«Букварь», уделял много внимания его воспитанию. По его проекту в 1686 году было открыто первое высшее учебное заведение – Славяно-греко-латинская академия. Он опередил российскую действительность на целый век (Е. Ширяев).

15. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Адзначце ў дужках тып скланення выдзеленых назоўнікаў.

В Беларуси расширяется автобусное производство

Минскому автомобильному заводу переданы производственные мощности Дзержинского экспериментально-механического завода. Это предприятие войдет в состав производственного объединения «Белавтомаз» на правах филиала Минского автомобильного завода.

В ближайшее время на производственных площадях Дзержинского экспериментально-механического завода планируется начать изготовление кузовов автобусов МАЗ.

На этом предприятии также планируется осуществлять *грунтовку* кузова, его обтяжку металлическим листом и *покраску*. Транспортировать кузова на сборочные *площадки* в Минск или за пределы Беларуси предполагается на специальных, полностью закрытых прицепах.

В ближайшие 3 – 5 лет в Дзержинске планируется организовать выпуск 1 – 1,5 тыс. кузовов автобусов МАЗ в год. В дальнейшем эти мощности могут быть увеличены до 2 – 2,5 тыс. кузовов в год.

По словам специалистов Минского автозавода, передача в состав МАЗа Дзержинского экспериментально-механического завода является одним из этапов *расширения* автобусного *производства* в Беларуси.

Теперь МАЗ серийно выпускает городские автобусы МАЗ-103 и МАЗ-104, пригородный МАЗ-104С, междугородний автобус МАЗ-152, сочлененный автобус МАЗ-105, изготовлены экспериментальные образцы низкополового троллейбуса МАЗ-103Т и автобуса МАЗ-106 класса «миди» (Из газеты «Звязда»).

16. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце разрады прыметнікаў.

Белорусская нация образовалась в результате смешения (ассимиляции) славян с балтами. Первым государственным образованием среди восточнославянских племен было Полоцкое княжество. Оно возникло в конце первого тысячелетия н. э., ещё задолго до образования Киевской Руси. Полоцкое княжество сохраняло независимость на протяжении ряда веков, и даже тогда, когда входило в состав Киевской Руси, а позднее – в состав Великого Княжества Литовского.

Великое Княжество Литовское образовалось на территории Белоруссии в 1240 году со столицей в Новогрудке в результате мирного слияния древнебелорусских и литовских княжеств. Государственным языком в Великом Княжестве Литовском был старобелорусский язык вплоть до XVII века. Великое Княжество Литовское считалось славянским не только по языку и культуре, но и по преобладанию славянского населения. Белорусский народ создал одно из самых демократических государственных образований в Европе. Он первый вместе с литовцами и украинцами в 1363 году под Синими Водами нанес поражение татаро-монгольским ордам и на протяжении столетий успешно защищал свою свободу и независимость от завоевателей (Е. Ширяев).

**17. Запішыце тэкст па-беларуску, лічбы пішыце словамі. Раству-
мачце правапіс лічэбнікаў з назоўнікамі.**

4 октября 1957 года в нашей стране был произведён успешный запуск первого в мире искусственного спутника Земли.

Спутник начал движение вокруг Земли со скоростью около 8 тыс. метров в секунду на высоте до 900 километров. Параметры орбиты спутника составляли: максимальное удаление от поверхности Земли – 947 километров, минимальное удаление от поверхности Земли – 228 километров. Время полного оборота было равно 1 часу 35 минутам, угол наклона орбиты к плоскости экватора равен 65 градусам.

Спутник имел форму шара диаметром 58 сантиметров и вес 83,6 килограмма. На нём были установлены два радиопередатчика, непрерывно излучающих радиосигналы, которые имели вид телеграфных посылок длительностью около 0,3 секунды.

В стране наблюдение за спутником осуществлялось 66 специальными станциями и 26 клубами ДОСААФ. Сотни тысяч людей земного шара наблюдали движение нового космического тела – советской звезды – невооружённым глазом (Из газет).

18. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Дайце яму загаловак.

В глубокой древности люди считали по пальцам рук. Это было время, когда счёт достигал только четырёх – по количеству протянутых четырёх пальцев рук. Потом возник счёт пятёрками. С развитием хозяйственной и культурной жизни счёт совершенствовался. Возник наконец и счёт современный – десятками.

Наши числительные первоначально были существительными или прилагательными. Так, например, слово пять означало примерно то же, что и пя-

тёрка или пятерня, т.е. имело значение предмета. Впоследствии это значение у большинства счётных слов перестало осознаваться, и они утратили признаки числа и рода. Так возникла новая часть речи (По В. Добромыслову).

19. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, пастаўце назоўнікі, змешчаныя ў дужках, у патрэбным склоне. Лічэбнікі, якія абазначаюць год і дату, замяніце словамі.

Могилёвский автомобильный завод (МоАЗ)

Август 1932 – начало строительства Могилёвского авторемонтного завода № 7. Официальное открытие состоялось 9 (июля) 1935 года. 18 октября 1940 года было принято Постановление Совнаркома СССР о строительстве ряда новых авиазаводов, в том числе авиамоторного на базе Могилёвского авторемонтного завода имени С. М. Кирова. 25 (июнь) 1941 года поступил приказ об эвакуации в Куйбышев. Могилёв был освобождён от немецко-фашистских захватчиков 28 мая 1944 года. 11 (январь) 1946 года увидело свет распоряжение правительства СССР о преобразовании завода в локомобильный. Первые локомобили были собраны на нём уже в (апрель) 1947 года. В январе 1955 года завод начал серийное производство паросиловых установок СТ-100, в (февраль) 1956 года – выпуск узлов и механизмов мостовых кранов грузоподъёмностью 5 тонн. В (июнь) 1958 года предприятие приступило к освоению производства одноосевого тягача МАЗ-529, а к концу года уже была готова установочная партия машин. Ноябрь 1959 – выпуск первой партии самоходных скреперов МоАЗ-546 Е357Г. 28 (март) 1966 года завод был переименован в автомобильный. Декабрь 1968 года – в экспериментальном цехе произведён первый образец самосвального автопоезда МоАЗ-6401–9585 для подземных работ. В (февраль) 1973 года был освоен выпуск автотягача МоАЗ-546П и самоходных скреперов МоАЗ-546 П–Д357П. В 1979 году на заводе впервые в СССР началось серийное производство полноприводных автомобилей-самосвалов МоАЗ-522А. 1984 год – вышла на проектную мощность первая очередь сталелитейного цеха. В (июнь) 1989 года на предприятии осуществлён переход на выпуск автотягача МоАЗ-6442 и самоходного скрепера МоАЗ--6014. 1993 год – начало серийного производства погрузчиков МоАЗ-4048 и автобетоносмесителя СМБ–049. Одно из последних знаменательных событий в жизни Могилёвского автомобильного завода – выпуск тысячного самосвала МоАЗ-7551 (Из газеты «Звезда»).

3. СТЫЛІСТЫЧНЫЯ РЭСУРСЫ МАРФАЛОГІІ

Стылістычныя рэсурсы марфалогіі не такія багатыя, як лексічныя, таму што граматычныя катэгорыі і граматычныя формы агульныя для ўсіх стыляў, жанраў і тыпаў мовы і не маюць выразнай функцыянальна-стылістычнай дыферэнцыяцыі. Тым не менш, асобныя стылі ў большай ці меншай ступені адрозніваюцца паміж сабой некаторымі марфалагічнымі сродкамі, якія і складаюць стылістычныя рэсурсы марфалогіі. Мы спынімся на характарыстыцы стылістычных уласцівасцей граматычных катэгорый і форм асобных часцін мовы.

3.1. Назоўнік

Назоўнік сярод іншых часцін мовы вызначаецца багаццем варыянтных форм роду, ліку і склону, суадносных з тым або іншым стылем. Так, для *абазначэння асоб па родзе іх дзейнасці, заняткаў, прафесій* у беларускай мове існуюць карэлятыўныя формы назоўнікаў мужчынскага і жаночага роду тыпу *гітарыст – гітарыстка, настаўнік – настаўніца* і да т.п. Аднак не на ўсе выпадкі ёсць такія ўзаемазвязаныя формы, нярэдка ў названай функцыі ўжываюцца адпаведныя словы толькі ў форме мужчынскага роду, незалежна ад таго, асобу мужчынскага ці жаночага полу яны называюць. Напрыклад: *інжынер Алесь Круталевіч – інжынер Таццяна Круталевіч; дыспетчар паведаміў – дыспетчар паведаміла*. У навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях ужываюцца формы мужчынскага роду падобных назоўнікаў (*аўтар, доктар, сакратар*), а ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях звычайна выкарыстоўваюцца іх словаўтваральныя варыянты жаночага роду (*аўтарка, доктарка, сакратарка*). Вядома, што гэтыя варыянты гутарковага паходжання. Але ў названых стылях якраз такім варыянтам аддаецца перавага, бо яны не маюць адцення афіцыйнасці і лепш упісваюцца ў натуральны, нязмушаны лад жывой гутаркі, эмацыянальна-вобразны лад мастацкага апавядання, эмацыянальна-дзеясны лад публіцыстычнага тэксту. Разам з тым, не выключаецца магчымасць ужывання і варыянтаў мужчынскага роду, параўн.:

1. – *Забярыце рэчы і чакайце ў калідоры, – сказала Кацярына Кірылаўна. Жанчына пераступіла з нагі на нагу, але з месца не кранулася.*

– *Доктар, – пачала яна, – а ці можна мне ехаць?*

– *Я вас не трымаю... (А. Асіпенка).*

2. *Вера Паўлаўна ўважліва слухала доктарку, аднак не разумеючы ніводнага слова. Іншыя думкі хвалявалі яе. Яны перашкаджалі ўспрымаць словы доктаркі, як і гамонка доктаркі перашкаджала думкам (А. Асіпенка).*

У першым выпадку, як вынікае з кантэксту, размова мае афіцыйны характар, таму выкарыстаны назоўнік мужчынскага роду *доктар*, хоць і адносіцца ён да асобы жаночага полу. У другім выпадку апавяданне мае нейтральны характар, таму аўтар ужыў назоўнік *доктарка*.

У гутарковым і мастацкім стылях сустракаюцца варыянты жаночага роду не толькі з суфіксам *-к-* (*аграномка, доктарка*), але і з суфіксам *-ш-* (*аграномша, доктарша*). Апошнія маюць ярка выражаны гутарковы характар. У мастацкіх творах яны ўжываюцца, як правіла, у мове персанажаў і або паказваюць іх адмоўныя адносіны да пэўнай асобы, або характарызуюць культурна-адукацыйны ўзровень самога персанажа. Акрамя таго, падобныя формы могуць абазначаць жонку чалавека адпаведнай прафесіі: *аграномша* (жонка агранома), *доктарша* (жонка доктара).

У гутарковым і мастацкім стылях сустракаюцца **варыянты родавых форм назоўнікаў** тыпу *санаторый – санаторыя, туфель – туфля* і да т.п. Гутарковыя варыянты *санаторыя, туфля* ўжываюцца толькі ў мове персанажаў мастацкага твора і служаць сродкам іх характарыстыкі.

Пэўнымі стылістычнымі магчымасцямі вызначаецца **катэгорыя ліку назоўніка**. Найбольш відавочна гэта праяўляецца ва ўжыванні адзіночнага ліку ў значэнні множнага, а множнага – у значэнні адзіночнага.

Адзіночны лік у значэнні множнага часцей за ўсё выкарыстоўваецца ў навуковым стылі:

а) пры абазначэнні мноства аднародных прадметаў, калі адзіночны лік набывае адценне зборнасці: *У наших прэсных водах водзіцца мянтуз* (маецца на ўвазе не адзін мянтуз, а ментузы);

б) пры абазначэнні канкрэтнага віду тых ці іншых істот або прадметаў, калі з ліку аднатыпных вылучаецца з указаннем адметных характарыстык адна жывая істота або прадмет, што ўяўляе цэлы клас (род, сямейства і г.д.) такіх жа істот або прадметаў: *Акунь – прагна я драпежная рыба* (*акунь* – рыба, але ад іншых рыб адрозніваецца прагнасцю і драпежнасцю); *Хвошч – шматгадовая расліна* (*хвошч* – расліна, але такая расліна, якая расце шмат гадоў). Адзіночны лік у такіх выпадках мае абагульнена-выдзяляльнае значэнне.

Для публіцыстычнага і афіцыйна-дзелавога стыляў уласціва выкарыстанне са значэннем зборнасці ці абагульнення форм адзіночнага ліку назваў асоб па прафесіі, роду дзейнасці, сацыяльным становішчы і г.д.: *Арандатар мае права адкрываць ва ўстановах банка рахункі для грашовых аперацый*.

Са значэннем абагульнення адзіночны лік у значэнні множнага выкарыстоўваецца таксама ў гутарковым стылі: *Сёння чамусьці шчупак не клые*.

У мастацкім стылі адзіночны лік у значэнні множнага ўжываецца з мэтай вылучыць, падкрэсліць і вобразна адлюстравачь той ці іншы прадмет, з'яву і г.д.: *Глядзіш, бывала, і здаецца, што скрозь сцяну галін жывую, скрозь гэту тканку маладую ні **мыш**, ні **пташка** не праб'еца* (Я. Колас). Відавочна, што паэт выкарыстаў назоўнікі *мыш* і *пташка* ў форме адзіночнага ліку для таго, каб стварыць яркі наглядна-вобразны малюнак густога цяністага лесу.

Стылістычныя магчымасці формы множнага ліку абмежаваны пераважна тымі семантычнымі групамі назоўнікаў, якія звычайна ўжываюцца ў форме адзіночнага ліку. Так, некаторыя рэчыўныя назоўнікі (*вада, соль, спірт* і інш.), абстрактныя і адцягненыя (*тэмпература, чытанне* і да т.п.) у шырокім ужытку маюць форму адзіночнага ліку. Але ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях рэчыўныя назоўнікі пры абазначэнні гатункаў, відаў ці разнавіднасцей рэчываў, абстрактныя і адцягненыя – пры абазначэнні канкрэтных паняццяў ужываюцца ў множным ліку, што сведчыць пра кніжны характар мовы, параўн.: *вада – мінеральныя воды, соль – калійныя солі, спірт – аднаатамныя спірты, тэмпература – высокія тэмпературы, чытанне – Багдановічавы чытанні*.

У публіцыстычным стылі асобныя абстрактныя назоўнікі ў форме множнага ліку падкрэсліваюць шматразовасць ці аднатыпнасць з'яў: *ініцыятыва – мірныя ініцыятывы, рэжым – прагрэсіўныя рэжымы*.

У мастацкім і гутарковым стылях некаторыя рэчыўныя і абстрактныя назоўнікі ўжываюцца ў множным ліку, каб паказаць вельмі вялікую колькасць, значную велічыню, аб'ём ці прастору чаго-небудзь: *Данік ужо ў трэцім класе. Першыя школьныя **радасці** даўно прайшлі* (Я. Брыль); *Над полем, дзе спелі **жыты** і **пшаніцы**, і мыліся ў росах **аўсы**, прайшла, празваніла свой час навальніца на ўсе галасы* (Я. Колас).

Індывідуальныя імёны і прозвішчы людзей маюць форму адзіночнага ліку, але ў навуковым, публіцыстычным і мастацкім стылях для абазначэння тыповых з'яў грамадскага жыцця яны могуць ужывацца ў множным ліку: *Гэта ж не сакрэт, што за спіною **гарлахваціх**, калі тыя надзелены ўладай, такія людзі, як Зёлкін, адчуваюць сябе вельмі ўпэўнена* (Дз. Бугаёў).

Варыянтнасць склонавых форм назоўнікаў абумоўлена ўзаемадзеяннем кніжнай мовы і жывога народнага маўлення. Для навуковага, афіцыйна-дзелавога і публіцыстычнага стыляў у большай ці меншай ступені характэрна ўнармаванасць склонавых канчаткаў назоўнікаў. Што да мастацкага і гутарковага стыляў, то ў іх пад уздзеяннем народных гаворак і прастамоўя назіраецца варыянтнасць склонавых форм, калі асобныя словы

ці групы слоў ужываюцца з канчаткамі дыялектнага або размоўна-гутарковага характару:

назоўнік *дача* – з канчаткам **-ы** ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку: *сказаў дачцы, жыў пры дачцы*;

агульныя назоўнікі 2-га скланення мужчынскага роду з цвёрдай асновай, назоўнікі ніякага роду – з канчаткам **-у** ў месным склоне адзіночнага ліку: *на лугу, на масту, у быту, па маршруту, па тэлефону, па полю, па бездарожжы*;

асабовыя назоўнікі 2-га скланення мужчынскага роду з цвёрдай асновай – з канчаткам **-е** ў месным склоне адзіночнага ліку: *па сыне, па браце*;

назоўнікі 3-га скланення *гразь, далонь* – з канчаткамі **-ёй (-ёю), -яй (-яю)** у творным склоне адзіночнага ліку: *гразёй (-ёю), далоняй (-яю)*;

назоўнікі *гектар, грам, кілаграм, апельсін, памідор* і інш. – з нулявым канчаткам у родным склоне множнага ліку: *пятнаццаць гектар, дзесяць грам, пяць кілаграм, многа апельсін, памідор*;

назоўнікі *грошы, дзверы* – з канчаткам **-мі** ў творным склоне множнага ліку: *грашмі, дзвармі*;

назоўнікі *дзеці, людзі* – з канчаткам **-ямі** ў творным склоне множнага ліку: *дзецямі, людзямі*.

Гэтыя і некаторыя іншыя скланавыя формы перадаюць натуральны лад жывой гутаркі. У творах мастацкай літаратуры яны звычайна выкарыстоўваюцца ў мове дзеючых асоб і з’яўляюцца сродкам іх характарыстыкі.

Яркім стылістычным сродкам з’яўляецца **форма клічнага склону**, якая не ўласціва сучаснай сістэме скланення беларускай літаратурнай мовы, але ўжываецца ў асобных стылях і надае выказванню розныя адценні: у мастацкім і гутарковым – непасрэднасці, пяшчоты, лагоднасці; у публіцыстычным, а таксама ў мастацкім – рытарычнасці, узнёсласці, урачыстасці: *Слухай, дружа, і вучыся* (Я. Колас); *Бачыш, княжа, законы, лясы, сенажаць, – ім пакорны я толькі з гусямі, сілен, княжа, караць, галаву сілен зняць, – не скуеш толькі дум ланцугамі* (Я. Купала).

Выразную стылістычную афарбоўку маюць так званыя **словы якаснай ацэнкі** тыпу *дачушка, зямліца, пісарчук, даміна*, якія шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкім, публіцыстычным і гутарковым стылях для выражэння розных пачуццяў і ацэнак: *Сні, мая дачушка, засынай, дзяўчо...* (Д. Бічэль-Загнетава); *Мужык не дарма раней казаў, што пан і воўк – два зладзюганы ў пушчы* (В. Карамазаў).

Практыкаванні для замацавання

1. Падбярэце ва ўсіх магчымых выпадках да назоўнікаў мужчынскага роду адпаведныя назоўнікі жаночага роду і запішыце іх парамі. Дайце іх функцыянальна-стылістычную характарыстыку. Да якіх слоў вы не падабралі назоўнікаў жаночага роду? Чым гэта тлумачыцца?

Аграном, арандатар, геолаг, герой, Герой Савецкага Саюза, дацэнт, дырэктар, журналіст, інжынер, кандуктар, капітан, лабарант, майстар, машыніст, міністр, настаўнік, педагог, слесар, суддзя, шафёр.

2. Прачытайце тэкст і растлумачце мэтазгоднасць выкарыстання выдзеленых слоў у мове калгасніцы і аўтара.

– Прафесар Яраш, што за прыватная кансультацыя? У маёй клініцы? Калгасніца спалохалася белае доктаркі.

– Сыноч мой, доктарка. Ножкі ў яго... А тут сястра з нашай вёскі... Прыезджай, кажа, мы папросім доктара...

Гаецкая пры хворых заўсёды казала яму «прафесар» і рабіла гэта без іроніі. Для простых людзей доктар – любы ўрач, а Яраш – кандыдат навук, славыты хірург, трэба ж неяк адрозніць яго ад звычайных урачоў (І. Шамякін).

3. Спішыце, устаўце словы *старшыня* ці *старшыніха*. Растлумачце свой выбар. У якіх выпадках можна выкарыстаць гэтыя словы?

З усіх сіл стараюцца жанкі. Кожнай хочацца не падацца, выжаць як мага больш.

У поўдзень на палетак прыходзіць Люба – ... калгаса. Яе з'яўленне жанкі сустрэлі градам заўваг.

– Вось бачыце, казалі, ... толькі паабячае, а не прыйдзе (А. Васілевіч).

4. Спішыце, выкарыстайце форму назоўніка мужчынскага ці жаночага роду. Растлумачце свой выбар.

1) За сталом прэзідыума падняўся Шаройка... Маша пастукала алоўкам аб графін – яна вяла сход...

Шаройка павярнуўся да Машы.

– Таварыш (старшыня, старшыніха), навядзіце, калі ласка, парадак (І. Шамякін).

2) «Люба, зайдзі да нас!» – крычала з другога канца палетка Маня, (брыгадзір, брыгадзірка, брыгадзірша) другой брыгады (А. Васілевіч).

5. Прааналізуйце ўжыванне выдзеленых назоўнікаў у форме адзіночнага ліку. Назавіце выпадкі ўжывання назоўнікаў адзіночнага ліку ў значэнні множнага і дайце ім функцыянальна-стылістычную характарыстыку.

1. Перад самым світанкам аціхла, супакоілася старая **елка** (Х. Лялько). 2. **Елка** – вечназялёнае холадаўстойлівае дрэва (БелСЭ). 3. **Елка** – каштоўная парода для ахоўных жывых агароджаў уздоўж чыгунак і шашэйных дарог (БелСЭ). 4. **Піхта** вельмі падобная да елкі, але страйнейшая (Батаніка). 5. Драбналістыя лясы складаюцца з **бярозы** і **асіны** (Батаніка). 6. Сілачом стаіць **дуб** разложысты, і здалёк відаць пышны верх яго (Я. Колас). 7. Ці можна словамі перадаць, як Даніла падбіраў **клён**, **бярозу**, **дуб**, **асіну** на цабэркі, вёдры, начоўкі і лыжкі? (З. Бядуля).

6. Прачытайце сказы і вызначце, да тэкстаў якога стылю яны належаць. Ахарактарызуйце функцыянальна-стылістычную ролю выдзеленых назоўнікаў.

1. У нашых прэсных водах жыве многа карпавых рыб: **плотка**, **лешч**, **карась**, **чахонь**, **верхагодка** і многія іншыя. 2. Асноўныя дрэўныя пароды тайгі – **елка** і **сасна**, **піхта** і **лістоўніца**. Драбналістыя пароды – **бяроза** і **асіна** – толькі сям-там прымешваюцца да хваёвых парод тайгі. 3. **Адказчык** мае права да прыняцця рашэння па спрэчцы прад’явіць да **істца** сустрэчны іск для вырашэння яго сумесна з першапачатковым іскам. 4. «Ну, Мікола, ты цягаеш ды цягаеш аднаго шчупака за другім. Не паспееш закінуць, як зноў клюе. А ў мяне хоць бы плотка якая кранула». – «Сёння мне сапраўды шанцуе, Міхась. **Шчупак** добра бярэцца на жыўца».

7. Прачытайце і растлумачце сэнс прыказак і прымавак, назавіце назоўнікі адзіночнага ліку, ужытыя ў значэнні множнага.

1. Нязнайка дарогі не пакажа. 2. Ранняя птушка зерне клюе, а позняя вочкі трэ. 3. З песні слова не выкінеш. 4. Гультаю ўсё некалі: яму раніцай росна, у поўдзень млосна, а ўвечары камары кусаюць. 5. Для ўсякай птушкі сваё гняздо міла.

8. Вызначце мастацка-выяўленчую функцыю выдзеленых слоў і скажыце, чым абумоўлены іх вобразны сэнс.

1. Нерухама стаяў густы амярцвелы лес, шчыльна прытуліўшы верхавіны да верхавін, пераплёўшы галіны, акрыўшыся белымі шатамі крохкай шапаткай шэрані. Ні **звер**, ні **чалавек**, ні **птушка** не парушалі яго ранішняга зімняга спакою (Я. Колас). 2. Каб **бацька** старэнькі ці **сын** на катарзе вечна не гнуўся, пайшоў **беларус** у лясы за славу сваёй Беларусі (А. Ас-

трэйка). 3. Усё, з чым дружыў чалавек і што дружыла з чалавекам, пасварыў Чарнобыль. Зараз усё забаронена – сунічка і рамонак, баравічок і шчаўлінка, яблык і крынічка, хата і расіна, ніва і ялінка забаронены (Я. Сіпакоў).

9. Прачытайце тэкст і вызначце, да якога стылю ён адносіцца. Раствлумачце мэтазгоднасць ужывання выдзеленых назоўнікаў у множным ліку.

Шлакашчолачныя **цэменты** надаюць **бетонам** не толькі трываласць, але і большую пара- і воданепранікальнасць, мароза- і гарачаўстойлівасць, лепшую ўстойлівасць да дзеяння агрэсіўных **асяроддзяў**.

10. Спішыце, выкарыстайце адпаведныя назоўнікі і паясняльныя словы ў форме адзіночнага ці множнага ліку. Раствлумачце свой выбар.

1. Дзівіўся: гэтак(-ага, -іх) ніколі не бачыў у жыцці жыт(-а, -оў) (П. Прануза). 2. Пабліскваюць вострыя сярпы, падразаючы і кладучы на постаць густ(-ое, -ыя), як лес, жыт(-а, -ы) (А. Васілевіч). 3. Няўжо ён, Максім, мусіць расчаравацца яшчэ ў адным чалавеку, якога паважаў? Ён баяўся так(-ога, -іх) расчаравання(-я, -яў) (І. Шамякін). 4. Марына Паўлаўна змоўкла, працягая крыўдай і расчараванн(-ем, -ямі) (М. Зарэцкі).

11. Прачытайце і раствлумачце функцыянальна-стылістычную ролю выдзеленых назоўнікаў. У якіх стылях сустракаецца падобнае ўжыванне імён і прозвішчаў?

1. Працы ў зорках – акіян бязмерны, важна, што мы здолеем пачаць. Сотні новых **Юрыяў** і **Германаў** у калысках ярасна крычаць (П. Панчанка). 2. Не дадзім, каб новыя **Хатыні** ранамі чарнелі на Зямлі! (Хв. Жычка). 3. Зёлкін – пляткар, падхалім, даносчык. Гэта – своеасаблівы спадарожнік Гарлахвацкага, можа існаваць і існуе толькі з ім. У сваю чаргу, і **гарлахвацкія** існуюць толькі з **зёлкінымі**, якія ствараюць найбольш спрыяльныя ўмовы для іх існавання (С. Андраюк).

12. Прачытайце і вызначце склонавыя формы дыялектнага ці размоўна-гутарковага характару. Чым тлумачыцца іх выкарыстанне?

1. Як вы, Алеська, думаеце, не будзе ўжо вайны?.. Бо ў радзіве дужа часта пра вайну гавораць!.. (С. Кухараў). 2. «Доктар, хутчэй што-небудзь рабіце. У мяне сілоў няма цярпець», – прахрыпеў хворы (А. Асіпенка). 3. Цяжка было ў Машы на сэрцы гэтыя дні, калі прыехаў Максім. Дрэнна яна адчувала сябе перад людзьмі (І. Шамякін). 4. Слязьмі ворага не паб'еш (М. Лынькоў).

13. Спішыце, раскрыйце дужкі і выберыце адпаведны варыянт склонавай формы назоўніка. Абгрунтуйце свой выбар.

1. Юрка так хваляваўся, што слёзы выступілі на вачах. Адварнуўся, каб не заўважыла мама, змахнуў іх (далоняй, далонню) (І. Новікаў). 2. Прыходзілася насіць (бярвенні, бярвёны) па вадзе, бо растаў снег і тайга была ўся ў лужынах (В. Хомчанка). 3. І (дачцы, дачцэ) не спіцца летняй ночкаю, у дачкі на сэрцы неспакой (П. Панчанка). 4. Журавінныя плантацыі займаюць у нашай гаспадарцы амаль трыццаць (гектар, гектараў).

14. Спішыце і падкрэсліце назоўнікі ў форме клічнага склону. У якіх стылях і з якой мэтай такія формы звычайна выкарыстоўваюцца?

1. Ты ляці, ляці, саколе, здабываць радзіме волю, у бой ляці, казача (К. Буйло). 2. – Ну, а што ж ты мне, старому, думаў, хлопчыку, сказаць? – Тое, дзедку, што нікому – табе толькі можна знаць. – Дзякуй, хлопча, за ўвагу, надта рады, мой каток! (Я. Колас). 3. Ад усяго сэрца і душы гавару табе шчырае слова, вялікі мой, гераічны і слаўны беларускі народзе (Я. Купала). 4. «Ясю! Іван Іванавіч! – пачуўся лагодны і крыху гуллівы голас Аляксандры. – Дзе ты там схаваўся, дзе?» (П. Місько).

3.2. Прыметнік

Стылістычныя ўласцівасці **прыметнікаў** выяўляюцца найперш у выкарыстанні асобных семантыка-граматычных разрадаў, поўнай і кароткай форм якасных прыметнікаў, варыянтных форм ступеняў параўнання, форм суб'ектыўнай ацэнкі ступені якасці.

Прыметнікі абазначаюць прымету прадмета, таму выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях мовы, але іх асобныя семантыка-граматычныя разрады адрозніваюцца паміж сабой частатой выкарыстання. Так, у навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях, што вызначаюцца дакладнасцю і строгай лагічнасцю выкладу думак, выразна пераважаюць адносныя прыметнікі, якія выконваюць найперш інфармацыйную, класіфікацыйную функцыю. Напрыклад: *Крытэрыямі сацыяльнай вартасці твораў мастацтва і культуры з'яўляюцца сцвярджэнне нацыянальных і агульначалавечых каштоўнасцей, фарміраванне высокіх грамадзянскіх і маральных якасцей, арыгінальнасць, высокі мастацкі і эстэтычны ўзровень гэтых твораў* (Закон «Аб культуры ў Беларускай ССР»). У мастацкім і гутарковым стылях, дзе прыметнікі выкарыстоўваюцца перш за ўсё як сродкі вобразнасці і эмацыянальна-экспрэсіўна-ацэначнай характарыстыкі, пераважаюць якасныя прыметнікі:

1. *Часам пры гэтых гаворках – асабліва жанкі – успаміналі Ганніну маці-нябожчыцу, казалі, што дачка ва ўсім выйшла ў матку. З аблічча –*

дык як вылітая: і *невялікая* ростам, і не *гладкая* – *худая*, можна сказаць, і плечы, як у маткі, *вузкія*, і рукі *тонкія*. І косы *чорныя*, *густыя*, аж блішчаць... Але пры ўсім тым – нават прыдзіры і зайздросніцы не пярэчылі – Ганну ніяк нельга было палічыць за *кволую*: збоку, з аднаго позірку відаць было – *крамяная* ў Цімоха дзяўчына, *дужая*, *сілаю* ўся налілася! Вунь якая *пружкая* ў хадзе, *спрытная* якая ў рухах, так і відаць – *маладосць*, *сіла* ў кожнай жылачы! (І. Мележ). 2. *Мой першы сноп вясёлы быў, хоць тонкі. Яго трымала радасна ў руках: у перавясле – белыя рамонкі, блакітныя валожкі – на баках* (С. Басуматрава).

І. Мележ з дапамогай якасных прыметнікаў – *невялікая*, (*не*) *гладкая*, *худая*, *вузкія*, *тонкія*, *чорныя*, *густыя*, (нельга палічыць за) *кволую*, *крамяная*, *дужая*, *пружкая*, *спрытная* – намаляваў яскравы партрэт Ганны. Гэтыя прыметнікі даюць магчымасць чытачу не толькі зрокава ўявіць вобраз дзяўчыны, але і адчуць аўтарскую замілаванасць. А прыметнікі *вясёлы*, *тонкі*, *белыя*, *блакітныя* ў вершы С. Басуматравай перадаюць радасць і захапленне, што адчуў лірычны герой у час жніва.

Стылістычнае адрозненне паміж *поўнай* і *кароткай формамі* прыметнікаў заключаецца ў кніжным характары першай і нейтральным другой. Але паколькі прыкметнай сэнсавай розніцы паміж названымі формамі не існуе, то няма і строгага функцыянальна-стылістычнага размежавання. Поўная форма прыметнікаў уласціва ўсім стылям, а кароткая, як правіла, выкарыстоўваецца ў мастацкім і публіцыстычным, каб асабліва вылучыць і падкрэсліць тую ці іншую якасць: *Нямала сцежак і дарог схадзіў я – і ўсюды славен дружбай чалавек* (У. Карызна); *Мне ўсё дорага тут, любя, родна, прыгожа* (П. Броўка). Неабходна адзначыць, што і ў гэтых стылях беларускай мовы кароткія формы ўжываюцца не вельмі шырока.

Іншы раз кароткая форма прыметнікаў выкарыстоўваецца ў паэтычных творах з мэтай стылізацыі пад народныя песні:

<i>Уцякала Бандароўна</i>	<i>Расплятаў ёй косы буйны,</i>
<i>Ў поле з цёплай хаты,</i>	<i>Песціў белы грудзі;</i>
<i>Абдымала яе ночка,</i>	<i>Болей жалю меў над ёю,</i>
<i>А вецер крылаты</i>	<i>Як якія людзі.</i>

Я. Купала.

Прымета якасці, уласцівая таму ці іншаму прадмету або розным прадметам, можа праяўляцца ў большай ці меншай ступені, што выражана ў *вышэйшай* і *найвышэйшай ступенях параўнання* якасных прыметнікаў.

Простыя формы *вышэйшай* ступені параўнання тыпу *мацнейшы*, *прыгажэйшы*, *цвярдзейшы* ўжываюцца ў розных стылях мовы і з’яўляюцца

ца стылістычна нейтральнымі, а складаныя формы тыпу *больш моцны, больш прыгожы, больш цвёрды* часцей выкарыстоўваюцца ў навуковым стылі. Напрыклад: *Вада больш шчыльная за наветра і таму аказвае прыкметнае супраціўленне целам, якія рухаюцца ў ёй.*

Паралельнае выкарыстанне простых і складаных форм вышэйшай ступені параўнання сустракаецца ў розных стылях мовы, аднак у гутарковай усё ж кольнасна пераважае першая з іх, а ў навуковай – другая. У мастацкіх творах часам ужываюцца формы вышэйшай ступені параўнання з суфіксам *-ей (-эй)*, якія надаюць мове адценне гутарковасці: *Быў ён высокага росту, але ніжэй за Чубара* (І. Чыгрынаў).

Стылістычнае адрозненне простаі і складанай форм найвышэйшай ступені параўнання іншае: простая форма тыпу *найсвяцейшы, найкарацейшы* часцей сустракаецца ў мастацкім і публіцыстычным стылях, а складаная форма тыпу *самы светлы, самы кароткі* ўжываецца ва ўсіх стылях. Што да складанай формы са словам *найбольш*, то яна мае кніжны характар і звычайна выкарыстоўваецца ў навуковым, публіцыстычным і афіцыйна-дзелавым стылях: *Сярод сучасных паўзуноў кракадзілы маюць **найбольш складаную** будову; Найбольш важныя пытанні былі абмеркаваны на агульным сходзе працоўнага калектыву.*

Простыя і складаныя формы ступеняў параўнання не маюць выразных сэнсавых адрозненняў, што дае магчымасць карыстацца імі як граматычнымі сінонімамі, параўн.:

– *Вы думаеце, што гэтае пытанне **самае важнае** на сесіі?*

– *Так, сёння гэта **найважнейшае** пытанне.*

Усё ж простыя формы ступеняў параўнання больш выразна выказваюць інтэнсіўнасць прыметы і яе эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку: *вяселейшы – больш вясёлы, найпрыгажэйшы – самы прыгожы*. Менавіта гэтым абумоўлена шырокае выкарыстанне простых форм ступеняў параўнання прыметнікаў у творах паэзіі: *На свеце няма **даражэйшых** дарог, як гэта – дарога да роднага дома* (С. Басуматрава); *А **найлепшая** тая дарога, што вядзе на бацькоўскі парог* (А. Бялевіч). Асаблівай мастацкай выразнасцю валодаюць індывідуальна-аўтарскія формы найвышэйшай ступені параўнання без суфіксаў *-ейш-, -эйш-*: *Ні зямным праклёнам, ні карай **найвышній** ніхто не запляміць святое імя* (П. Глебка).

Стылістычныя ўласцівасці прыметніка праяўляюцца ў выкарыстанні **форм суб'ектыўнай ацэнкі**, сярод якіх найперш вылучаюцца:

а) формы з суфіксамі *-еньк-, -эньк-, -аньк-, -енечк-, -утк-, -ютк-, -усеньк-, -юсеньк-, -юпасеньк-, -аваценьк-* (з памяншальна-ласкальным адценнем значэння): *злёненькі, даражэнькі, малюпасенькі, ціхуткі* і г.д.;

б) формы з суфіксамі *-ізн-, -ізарн-, -эзн-, -енн-, -энн-, -озн-* (з павелічальна-ўзмацняльным адценнем значэння): *вялізны, велізарны, высачэнны, высозны* і да т.п.

Такія формы вызначаюцца яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, таму выкарыстоўваюцца перш за ўсё ў мастацкім, гутарковым і публіцыстычным стылях. У навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях, пазбаўленых эмацыянальнасці і экспрэсіўнасці, ужываюцца стылістычна нейтральныя словы і формы: *вялікі* (а не *вялізны*), *вельмі вялікі* (а не *велізарны*). Але ў тых выпадках, калі неабходна назваць прыметы, якія лагічна адпавядаюць сэнсу слоў з суфіксамі *-еньк-, -эньк-, -аньк-* і інш., такія прыметнікі выкарыстоўваюцца і ў навуковым стылі. Толькі тут яны выступаюць у функцыі лагічных азначэнняў, не маюць экспрэсіўна-эмацыянальна-ацэначнага адцення значэння і з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі: *Вожык вядзе начны спосаб жыцця, яго маленькія вочкі адыгрываюць другародную ролю ў пошуках ежы.*

Практыкаванні для замацавання

1. Прачытайце і вызначце стыль тэкстаў. Якія семантыка-граматычныя разрады прыметнікаў пераважаюць у кожным тэксце і якую функцыю яны выконваюць?

1. Статус беларускай мовы як дзяржаўнай не закранае канстытуцыйных правоў грамадзян іншых нацыянальнасцей карыстацца рускай ці іншымі мовамі. Усе грамадзяне Беларусі, незалежна ад нацыянальнасці і роднай мовы, карыстаюцца роўнымі правамі і маюць роўныя абавязкі перад дзяржавай.

2. Літаратурнай мовай з'яўляецца не толькі мова мастацкай літаратуры; літаратурнай з'яўляецца мова перыядычнага і навуковага друку, мова школы, радыё, тэатра і г.д. Яна мае дзве формы бытавання: вусную і пісьмовую. Істотнай адзнакай літаратурнай мовы з'яўляецца наяўнасць у ёй агульнапрынятых норм, інакш кажучы, літаратурная мова – гэта нармалізаваная агульнанародная мова (Ф. Янкоўскі).

3. Ой, мае залатыя, мае харошыя... Гэта ж каб якая крыха, дык мяне б назусім у артысткі запісалі...

Гэта ж была я ў нядзелю на базары, у раёне. Ну, квактуху прадала – не нясецца, ведзьма, а ўсё ходзіць надзьмутае, як свякруха ліхая... Абаранкаў купіла сабе вязачку, люблю мачаць іх у гарачае малако. Ага... Управілася дый кірую сабе на аўтобусную станцыю (П. Місько).

4. Над ускрайкам лесу, дзе пачыналіся жоўтыя пяскі, зазвінела песня ляснога жаваранка. Ён першы тут вітаў надыход дня, і песня расплывалася

ў маўклівым паветры звонам тонкага дарагога металу, напаўняючы яснасінія разлогі надзем'я і глыбокую цішыню зямлі, агорнутаі затоена-радаснаю задумённасцю (Я. Колас).

2. Спішыце. Падкрэсліце кароткія прыметнікі і вызначце іх функцыянальна-стылістычную ролю. У якім стылі звычайна выкарыстоўваюцца кароткія прыметнікі?

1. Радзіма! Адчуў я ў разлуцы з табою, як люб мне і дораг кут мілы бацькоў! (П. Прыходзька). 2. Як я выйду, маладзенька, за вароты ў поле, паліюцца самі слёзы з цяжанькай нядолі. Ой, крывава паліюцца мае горкі слёзы, бы расіца ў летню ночку з беленькай бярозы (Я. Купала).

3. Прачытайце сказы і вызначце, да тэксту якога стылю яны адносяцца. Спішыце, выкарыстоўваючы тую форму вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, якая больш пашырана ў адпаведным стылі.

1. У мяккай пшаніцы рыхлыя, мучністыя зярняты, (бяднейшыя, больш бедныя) на бялкі. 2. Дзень добры, маё дзіцятка. Надоечы брала каня. З тых пор, як схавалі мы бацьку, (лагоднейшым, больш лагодным) стаў старшыня. Дзякуй богу, здарова (Я. Янішчыц). 3. З ікры выходзяць лічынкі, зусім непадобныя на дарослага вугра: яны празрыстыя, маюць (карацейшае, больш кароткае) цела, моцна сціснутае з бакоў.

4. Прачытайце і вызначце формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў. Для якога стылю яны характэрны і якую функцыянальна-стылістычную функцыю выконваюць?

1. А добрыя рукі не раз лепей за поўныя скрыні (Г. Далідовіч). 2. Дома ўсё па-ранейшаму, па-старому. Працы хапае... Прашу, болей глядзі за сабою... Халера пабрала б гэтыя вершы, без іх мо было ў жыцці шчаслівей (Я. Янішчыц). 3. Ігнат Сцяпанавіч не заўважае, што субяседнік на сорок ці болей гадоў маладзей за яго (А. Кудравец). 4. Для мяне інтарэсы справы даражэй за ўсё (І. Шамякін).

5. Спішыце і падкрэсліце формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў. Скажыце, якія з іх з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі, а якія часцей ужываюцца ў пэўным стылі.

1. У Каліноўскім увасоблены ў найвышэйшай ступені рысы, якія для лепшых мастакоў заўсёды былі і заўсёды будуць крыніцай творчага натхнення. Каліноўскі – гэта высакароднасць ва ўсім: у кожным слове і ў кожным учынку, у самай вялікай грамадскай і самай нязначнай асабістай справе (Н. Гілевіч). 2. Шостая сімфонія Дз. Шастаковіча – найвялікшы

твор XX стагоддзя (ЛіМ). 3. Другая сям'я вузканосых малпаў – чалавекападобныя малпы. Да іх належаць найбольш буйныя малпы: арангутанг, гарыла і шымпанзэ.

6. Прачытайце і вызначце формы ступеняў параўнання прыметнікаў. Скажыце, чаму менавіта гэтым формам аддаецца перавага ў мастацкіх творах і ці ёсць сярод гэтых форм індывідуальна-аўтарскія.

1. Зямля мая далёкая, зямля мая цудоўная, Радзіма сінявокая, каму красой ты роўная? Мо, ёсць і прыгажэйшая, каму што ў свеце глянецца, мая ж найдаражэйшаю да смерці мне астанецца (К. Буйло). 2. Новы дзень павінен быць святлейшы, свет – дабрэйшы, толькі дбайце шчыра (С. Басуматрава). 3. Так, казалі, прыйшоў ён найадважным салдатам, – заслужоны ваяка Сымон Перагуд (П. Броўка).

7. Прачытайце і вызначце функцыянальна-стылістычную ролю выдзеленых прыметнікаў. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

1. З новенькім партфелем, свежанькім букетам выйшла яна з дому, чысценька адзета (П. Прануза). 2. А знізу гэты лес кашлаты меў **зелянюсенькія** шаты лазы, чаромхі ці крушыны... (Я. Колас). 3. Вялі загадкавы го-ман казачныя ў прадночным змроку **велізарныя** хвоі, яліны (М. Лынькоў). 4. У яловых лясах жыве самая маленькая з нашых птушак – каралёк. Увесь кароткі зімовы дзень каралёк корміцца. Ён спрытна становіцца **тоненькімі** пальчыкамі на вастрывыя яловыя іголак, як на хадулі, і дзюбай абследае хвою, выцягваючы **малюсенькіх** насякомых і павукоў.

3.3. Займеннік

Стылістычныя ўласцівасці **займеннікаў** найбольш ярка выяўляюцца ў **сінанімічных заменах** асабовых і варыянтных форм прыналежных займеннікаў. Так, асабовы займеннік **ты** ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях нярэдка ўжываецца ў абагульнена-асабовым значэнні, калі тое, пра што гаворыцца, можа адносіцца да любой асобы, да кожнага: *І каго з нас не ўзносіць вольна і шырока на сваёй хвалі сапраўдная паэзія, хто не зведаў гэтых своеасаблівых, шчаслівых і напоўненых імгненняў чытацкай творчасці, калі ты быццам сам творца, у поўным кантакце з паэтам, яго пачуццём і думкай, калі ты нібы і сам становішся ўпоравень з ім, адкрываеш характэрнае і сягаеш да духоўных вышынь...* (В. Бечык). Пры такім ужыванні займенніка выказванне набывае своеасаблівую задушэўную танальнасць, інтанацыю непасрэднасці звароту да кожнага чытача ці слухача.

У гутарковай мове і ў мове мастацкай літаратуры займеннік **ты** можа выкарыстоўвацца ў значэнні займенніка 3-й асобы: *Кранівою б каторага, каб ты сесці паўгода не мог!..* (Я. Брыль).

У гутарковым стылі займеннік **ён** можа ўжывацца ў значэнні займенніка **ты**, калі выказваецца пагарда да каго-небудзь: *Усе працуюць, а ён, бачыш, лынды б'е. Бяры граблі і памагай бацькам!*

У навуковым і публіцыстычным стылях замест займенніка **я** ўжываецца займеннік **мы**, каб падкрэсліць сумеснасць аўтара і чытача, лектара і аўдыторыі: *Цяпер, як мы ведаем, верш «Бывай...» атрымаў новае жыццё, стаў цудоўнай песняй, якая заняла пачэснае месца ў рэпертуары «Песняроў»* (В. Бечык).

У гутарковым стылі, калі той, хто гаворыць, як бы аб'ядноўвае сябе са сваім суразмоўнікам, займеннік **мы** замест **ты (вы)** можа выкарыстоўвацца:

а) для выражэння спагадлівых адносін: *«Ну, як мы сёння сябе адчуваем?» – звярнуўся доктар да Андрэйкі;*

б) для выражэння жартаўлівых ці іранічных адносін да каго-небудзь: *Ого, якія мы недаступныя. Пажыў у горадзе і ўжо без фігі ні да носа...*

Звяртаючы ўвагу на сінанімічныя замены асабовых займеннікаў, неабходна разам з тым падкрэсліць, што раўнапраўную ролю ў выражэнні адпаведных значэнняў адыгрываюць асабовыя формы дзеяслова.

Сінанімічнымі з'яўляюцца розныя формы прыналежных прыметнікаў *маёй – мае, тваёй – твае, яго – ягоны, яе – ейны, сваёй – свае, наша – нашая, ваша – вашая, нашай – нашае, вашай – вашае, іх – іхні, наш – нашкі* і г.д. Першыя займеннікі кожнай пары ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы і з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі, а другія выкарыстоўваюцца ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях, надаюць выказванню адценне непасрэднасці, размоўнасці: *Струна на скрыпачыцы – яшчэ не ўсё, каб можна было ад ейных песень аж плакаць* (В. Карамзаў); *Паволі, з жалем, стары загаварыў: «Тут некалі стаяла нашая хата»* (П. Броўка).

У мастацкім, публіцыстычным і гутарковым стылях асабовыя, прыналежныя і іншыя займеннікі могуць сэнсава выдзяляцца. У такім разе (асабліва калі лагічны націск падае на займеннікі) яны надаюць тэксту выразную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку ці служаць сродкам характарыстыкі персанажаў: *Мой родны кут, як ты мне мілы!..* (Я. Колас); *Апейка неспадзеўкі стаў злавацца. «Чорт вас пабяры! – нават злуючыся, ён гаварыў роўна, ціха. – Для вас, для вашага шчасця стараюцца, гінуць людзі. А вы, вы – за сябе стаяць не ўмееце!.. Ты – не бандыт, ты – крот, які капаецца ў сваёй нары. І толькі адну сваю шкуру беражэ. А там хоць трава не расці! Хай другія прынясуць табе шчасце на талерцы!..»* (І. Мележ).

Практыкаванні для замацавання

1. Прачытайце і вызначце функцыянальна-стылістычную ролю выдзеленых займеннікаў. Для якіх стыляў характэрна падобнае ўжыванне асабовых займеннікаў?

1. Алёша зноў упарта паўтарыў: «У школу я не пайду!» Сяргей ажно падскочыў: «То ідзі к чорту лысаму!.. З ім дырэктар школы размаўляе, як з чалавекам, а ён – што папугай: не пайду, не пайду! Ты можаш адказаць пачалавечаму, калі з табой размаўляюць?» (І. Шамякін).

2. Маеўскі пяхотна паглядзіў яе руку. «Ну, вось і слёзы... Куды нам да партызан са слязамі? – Ён на момант задумаўся, а потым ціха сказаў: – Пачакай крыху, Танюша» (І. Шамякін).

3. Што найперш важна і дарага для нас у паэзіі Хадыкі? Паэтава шчырасць, маральная чысціня, душэўная самааддача і нават ахвярнасць, з якімі ён шукае, знаходзіць і абараняе свае жыццёвыя і творчыя прынцыпы, грамадскія і эстэтычныя ідэалы... Але сказанае **намі** толькі тады можа мець сэнс, калі **мы** звернемся да самога Хадыкі, дамо слова яго вершам... (В. Бечык).

4. І хадзіў Амелька, сярод людзей цёрся ды ўсё азіраўся: ці няма якіх хітрыкаў збоку, ці не збіраецца падкалупіць **цябе** хто (М. Лынькоў).

2. Прачытайце і скажыце, у якім выпадку замест выдзеленага займенніка можна выкарыстаць займеннік ён, а ў якім – займеннік мы.

1. «Ян Матэйка, дзеці, – гаворыць настаўніца, – гэта быў такі польскі мастак. Слаўны мастак, на ўвесь свет. Ну, а ты што тут робіш, задуманы? Пакажы» (Я. Брыль). 2. Данік падае настаўніцы сшытак. «Ну, вядома. Усе ўжо малююць, а Малец... Трэба рабіць, а ты сядзіш ды думаеш пра нябесныя мігдалы...» (Я. Брыль).

3. Спішыце сказы і падкрэсліце размоўна-гутарковыя формы займеннікаў. У якіх стылях выкарыстоўваюцца падобныя формы?

1. Дзе столькі разгону для твае жвавасці, для твайго спрыту, для тваіх забавак, як не на касьбе! (Я. Колас). 2. Крывёнак у акопе раптам змаўкае, я трывожна ўслухоўваюся – але спакваля ягоны кулямёт грукоча далей (В. Быкаў). 3. Здаецца, Хведар спатоліў прагу свае душы, а што будзе далей, хай тое і будзе (В. Быкаў). 4. Іхняя хата стаяла недалёка ад маёй: звычайная сялянская хата (І. Навуменка).

4. Спішыце сказы, вызначце функцыянальна-стылістычную ролю займеннікаў.

1. Нідзе няма такіх бяроз, як на маёй Радзіме. Такіх русявых доўгіх кос, такіх азімін. Такіх бароў, і курганоў, і калыханак... (Н. Загорская).

2. Вас шукаюць вочы мае, вас калышучь думы мае, вас чакае сэрца маё – дык няўжо у вас знойдуцца сілы... Абмінуць?! (Н. Загорская). 3. Вы не зломкі, вы не зноскі – вы народ магутны (Я. Купала). 4. Хоць я ніколі не знайду сваіх слядоў і хісткай кладкі, а ўсё ж лячу к свайму гнязду, к свайму адзінаму пачатку (С. Грахоўскі).

3.4. Дзеяслоў

Багаццем і разнастайнасцю марфалагічных форм вызначаецца **дзеяслоў**, і гэта дае магчымасць карыстацца сінанімічнымі заменама адных форм другімі, ужываць адны формы ў значэнні другіх з наданнем тэксту адпаведнага стылю тую ці іншую танальнасць, эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку.

Так, формы цяперашняга часу ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях ужываюцца:

а) у значэнні прошлага ў тых выпадках, калі размова ідзе пра такія з’явы, падзеі і г.д., якія звярнулі на сябе асаблівую ўвагу і выклікалі адпаведнае пачуццё. Спалучэнне ў адным тэксце названых форм стварае ілюзію, што дзеянне адбываецца ў момант гутаркі, што яно нібы разгортваецца перад вачыма слухача ці чытача. Гэтым перадаецца эмацыянальная ўзрушанасць і дасягаецца большая выразнасць у адлюстраванні з’яў і падзей, напрыклад: *Дзень быў хмурны і марозны – адзін з тых зімовых дзён, якія пачынаюцца чароўнымі раніцамі: устаеш, выходзіш на двор і не можаш адарваць позірку ад дрэў – такімі казачна цудоўнымі, фантастычна прыгожымі робіць іх іней* (І. Шамякін);

б) у значэнні будучага, калі неабходна падкрэсліць, што дзеянне абавязкова адбудзецца: *«Ну, сыноч, – звярнуўся Максім да Андрэя, – пара спаць. Заўтра раненька едзем у лес. Відаць, ужо пайшоў бярозавік».*

Формы прошлага часу ў гутарковай мове часам выкарыстоўваюцца ў значэнні будучага, якое наступіць адразу пасля моманту гутаркі: *«Запрагайце, дзядзька Пятрусь, каня, і я паехала»*, – кінула Антаніна.

Формы будучага часу ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях могуць выкарыстоўвацца:

а) у значэнні цяперашняга, калі выказванню пра які-небудзь знешне звычайны факт, падзею, дзеянне ці з’яву надаецца эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне: *Вузкая крывою стужкаю праходзіць між палеткаў вясковая дарога. То ўзбяжыць яна на горку, то спуціцца ў лагчыну, цёмную норкаю марскане ў лес, пад страху хмурных ялін, абагне курган, узгорак, роўнаю палоскаю ляжа на полі, перасячэ гай, прарэжа луг, ускочыць у*

вёску, *згубіцца тут на мінутку і потым зноў выскачыць у поле і зноў пабяжыць калясіць грудзі зямлі* (Я. Колас);

б) у значэнні прошлага для эмацыянальна-экспрэсіўнай перадачы такога дзеяння, якое ўзрушыла апавядальніка раптоўнасцю і неспадзяванасцю:

Я паклаў люльку, а Яська пайшоў ад мяне.

– *Куды ж ты пайшоў? – пытаю.*

– *Чаму куды? Дадому.*

– *А ці ж твой там дом?*

Як зарагоча ж мой Яська, як выхваціць з зубоў люльку... Ды як пусціць ён у мяне люлькаю, дык тая люлька аж загула ў мяне каля вушэй... (Я. Колас).

У гутарковым і мастацкім стылях формы будучага часу ў спалучэнні з часціцай *бывала* выкарыстоўваюцца для перадачы такіх дзеянняў у мінулым, успамін пра якія выклікае тых ці іншыя пачуцці (замілавання, тугі і да т.п.): *Бывала пойдзеш у лес, нарвеш арэхаў, нарэжаш баравікоў – душа радуецца.*

Для выражэння розных эмацыянальна-экспрэсіўных адценняў у гутарковым, мастацкім і часткова ў публіцыстычным стылях выкарыстоўваюцца адны формы ладу дзеяслова ў значэнні другіх.

Даволі часта сустракаюцца выпадкі ўжывання форм загаднага ладу ў значэнні ўмоўнага: *«Прыйдзі сёння Мікола, і мы скончылі б перакрываць страху, а так яшчэ заўтра прыдзецца да паўдня тут быць», – прамовіў Ігнат.*

Формы ўмоўнага ладу выступаюць:

а) у значэнні абвеснага, калі размова пра што-небудзь вядзецца ў пяркоўным тоне ў форме просьбы, парады, жадання: *Я хацеў бы прасіць вас, калега, пазнаёміць мяне з вашай грамадою...* (Я. Колас);

б) у значэнні загаднага, калі просьба, парада ці пажаданне выказваюцца ў мяккай, далікатнай, ветлівай форме: *Ты, Мікола, па Ваську схадзіў бы* (Я. Брыль).

Ужыванне адных форм часу і ладу ў значэнні другіх, а таксама асабовых форм дзеяслова з рознымі значэннямі (гэта выразна відаць з аналізу стылістычнага выкарыстання асабовых займеннікаў) пашырана ў гутарковым, мастацкім і публіцыстычным стылях. Для навуковага і афіцыйна-дзелавога стыляў не характэрна пераноснае ўжыванне адных форм у значэнні другіх.

Практыкаванні для замацавання

1. Прачытайце і вызначце функцыянальна-стылістычную ролю дзеяслоўных форм часу.

1. Сядзе хлопчык над крынічкай і не зварухнецца, пазірае, як над дзічкай пташачка снуецца і сваіх маленькіх дзетак корміць чарвячкамі

(Я. Колас). 2. – Дык вось, першае – каласнікі, потым дзверцы, потым манометр, потым помпа... – І ўсё? – не паверыў Змітрок. – Не ўсё, але астатняе можна зрабіць самім. – Тады пайшлі да мяне абедаць (А. Кудравец). 3. Васіль заўважыў, што дзядзька Цімох таксама пачаў павольна, мерна махаць касою. Ён ідзе паціху, крыху горбячыся (І. Мележ). 4. «Добра, зараз іду ў інтэрнат, і з хлопцамі вырашым справу», – змякчыўся Саша. 5. **Выйдзеш** за вёску – жытнёвыя хвалі коцяцца, цёплыя, плыняць наўсцяж... Клічуць дарогі ў бясконцыя далі... (К. Кірэенка).

2. Выпішыце з раздзела «На рэчцы» паэмы Якуба Коласа «Новая зямля» прыклады ўжывання адных дзеяслоўных форм у значэнні другіх і вызначце іх функцыянальна-стылістычную ролю.

3. Прачытайце і вызначце функцыянальна-стылістычную ролю выдзеленых дзеяслоўных форм ладу.

1. Мне **хацелася б** і павучыцца ў вас сяму-таму, бо вы ўжо набілі, як кажуць, руку і маеце практыку (Я. Колас). 2. Калі маеце вольную гадзінку, можа **б пабылі** крыху ў нас (К. Чорны). 3. А ён аднойчы **вазьмі і прачніся**, – ці можа зусім не спаў, – і выйшла ў іх з бацькам сварка (Я. Брыль). 4. А ты, Аленка, **пачытала б** мне што-небудзь яшчэ (Я. Брыль). 5. «**Ведай** я, што такі дождж пойдзе, не распачынаў бы новую сцірту», – прамовіў Кузьма Раманавіч.

4. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце дзеяпрыметнікі, іх ролю і адзначце адметнасці ў рускай і беларускай мовах.

Анализ медицинской ситуации в постчернобыльский период показал, что среди нестохастических последствий аварии на ЧАЭС видное место будут занимать клинические проявления атеросклероза. В 1994 году была сформирована концепция ускоренного развития атеросклероза при действии комплекса неблагоприятных факторов аварии на ЧАЭС. В патогенезе этого патологического состояния ведущую роль играют нарушения липидтранспортной системы (ЛТС), так называемые радиационно-экологические дислипопроатеинемии – ДЛП. В эксперименте показано, что изолированный радиационный фактор (внешнее гамма-облучение) способен вызывать транзиторную ДЛП. Дислипопроатеинемия отражает сложные взаимоотношения в функционировании ЛТС, включающей механизм прямого и обратного транспорта холестерина. Существующий аппарат математико-статистических методов анализа параметров ЛТС не позволяет получить обобщённую характеристику этой сложной системы, что существенно усложняет оперативную оценку её роли при действии разнообраз-

ных экзогенных и эндогенных факторов. Отсюда возникла задача синтеза математической модели ЛТС при развитии радиационно-индуцированных ДЛП, характеризуемых множеством показателей (Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта).

5. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Параўнайце будову словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах і назавіце адрозненні ў іх.

«Для разгрома фашизма и освобождения Франции он сделал больше целых дивизий». Так писали в сентябре 1945-го парижские газеты по случаю приезда во французскую столицу Александра Флеминга, приветствуя его горячее многих боевых генералов. Один из английских высокопоставленных военных прямо заявил: «Пенициллин спас жизнь 95 процентов всех раненых, считавшихся ещё несколько лет назад безнадежными». Сам же Флеминг, выступая во Французской академии с речью, отметил, что у него были многочисленные предшественники.

Да, это действительно так. Само название антибиотика – а пенициллин был первым в этой серии чудодейственных лекарств – происходит от термина «антибиозис», который в 1889 г. предложил французский врач П. Вниллеман для обозначения взаимного подавления организмов. В 1877 г. Л. Пастер писал о подавлении некоторыми грибами роста столбнячной бациллы. За четыре года до Вниллемана В. Бабес говорил о том, что микроорганизмы могут выделять особые вещества, которые подавляют другие... (Д. Складнев).

6. Прачытайце тэкст і перакладзіце на беларускую мову. Пра што новае вы даведаліся? Чаму важна адрозніваць гукі і літары?

Букву и звук путать нельзя. А часто путают, – притом всегда страдает звук: его называют буквой (сказывается преклонение перед письменной речью). Говорят: «Слушая Яхонтова, я наслаждаюсь каждым словом, каждой буквой». Как будто, выступая на сцене, он писал, а не произносил стихи!

Буква – это фигурная линия, рисунок (недаром многие художники прославились как мастера рисованного шрифта), рисунок произнести нельзя...

Неразличение звука и буквы мешает понять строение языка. И. А. Бодуэн де Куртенэ писал: кто смешивает звук и букву, письмо и язык, «тот только с трудом отучится, а может быть и никогда не отучится смешивать человека с паспортом, национальность с алфавитом, человеческое достоинство с чином и званием», т.е. сущность с чем-то внешним (М. Панов).

7. У кожным радзе аднакаранёвых слоў графічна абазначце корань і вызначце яго значэнне. Якія словы з прыведзеных аднакаранёвых не маюць канчатка, а якія маюць нулявы канчатак?

а) всялосць, вясёлы, весела, всялун, развясяліцца;

б) два, двойчы, двойка, падвоіць, дванаццаты, двое, дваіняты, дваякі, двухсотгоддзе, дваіцца.

8. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Якія з выдзеленых слоў маюць агульны корань у рускай і беларускай мовах, а якія адрозніваюцца?

Сумерки – плавный переход от светлого времени суток к ночи вечером и обратно – **утром**; оптическое явление в атмосфере Земли, когда погружение Солнца под **горизонт** невелико и оно **подсвечивает** верхние слои атмосферы. Это **создаёт** на **поверхности** Земли рассеянное, **сумеречное** освещение. Продолжительность сумерек **определяется** промежутком времени между заходом Солнца за горизонт и моментом, когда **необходимо** прибегать к **искусственному** освещению; она зависит главным образом от географической **широты** места наблюдения и склонения Солнца, т.е. **положения** его в **данный** день года на эклиптике (Энциклопедический словарь юного астронома).

9. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Параўнайце марфемны склад і правапіс выдзеленых слоў у рускай і беларускай мовах.

Геометрия – одна из наиболее древних математических наук. Первые геометрические факты мы находим в вавилонских клинописных таблицах и **египетских** папирусах (**III тысячелетие** до н.э.), а также в других источниках. Название науки «геометрия» – древнегреческого происхождения. Оно составлено из двух древнегреческих слов: geo – «Земля» и metreo – «измеряю».

Возникновение геометрических знаний связано с **практической** деятельностью людей. Это отразилось и в названиях многих геометрических фигур. Например, название фигуры трапеция происходит от греческого слова trapezion – «столлик», от которого произошло также слово «трапеза» и другие родственные слова. Термин «линия» возник от латинского linum – «лён, льняная нить». Ещё в древности геометрия превратилась в дедуктивную, строго **логическую** науку, **построенную** на основе системы аксиом. Она **непрерывно** развивалась, **обогащалась** новыми теоремами, идеями, методами. Интересы геометров и направления их научных исследований порою **менялись** в процессе исторического развития этой науки, поэтому нелегко дать точное и **исчерпывающее** определение, что такое геометрия сегодня, каков её предмет, содержание, методы (Энциклопедический словарь юного математика).

4. АРФАГРАФІЧНЫЯ І МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Арфаграфія (грэч. *orthos* – правільны і *grapho* – пішу) – раздзел мовазнаўства, які вывучае сістэму агульнапрынятых, узаконеных, абавязковых правіл перадачы вуснай мовы на пісьме. Менавіта агульнапрызнаныя правілы ўстанаўліваюць адзіныя пісьмовыя нормы, якія дапамагаюць мове ажыццяўляць сваю асноўную (камунікатыўную) функцыю, а таксама спрыяюць развіццю культуры.

Беларускі правапіс – гэта цэласная, заканамерная сістэма, у аснове якой ляжаць аб'ектыўныя адносіны паміж вуснай і пісьмовай мовай. У сувязі з тым што правілы арфаграфіі не з'яўляюцца аднатыпнымі, у беларускай арфаграфіі можна вылучыць наступныя раздзелы: 1) літарнае абазначэнне гукавога складу слоў; 2) правілы злітнага, праз злучок (дэфіс), раздзельнага напісання слоў; 3) правілы ўжывання вялікай і малой літары; 4) правілы пераносу слоў; 5) правілы графічнага скарачэння слоў.

Кожны раздзел арфаграфіі грунтуецца на пэўных прынцыпах. **Прынцып арфаграфіі** – асноўная заканамернасць, на якой будуецца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы напісання. Яны вызначаюць выбар аднаго напісання з шэрагу магчымых. Так, напрыклад, слова *грушчык* можа быць запісана як *гружчык*, *грусчык*, *грушчык*, і пры гэтым чытацца аднолькава. Менавіта ў такіх слабых пазіцыях (а арфаграфія вывучае слабыя пазіцыі ў адрозненне ад графікі, якая вызначае адпаведнасць паміж гукамі і літарамі ў моцных пазіцыях) трэба кіравацца пэўнымі правіламі пры выбары літары для перадачы гуча. Такое месца ў слове, дзе трэба выбраць адно з магчымых напісанняў, што адпавядае існуючым правіламі ці традыцыі, называецца **арфаграмай** (грэч. *orthos* – правільны, *gramma* – пісьмо). Да арфаграмы могуць адносіцца асобныя літары, напісанне слоў разам, праз злучок, асобна, перанос, а таксама графічныя скарачэнні слоў.

Напісанні, якія не патрабуюць прымянення арфаграфічных правіл, называюцца **апорнымі** напісаннямі: *дарога*, *дзецям*, *краявід*, *перавозчык* – абазначэнне націскных галосных; *рака*, *зіма*, *вясна*, *знімаць* – абазначэнне зычных перад галоснымі і санорнымі; *мядзведзь*, *цень*, *боль*, *аб'ядноўваць*, *вось*, *баязь*, *ганьба*, *дзядзька*, *касьба*, *малацьба*, *жальба*, *Вязьма* – абазначэнне мяккасці (спрадвечнай, этымалагічнай) мяккім знакам пасля зычных *з*, *с*, *дз*, *ц*, *л*, *н* на канцы слоў, а таксама перад цвёрдымі зычнымі і інш.

Апорныя напісанні неабходна ведаць, таму што на іх аснове ствараюцца арфаграфічныя напісанні і з іх дапамогай правяраецца большасць арфаграм.

4.1. Прынцыпы сучаснай беларускай арфаграфіі

Правапіс сучаснай беларускай літаратурнай мовы грунтуецца на двух асноўных прынцыпах: фанетычным і марфалагічным (або фанематычным, марфематычным).

Фанетычным прынцыпам прынята называць такі прынцып напісання слоў, які адпавядае нарматыўнаму літаратурнаму вымаўленню. Гэты прынцып адлюстроўвае пазіцыйныя чаргаванні фанем (фанема – адпаведная ёй літара). Графічнае адзінства марфемы пры гэтым не захоўваецца.

На фанетычным прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы.

1. Правапіс на месцы гукаў [o], [э] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у ненаціскных складах літары **а** (аканне): *сок – сакавіты, сэрца – сардэчны, мова – маўленне, горны – гара, літаратура, бухгалтар, майстар, трыа, адажыа, сальфеджыа, Токіа, Ватэрлоа*.

2. Правапіс на месцы **е, ё** пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам літары **я** (яканне): *мёд – мядовы, вёска – вясковы, зелень – зялёны, вечар – вячоркі, Аляксей, Ярмоленка, Бялград, яфрэйтар, дзяжурны, янот, дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васьмнаццаць і вытворныя ад іх*.

3. Правапіс: а) **й** пасля прыставак на галосны: *зайсці, выйграць, выйсці*; б) **ы** – пасля прыставак на зычны (за выключэннем прыставак *між-, звыш-, пан-, суб-, дэз-, транс-*): *узысці, сыграць, адыграцца*.

4. Правапіс большасці спалучэнняў галосных у запазычаных словах: *біёлаг – біялогія, патрыёт – патрыятычны, геніяльны, акіян, абітурыент, іон, фразеолог – фразеалогія, маянэз, Ліён, Іакагама, Іашкар-Ала, Нью-Ёрк, Ёфе*.

5. Правапіс галосных у складаных словах: *Наваполацк, чарнавокі, даўгавечны, чарнабровы, Новалукомль, жывёлагадоўля, рознакаляровы, фондасховішча, вогнеўстойлівы, збожжаўборка, паліклініка, полісемія, шэравокі, рэдкалессе, землямер, землекарыстанне, кінастудыя, мотакрос, штогод, своеасаблівы, радыёзавод, але: фатаграфія, матавоз, матацыкл*.

6. Правапіс прыстаўных галосных і зычных: *імгла, аржаны, гэты, гэі, вокны, воблакі, навук, Ларывон, ніводзін, Тадэвуш, але: ордэн, опера, унія, універсал, Орша, Уладзімір, Об, Ушачы, улада, учора, участак, унук – не пішацца прыстаўная **в** у словах іншамоўнага паходжання, уласных назвах, перад [у], які развіўся з [в]*.

7. Правапіс **ў** (нескладовага): *паехаў, настаўнік, аўдыторыя, ехалі ў двух аўтобусах, маўзалеі, паўночна-ўсходні, жанчына-ўрач, газета «Звязда» ўдзельнічала ў конкурсе, ва ўніверсітэце, ва ўніверсаме, для ўніята; але траур*.

8. Літара *у* (складовае) захоўваецца: а) у пачатку імён, прозвішчаў і геаграфічных назваў: *на Ушаччыне, Дубоўка Уладзімір*; б) у іншамоўных словах, якія заканчваюцца на *-ум, -ус*: *кансіліум, страус, прэзідыум, радыус, соус*, в) пад націскам незалежна ад месца: *Брэсцкая унія, групоўка ультра, насілі унты, чулася уханне, аул, баул, аукаць*, у выклічніках *у (у, нягоднікі!), ух (ух ты!), уй (уй, які ты смешны!)*; г) у канцы іншамоўных слоў пасля галосных: *фрау, Шоу, Ландау, ток-шоу, ноу-хау*.

9. Правапіс прыставак на *з, с*: *раскінуць, збіць, рассыпаць, бяспрыкладны, бездакорны, цераспалосіца, узлесак, скінуць, усклікнуць*.

10. Напісанне адной літары *с* у словах *расада, расаднік, расол, расольнік, ростань*.

11. Напісанне некаторых спалучэнняў зычных у корані і на стыку кораня і суфікса:

а) правапіс спалучэнняў *зн, нц, рц, рн, сн, сл* на месцы этымалагічных *[здн], [згн], [лнц], [рдц], [рдн], [стн], [стл]*: *позна, бразнуць, сонца, сэрца, міласэрны, бліснуць, абласны, паслаць, шчаслівы*; тое ж у запазычаннях: *кантрасны, кампосны, фарпосны*;

б) напісанне літары *ц* на месцы спалучэнняў каранёвых *ц, т, ч, к* і суфіксальнага *с* (у суфіксах *-ск-, -ств-*): *студэнцкі, юнацкі, пухавіцкі, кравецкі*;

в) напісанне літары *с* на месцы спалучэнняў каранёвых *ж, ш, ч, х* і суфікса *-ств-*, а таксама каранёвага *с* і суфікса *-ск-*: *прыгоства, хараства, мноства, птаства; адэскі, беларускі, палескі*;

г) напісанне падвойнага *ч* на месцы спалучэнняў *цк, к і ч*: *Случчына, Беласточчына*, але: *Навагрудчына*.

12. Напісанне літары *т* на месцы спалучэння *дт* на канцы іншамоўных слоў: *Брант, Шміт, Рэмбрант, Кранітат*.

13. Правапіс *д – дз, т – ц* (дзеканне і цеканне): *у садзе, на самалёце, абедзве, дзеці, людзі; тыгр, дыстанцыя, дэбют; дзюна, бардзюр, цюль, цюльпан, гвардзеец, вахцёр, манцёр, сульфідзін, гетэрадзін; Бацвіннік, Мацвей, Уладзіслаў; Ядвіга, Людміла, Скідаль, Хрысціна, Дэтройт, Дзюсельдорф* (ва ўласных назвах дзеканне і цеканне перадаюцца згодна з вымаўленчымі нормама і традыцыяй).

14. Правапіс падоўжаных зычных: *суддзя, галлэ, калоссе, збожжа, ноччу, зацішша, насенне, вільгацю, палоззе*.

15. Перадача на пісьме асіміляцыі свісцячых да шыпячых у словах *пяшчота, шчасце, рошчына, ушчуваць, нішчымны, нішчымніца* і вытворных ад іх.

Марфалагічны (або **фанематычны, марфематычны**) прынцып заключаецца ў аднолькавай перадачы марфем слова незалежна ад іх вымаўлення: *Нясвіж – нясвіжскі – у Нясвіжы*. Паводле гэтага прынцыпу гукі ў слабых пазіцыях на пісьме перадаюцца тымі ж літарамі, што і ў моцных. Такім чынам захоўваецца графічнае адзінства марфемы.

На марфалагічным прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы.

1. Правапіс звонкіх і глухіх зычных: *айсберг, більярд, дзядзька, касьба, просьба, моладзь, грыб, код, дарожка*.

2. Напісанне прыставак і прыназоўнікаў на **-б, -д**, а таксама прыназоўнікаў на **-з**: *адкінуць, абкапаць, надпісаць; перад сабою, над хатай, абсценку, пад снегам, праз хвіліну, з суседам, без сумлення*.

3. Правапіс шыпячых і свісцячых зычных: *на рэчыцы, мыешся, збіраешся, на дошцы, на сцяжцы; зжаць, шытак, бясиумна, прыезджы, адважся*.

4. Правапіс цвёрдых і мяккіх зычных (не перадаецца на пісьме асіміляцыйная мяккасць [з’], [с’], [дз’], [ц’]): *мядзведзь, дзверы, свята, спіць, мосцік, цвісці, змена, збіць, смех*.

5. Правапіс **д, т** у спалучэнні з афрыкатамі **ц, ч**: *на кладцы, у вопратцы, у хатцы, перакладчык, даследчык, пераплетчык, летчык, матчын*.

6. Правапіс каранёвых **д, з** перад суфіксамі **-ск-, -ств-**: *параходства, грамадства, гарадскі, французскі, каўказскі, сілезскі, завадскі*.

7. У словах, утвораных ад асноў славянскага паходжання на **к**, спалучэнне **к** з суфіксальным **с** на пісьме перадаецца як **ц**: *гарняцкі, лясніцтва, казацкі, славацкі, беластоцкі*.

8. У словах неславянскага паходжання на пісьме захоўваецца спалучэнне **кс**: *арынокскі, цюркскі, узбекскі, таджыкскі, нью-ёркскі*.

9. У прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў на **ка, кі**, зычны **к** (калі перад ім ёсць іншы зычны) у канцы слова перад суфіксам **-ск-** знікае: *ямайскі (Ямайка), крупскі (Крупкі), церахоўскі (Церахоўка), але: касабланкскі*.

10. Напісанне спалучэнняў **-тс-, -цс-, -чс-** у прыметніках, утвораных ад назоўнікаў з асновай на **т, ц, ч**: *агенцтва, адвакацкі, парламенцкі, выдавецтва, кравецкі, па-спажывецку, па-купецку, ткацкі, грэцкі (арэх), скрыпацкі, баранавіцкі*.

11. Калі ўтваральная аснова слова заканчваецца на **ж, ш, х** (у тым ліку і пры чаргаванні), а суфікс пачынаецца зычным **с**, то спалучэнні **жс, шс** у агульных назвах перадаюцца толькі адным **с**: *множ – мноства, таварыш – таварыства, птах – птаства, княжыць – княства*. У некаторых выпадках напісанне такіх слоў вызначаецца па слоўніку, бо чаргаванне адсутнічае: *Буг – бугскі, шах – шахскі, казах – казахскі*.

12. У прыметніках, утвораных ад уласных назваў і назваў народаў, спалучэнні *жс, шс* перадаюцца нязменна: *Нясвіж – нясвіжскі, Прага – пражскі, Балхаіш – балхаішскі, латыш – латышскі*.

13. Правапіс *е ў* прыназоўніку *без* і часціцы *не*: *не змог, не быў, не прачытаў, без канца, без веры, без дажджу*.

14. Правапіс літары *і* пасля прыставак *між-, звыш-, пан-, суб-, контр-, дэз-, транс-*, а таксама ў некаторых складаных словах: *міжірыгацыйны, звышідэйны, звышінфляцыя, субінспектр, контрїгра, трансїрданскі, медінстытуцкі, бортінжынер, але дэзынфармацыя, дэзынфекцыя, дэзынтэгратар, падынтэграваць, перадынфарктны, перадыспытны, абынтэлігенціца*.

15. Правапіс літары *я ў* словах (каранёвае *я* захоўваецца незалежна ад месца націску), правапіс якіх трэба запомніць, а таксама правапіс *я ў* суфіксах назоўнікаў *-язь, -ядзь*: *ячень, ясакар, тысяча, месяц, памяць, пояс; дробязь, роўнядзь, боязь*.

Беларуская арфаграфія рацыянальна спалучае ў сабе фанетычны і фанематычны прынцыпы.

У сучасным беларускім правапісе сустракаюцца таксама традыцыйныя (гістарычныя) і дыферэнцыйныя напісанні.

Традыцыйныя напісанні – гэта такія напісанні, якія захоўваюцца на аснове этымалогіі і традыцыі, хоць і не адпавядаюць сучасным нормам пісьма.

Да традыцыйных напісанняў у сучаснай беларускай мове адносяцца:

1. Напісанне літары *е ў* першым складзе перад націскам: а) заўсёды захоўваецца *е ў* словах іншамоўнага паходжання: *легенда, медаль, абеліск, метро, секунда, зеніт* і інш.; б) захоўваецца *е ў* першым складзе перад націскам пасля заднеязычных *г, к, х*: *герой, кераміка, Херсон, Герасім*.

2. Напісанне *у* (складовага) у пачатку ўласных назваў пасля галосных: *Дубоўка Уладзімір, Далёкі Усход, Наталля Уладзіміраўна, рака Урал, каля Узды, за Уралам*.

3. Напісанне вялікай літары ў дакументах, назвах найвышэйшых дзяржаўных пасадаў і міжнародных арганізацый: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Таварыства Чырвонага Крыжа і Чырвонага Паўмесяца, Заява, Аўтабіяграфія*.

4. Напісанне з вялікай літары новага вершаванага радка:

Сляза на вейках закіпіць,

Бяда прыломіць плечы,

Запомні, покуль будзеш жыць, –

Людзей работа лечыць (Л. Дайнека).

5. Напісанне зычных у словах: *Вялікдзень, экзамен, вакзал, гекза-метр, штрэйкбрэхер, экземпляр* і інш.

Дыферэнцыйныя напісанні служаць:

1) для адрознення сугучных слоў або іх форм (у асноўным уласных і агульных назоўнікаў): *лось* і *Лось* (Еўдакія Лось – вядомая беларуская паэтэса), *колас* і *Колас* (Якуб Колас), *танк* і *Танк* (Максім Танк), *гарадок* і *Гарадок* (назва населенага пункта), *бурак* і *Бурак* (Я. І. Бурак – вядомы беларускі вучоны, даследчык роднай мовы);

2) для размежавання канчаткаў творнага склону аманімічных паводле гучання прозвішчаў і геаграфічных назваў: з *Растовым* (*Івановым, Барысавым, Петрыкавым*) і *пад Растовам* (*Іванавам, Барысавам, Петрыкавам*);

3) для адрознення напісання прыстаўкі *з-*, *с-* у залежнасці ад значэння ў словах, утвораных ад дзеяслова *ісці*: *сыходзіць* (з дарогі), *зыходзіць* (з меркавання);

4) як стылістычны сродак вылучэння слоў з пэўнай сімволікай: *Ісус Хрыстос, Божая Маці, Буда, Бог, Зеўс, Пярун* (міфалагічныя і рэлігійныя індывідуальныя назвы); *Баран, Жаба, Асёл, Баба-Яга, Дзед-Мароз, Ліса, Заяц* (назвы дзеючых асоб у мастацкіх творах); *Каляды, Вялікдзень, Благавешчанне, Дзяды, Радаўніца, Купалле, Масленіца* (назвы традыцыйных свят, пастоў) і інш.

4.2. Некаторыя правілы арфаграфіі

Ніжэй прыведзены некаторыя правілы беларускага правапісу, якія найчасцей выклікаюць цяжкасці.

Правапіс мяккага знака і апострафа

Правапіс змякчальнага мяккага знака

Змякчальны мяккі знак ужываецца для абазначэння на пісьме мяккасці папярэдняга зычнага (апорныя напісанні) і пішацца пасля літар *з, с, дз, ц, л, н*:

1) на канцы слоў: *повязь, Базель, гусь, карась, мядзведзь, моладзь, папараць, госць, столь, Фаніпаль, чырвань, Чэрвень*;

2) у сярэдзіне слова перад цвёрдымі зычнымі (захоўваецца і тады, калі пры змене слова цвёрды зычны становіцца мяккім): *касьба, пісьмо (пісьменнік), дзядзька, бацька, стрэльба, ганьба*;

3) пасля мяккага *л* перад любым зычным, акрамя *л*: *разгульваў, пальцы, вольна, вельмі, льдзіна*, але: *вяселле, галлё, гуллівы*;

4) у некаторых граматычных формах: а) у назоўніках перад канчаткамі **-мі**: *дзецьмі, грудзьмі, людзьмі, коньмі*; перад суфіксам **-чык-**, калі

слова без яго канчаецца на **-нь**: *корань – карэньчык, агонь – агеньчык, пражень – праженьчык*; б) у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў і ад слова **восень**, перад суфіксам **-ск-**: *студзеньскі, чэрвеньскі, ліпеньскі, жніўеньскі, снежаньскі, восеньскі*, у суфіксах **-еньк-**, **-эньк-**, **-аньк-**: *маленькі, даражэнькі, прыгожанькі*; в) у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам першай асобы множнага ліку **-ма**: *сядзьма, кіньма, гляньма*; перад канчаткам другой асобы множнага ліку **-це**, а таксама постфіксам **-ся**: *сядзьце, устаньце, кіньце, надзенься, агледзься, звесься*; г) у складаных лічэбніках: *пяцьдзясят, шэсцьдзясят, пяцьсот, шэсцьсот, дзевяцьсот*; д) у прыслоўі **ледзьве** (як і ў слове **ледзь**); е) у постфіксе **-сьці** і яго варыянце **-сь**: *штосьці (штось), калісьці (калісь), дзесьці (дзесь)*.

Мяккі знак не пішацца:

1) пасля мяккіх зычных перад мяккімі зычнымі, калі пры змяненні слова абодва зычныя застаюцца мяккімі або становяцца цвёрдымі: *змена, свет, песня, звер, цвіці, здзяйсненне, абедзве – абодва, дзве – два*;

2) паміж падоўжанымі зычнымі: *суддзя, палоззе, раздолле, калоссе, каменне, багацце*;

3) пасля зацвярдзелых зычных **ж, дж, ш, ч, р, ц**: *нож, дождж, ноч, ціш, шыр, моц*;

4) пасля губных **б, п, м, ф**: *голуб, стэп, верф, сем*;

5) перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назоўнікаў на **-нь**, якія не з'яўляюцца назвамі месяцаў: *смаргонскі, любанскі, хатынскі, конскі, гарынскі, чань-чунскі, цянь-шанскі, цзінанскі*;

б) пасля **н** перад **ш**: *меншы, іншы*;

7) у назоўніках перад суфіксам **-чык**, калі слова без яго канчаецца не на **-нь**: *мезен – мезенчык, канец – кончык, балон – балончык*.

Праваніс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа

Раздзяляльны мяккі знак і апостраф паказваюць на раздзельнае вымаўленне зычнага з наступным галосным.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных з, с, дз, ц, л, н:

1) у словах іншамоўнага паходжання: *Лавуазье, мадзьяр, канфэрансье, парцьеры, мільён, каньён*;

2) ва ўласных імёнах (імёнах па бацьку, прозвішчах, геаграфічных назвах) перад суфіксальным **-еў-** (**-ёв-**), утвораных ад імён на **-ій**: *Марэсьеў, Аркадзьеў, Кандрацьевіч, Анатольевіч, Арсеньевіч*.

Заўвага. Калі імёны па бацьку ўтвораны ад імён без канцавога **-ій**, то ў адпаведнасці з вымаўленнем яны пішуцца без раздзяляльнага мяккага знака: *Арсень – Арсеневіч, Васіль – Васілевіч, Аркадзь – Аркадзевіч*. Аднак такія напісанні не з'яўляюцца афіцыйна зацверджанымі.

3) у словах *Лья, Касьян і Ульяна* і вытворных ад іх, а таксама ва ўтварэннях ад слова *ліць*: *Льіч, Касьянаў, Ульянаўна, Ульянаўск, разалью, нальеш, выльецца*.

Апостраф пішацца перад ётавымі галоснымі *е, ё, ю, я* і націскным *і*:

1) пасля прыставак (у тым ліку і іншамоўных) на зычную: *аб'інець, між'ярусны, пад'езд, ін'екцыя, без'языкі, раз'юшаны, кан'юнктура, суб'ект, ад'юнкт*;

2) у складаных словах пасля *двух-, трох-, чатырох-, шмат-*: *двух'ярусны, трох'ярусны, чатырох'ярусны, шмат'ярусны, шмат'ёмісты*;

3) у сярэдзіне слоў пасля цвёрдых зычных, акрамя [з], [дз], [с], [ц] і [ў]: *надлоб'е, сям'я, пяцібор'е, куп'істы, Арэф'еў, саф'ян, Мар'іна Горка, вераб'я*, але: *кустоўе, салаўі, здароўе*.

Апостраф не пішацца:

1) пасля *ў* (у нескладовага) перад *е, ё, і, ю, я*: *саўюць, абаўецца, салаўі*;

2) у складаных і складанаскарочаных словах на мяжы састаўных частак, у тым ліку калі іх часткі пішуцца праз злучок: *дзяржурвыдавецтва, цэхячэйка, трэд-юніёны*.

Агульныя правілы напісання слоў разам, праз злучок (дэфіс) і асобна

Напісанне слоў разам, праз злучок (дэфіс) і асобна як самастойны раздзел арфаграфіі грунтуецца на лексіка-сінтаксічным прынцыпе, паводле якога часткі слова пішуцца разам, словы ў словазлучэннях – асобна, а тыя словы, якія не канчаткова страцілі сваю самастойнасць і з гэтай прычыны не сталі адным словам, пішуцца праз злучок (дэфіс).

Кожная часціна мовы мае свае правілы напісання, але існуюць і агульныя, якія адносяцца да ўсіх часцін мовы.

Разам пішуцца:

1) каранёвыя марфемы, якія выступаюць у ролі прыстаўкі (прэфіксоіда): *інфраструктура, антыгуманны, псеўданавуковы, постпазіцыя, паўдарогі* і інш.;

2) словы, першымі часткамі якіх з'яўляюцца **радыё-, свое-, мота-, фота-, мікра-, макра-** і інш.: *радыёстанцыя, своеасаблівы, мотакрос, фотакроніка, мікраэлементы, макрамалекула*;

3) складаныя назоўнікі і прыметнікі, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік, напісаны літарамі: *пяцінаварховы, сямігодка, стогадовы, дваццаціпяцітонны, шасцідзсяцігоддзе, пяцідзёнка*;

4) складанаскарочаныя словы: *ПДУ, педсавет, прафсаюз, ЛіМ, СМІ*.

Праз злучок (дэфіс) пішуцца:

1) часткі **анты-**, **пан-**, **паў-**, калі далучаюцца да ўласных назоўнікаў: *анты-Дзюрынг, пан-Еўропа, паў-Наваполацка;*

2) аднолькавыя словы, якія паўтараюцца і ўтвараюць сэнсавае адзінства: *бела-бела, ледзь-ледзь, ішлі-ішлі, беглі-беглі;*

3) спалучэнні слоў з аднолькавай асновай, але рознымі афіксамі: *сам-насам, крук-крукам, дзе-нідзе, век-вяком, калі-нікалі;*

4) спалучэнні з двух семантычна блізкіх слоў: *хлеб-соль, трын-трава, жылі-былі, шыварат-навыварат, сёе-тое, сяк-так;*

5) складаныя словы, першай часткай якіх з'яўляецца лічэбнік, напісаны лічбамі: *50-кіламетровы, 5-працэнтны, 25-тонны, 30-градусны.*

Асобна пішуцца:

1) свабодныя словазлучэнні, у склад якіх уваходзяць прыслоўе і прыметнік ці дзеепрыметнік: *добра напісаны твор, аб'ектыўна ацэненая работа, жыццёва важнае пытанне, добра дагледжаны статак;*

2) колькасныя складаныя лічэбнікі: *пяцьсот сямнаццаць, дзвесце трыццаць сем, восемдзсят восем;*

3) два аднолькавыя назоўнікі, адзін з якіх мае форму назоўнага, а другі – творнага склону: *дуб дубам, работа работай, абед абедам;*

4) устойлівыя словазлучэнні (звычайна тэрміналагічнага характару), якія абазначаюць адно паняцце і з'яўляюцца адным членам сказа: *абсалютны нуль, блукаючая зорка, састаўны іменны выказнік, устойлівае словазлучэнне, трацейскі суд;*

5) фразеалагізмы, утвораныя шляхам паўтарэння той самай асновы з прыназоўнікамі або злучнікамі: *адзін на адзін, крок за крокам, час ад часу, з мінуты на мінуту.*

б) спалучэнні тыпу *усё роўна, як след, на жаль, без разбору, на ляду, не ў меру, не пад сілу, без дай рады, усё адно і інш.*

Ужыванне вялікай літары

1. Вялікая (прапісная) літара ўжываецца:

а) для вылучэння пэўных частак тэксту – сказаў, вершаваных радкоў:

Ноч. Халодная зямлянка.

Перастрэлка. Цішыня.

Неба чыстае, як шклянка.

Тупат быстрага каня (Гл.);

б) для размежавання ўласных і агульных назоўнікаў: *Танк (Максім Танк) і танк, Лось (Еўдакія Лось) і лось;*

в) як стылістычны сродак вылучэння слоў з пэўнай сімволікай ці як знак ветлівасці: *Радзіма, Мір, Свабода, Чалавек, Вы*.

2. З вялікай літары пішацца першае слова пасля выклічніка або зваротка, якім пачынаецца сказ і пасля якога стаіць клічнік: *Го! Я сеў бы на каня і наказаў бы яшчэ, чаго варты стары Талаш!* (К-с); *Родная мова, цудоўная мова! Ты нашых думак уток і аснова!* (У. Д.).

3. З вялікай літары пішацца першае слова простае мовы або цытаты, якія размешчаны пасля слоў аўтара і адзелены ад іх пры дапамозе дзукроп'я: *Як мастак слова, Багушэвіч адчуў самы балючы нерв народнай трагедыі: «Шмат было такіх народаў, што страцілі найперш мову сваю, а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!»*

4. З вялікай літары пішуцца:

а) імёны, прозвішчы, псеўданімы людзей: *Мікалай, Вера Караткевіч, Якуб Колас (Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч)*; б) клічкі жывёл і назвы дзеючых асоб у байках і казках: *Граф, Мурка, Жучка, Баран, Сава, Асёл*; в) поўныя і скарачаныя геаграфічныя назвы: *Рэспубліка Беларусь, Каралеўства Швецыя, Полаччына, Нарач, Бярэзіна, Наваполацк*; г) простыя і складаныя астранамічныя назвы: *Венера, Млечны Шлях, Вялікая Мядзведзіца, сузор'е Вялікага Пса*; д) назвы кніг, газет, часопісаў, прадпрямстваў, аўтамабіляў (яны бяруцца ў двукоссе): *раман «Родныя дзеці», газета «Хімік», часопіс «Полымя», калгас «Радзіма», аўтамабіль «Ніва» і інш.* Індывідуальныя назвы людзей, якія страцілі значэнне ўласных імён і набылі значэнне агульнай назвы (калі яны ўжываюцца ў пагардлівым сэнсе), пішуцца з малой літары: *донжуан, лавелас, мецэнат, гарлахвацкія, зёлкіны, каліберавы, плюшкіны*. Калі ж такія ўласныя імёны яшчэ не ператварыліся ў агульныя, то пішуцца з вялікай літары: *Гастэлы, Гагарыны*. Назвы марак аўтамабіляў пішуцца з вялікай літары («*Волга*», «*Масквіч*», «*Запарожца*»), а назвы саміх вырабаў (акрамя назваў, што супадаюць з асабовымі і геаграфічнымі назвамі) пішуцца ў двукоссі з малой літары: «*масквіч*», «*рэно*», «*опель*», «*форд*», «*мерседэс*», «*гарызонт*» (тэлевізар); але «*Мінск*» (халадзільнік), «*Волга*» (аўтамабіль).

5. Міфалагічныя і рэлігійныя індывідуальныя назвы пішуцца з вялікай літары: *Ісус Хрыстос, Буда, Зеўс, Пярун, Геркулес, Бог, Божая Маці*. Родавыя назвы міфалагічных істот пішуцца з малой літары: *дамавік, лясун, муза*.

6. З вялікай літары пішуцца прыметнікі, утвораныя ад уласных назоўнікаў: а) пры дапамозе суфіксаў *-оў- (-ов-), -аў- (-ав-), -ёў- (-ёв-), -еў- (-ев-); -ін- (-ын-)*: *Брылёў зборнік, Караткевічаў раман, Міхасёва кніга, Верын канспект*; б) пры дапамозе суфіксаў *-ск-, -аўск-, -еўск-*, калі прыметнікі ўваходзяць у склад сінанімічных назваў са словамі «імя», «памяці»:

Купалаўская прэмія (прэмія імя Купалы), *Караткевічаўскія чытанні* (чытанні памяці Караткевіча), *Маркаўскія рады* (тэрмін у матэматыцы), *Варфаламееўская ноч* (гістарычная падзея). У астатніх выпадках падобныя прыметнікі пішуцца з малой літары: *мележаўскі стыль, купалаўская мова*.

7. Пішуцца з вялікай літары лічэбнікі пры ўласных імёнах, калі яны абазначаюцца словамі: *Аляксандр Першы, Мікалай Другі, Пётр Першы, Генрых Чацвёрты*.

8. Вялікая літара ўжываецца ў назвах частак свету, якія ўваходзяць у склад тэрытарыяльных назваў або ўжываюцца замест іх (*Крайняя Поўнач, Далёкі Усход, весткі з Усходу, хмары з Захаду*), а таксама ў назвах дзяржаў, частак дзяржаў тэрміналагічнага характару (*Злучаныя Штаты Амерыкі, Заходняя Беларусь, Каралеўства Нарвегія, Кіеўская Русь, Вялікае Княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае*); у назвах груп (аб'яднанняў, саюзаў) дзяржаў, апрача родавых назваў (*Садружнасць Незалежных Дзяржаў, краіны Балтыі, Закаўказскія рэспублікі*).

9. З вялікай літары пішуцца назвы адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, вуліц, плошчаў, станцый, вакзалаў, аэрапортаў: *Віцебская вобласць, станцыя Паставы, плошча Незалежнасці, праспект імя Францыска Скарыны, аэрапорт Мінск-2*.

10. Вялікая літара ўжываецца: а) пры напісанні назваў гістарычных эпох і падзей, апрача агульных назоўнікаў: *Парыжская камуна, Рэнесанс, Рэфармацыя, Ленскі расстрэл*; б) пры напісанні назваў найвышэйшых устаноў і арганізацый, апрача агульных назоўнікаў і службовых слоў: *Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Узброеныя Сілы РБ, Арганізацыя Аб'яднаных Нацый, Таварыства Чырвонага Крыжа і Чырвонага Паўмесяца*; в) пры напісанні найвышэйшых пасадаў і ганаровых званняў: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Старшыня Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Генеральны пракурор РБ, Герой Працы*.

Назвы пасадаў, тытулаў пішуцца з малой літары: *міністр, народны паэт Беларусі, заслужаны артыст*.

11. З вялікай літары пішуцца ўсе словы ў поўных назвах ордэнаў, апрача слоў *ордэн* і *ступень*: *ордэн Баявога Чырвонага Сцяга, ордэн Суворова I ступені, ордэн Айчыннай Вайны I ступені, ордэн Залатога Льва, ордэн Ганаровага Легіёна, ордэн Славы II ступені, але ордэн Дружбы народаў*. У назвах ордэнаў, медалёў, знакаў адрознення і прызоў, якія бяруцца ў двухоссе, з вялікай літары пішацца першае слова: *ордэн «Мацярынская слава», медаль «За адвагу», медаль «За доблесную працу ў Вялікай Айчыннай вайне 1941 – 1945 гг.», нагрудны знак «Выдатнік народнай адукацыі» і інш., але: ордэн «Знак Пашаны», медаль «Маршальская Зорка», медаль «Залатая Зорка», медаль «Серп і Молат»*.

12. З вялікай літары пішуща два першыя словы ў назве вялікай гістарычнай падзеі (*Вялікая Айчыная вайна*) і ў назве вялікага нацыянальнага свята (*Дзень Перамогі*), у састаўных назвах дзяржаўных, традыцыйных і рэлігійных святаў: *Дзень Канстытуцыі, Дзень Рэспублікі, Дзень Кастрычніцкай рэвалюцыі, Уваскресенне Хрыстова*.

13. З вялікай літары пішуща першае слова і ўсе ўласныя імёны:

1) у назвах кангрэсаў, з'ездаў, канферэнцый і інш.: *Міжнародны з'езд славістаў, Рэспубліканская алімпіяда па беларускай мове*;

2) у назвах святаў, палітычных рухаў, ушанаванняў: *Новы год, Міжнародны жаночы дзень, Сусветны дзень моладзі, Міжнародны дзень кнігі*;

3) у назвах дзяржаўных цэнтральных устаноў, розных аб'яднанняў, арганізацый, таварыстваў: *Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзіцячы фонд, Вярхоўны суд РБ, Дзяржаўны акадэмічны Вялікі тэатр оперы і балета Рэспублікі Беларусь*;

4) у складаных назвах найважнейшых дакументаў, дзяржаўных законаў: *Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, Закон аб мовах, Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека*;

5) у назвах помнікаў старажытнасці, прадметаў і твораў мастацтва: *Сафійскі сабор, Венера Мілоская, Шостая сімфонія Чайкоўскага*;

6) у назвах традыцыйных святаў, пастоў: *Вялікдзень, Каляды, Масленіца, Купалле, Дзяды, Пятроў пост*;

7) у назвах культавых кніг: *Біблія, Евангелле, Каран, Стары Запавет, Талмуд*;

8) у назвах спартыўных мерапрыемстваў: *Кубак свету па біятлоне, Чэмпіянат свету па фігурным катанні, зімняя Алімпіяда ў Ванкуверы*;

9) у назвах навуковых, навучальных і культурных устаноў, а таксама ўстаноў мясцовага значэння: *Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, выбары ў Полацкі гарадскі Савет народных дэпутатаў, Акадэмія навук РБ, Тэатр юнага гледача, Дом літаратараў, Палац культуры нафтавікоў*;

10) у назвах прамысловых і гандлёвых прадпрыемстваў: *Цэнтральны ўніверсальны магазін (ЦУМ), Полацкая цэц, фабрыка «Камунарка», французскі аўтамабільны канцэрн «Рэно»*;

11) у назвах прэмій: *Нобелеўская прэмія міру, Дзяржаўная прэмія РБ, Мележаўская прэмія*;

12) у назвах кандытарскіх і парфумерных вырабаў: *цукеркі «Алёнка», духі «Чырвоны мак»*;

13) умоўныя ўласныя імёны ў дагаворах, кантрактах і іншых афіцыйных дакументах: *Надзвычайны і Паўнамоцны Пасол, дамова Заказчыка і Выканаўцы*;

14) у складанаскарочаных назвах, калі першае слова ў гэтым словазлучэнні пішацца з вялікай літары: *Дзяржплан, Нацбанк РБ, Белдзяржфілармонія*;

15) у абрэвіятурах, якія чытаюцца па назвах літар (незалежна ад таго, утвораны яны ад уласнага ці агульнага імя), а таксама ў абрэвіятурах, якія чытаюцца па гуках і ўтвораны ад уласнага імя: *ПДУ (Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт), МАЗ (Мінскі аўтамабільны завод)*. Абрэвіятуры, якія ўтвараюць склады і абазначаюць агульныя назвы, пішуцца з малой літары: *нэп, цэц, дот*.

14. Калі назва літаратурнага твора складаецца з дзвюх назваў, звязаных злучнікамі *або*, то з вялікай літары пішацца таксама першае слова другой назвы: *аповесць «Залаты ключык, або Прыгоды Бураціна»*.

15. З малой літары пішуцца:

1) артыклі, прыназоўнікі, часціцы ў заходнееўрапейскіх уласных імёнах і прозвішчах (*дэ, ла, ван, фон* і інш.): *Барклай дэ Толі, Гі дэ Мансан, Леанарда да Вінчы, Людвіг ван Бетховен, Васка да Гама*;

2) назвы прадметаў, адзінак фізічнай велічыні, відаў раслін, утвораных ад уласных імёнаў людзей: *вольт, ампер, ом, джоўль, макінтош, маргарытка*;

3) назвы народаў, плямён, а таксама назвы, якія ўказваюць на нацыянальную прыналежнасць: *беларусы, літоўцы, радзімічы, палякі*;

4) складаныя навуковыя тэрміны: *вольтавая дуга, піфагорава тэарэма, берталетава соль*;

5) назвы, якія маюць прыстаўку: *дапятроўская эпоха, дапушкінская літаратура*;

6) назвы гістарычных эпох і падзей, якія не з'яўляюцца ўласнымі назвамі, а таксама геалагічных перыядаў: *грамадзянская вайна, крыжовыя паходы, сярэднявечча, ледніковы перыяд, мезазойская эра*;

7) назвы найвышэйшых выбарных устаноў, якія не маюць значэння ўласнага імя: *сейм, парламент, кангрэс, верхняя палата, сенат*;

8) геаграфічныя азначэнні пры назвах заводуў, фабрык, калгасаў і інш.: *мінскае абутковае аб'яднанне «Усход», лунінецкі калгас-камбінат «Крыніца»*;

9) назвы парод жывёл, у тым ліку ўтвораныя ад геаграфічных назваў: *сабакі лайка, балонка, сібірскі кот, курыца галашыйка*;

10) агульнапрынятыя назвы кветак, пладоў: *ружа, васількі, цюльпан, антонаўка, белы наліў*.

Правілы пераносу слоў

1. З аднаго радка на другі слова пераносіцца па складах. Адна літара, хоць яна і ўтварае склад, не пераносіцца і не пакідаецца: *без-да-па-можны, ар-мія, бя-ро-за*, але: *унія, алея, ідэя*.

2. Пры пераносе літары *й, ў, ь*, а таксама апостраф не аддзяляюцца ад папярэдняй літары: *прай-сці, праў-дзівы, пад'-езд, пісь-меннік*. Але калі ў складаным слове другая частка пачынаецца з *ў*, то гэтае *ў* пішацца з другой часткай: *слова-ўтварэнне, збожжа-ўборачны*.

3. Літары *дж, дз* не раздзяляюцца, калі абазначаюць адзін гук: *глядзець, са-джанцы, дрож-джы, ра-дзіма*. Спалучэнні прыставачнай *д* з каранёвымі *ж, з* пры пераносе раздзяляюцца: *пад-зямелле, ад-звінець, ад-жаць, пад-жылкі*.

4. У складаных словах кожная частка пераносіцца згодна з правіламі пераносу асобных слоў: *се-на-ўбор-ка, збож-жа-зда-ча, ма-шы-на-бу-даў-ні-чы, ста-га-до-вы*.

5. Пры пераносе нельга:

1) пераносіць прозвішчы, пакідаючы ў канцы папярэдняга радка ініцыялы або іншыя ўмоўныя скарачэнні, якія адносяцца да прозвішчаў: *А. А. Куляшоў, В. І. Дунін-Марцінкевіч, акад. Карскі, праф. Гугнін*;

2) адрываць скарачаныя назвы ад тых лічбаў, да якіх яны адносяцца: *1945 г., XXI ст., 25 м, 5 кг*;

3) адрываць ад лічбаў нарашчэнні склонавых канчаткаў: *8-га сакавіка, 7-га, 25-му*;

4) раздзяляць умоўныя графічныя скарачэнні тыпу *і г.д., і інш., г.зн., і пад., стст., т.зв.*;

5) разбіваць абрэвіятуры, якія складаюцца з пачатковых літар або са спалучэнняў літар і лічбаў, а таксама графічныя скарачэнні слоў і выразаў: *ПДУ, ЮНЕСКА, НАТА, ДАІ, ТУ-154, ЗІЛ-131*.

6. Не пераносяцца на наступны радок знакі прыпынку.

7. Не пераносіцца на наступны радок злучок (дэфіс), які супадае са знакам пераносу (пры гэтым знак пераносу не ставіцца).

8. Калі ў сярэдзіне слова паміж галоснымі маецца спалучэнне зычных, то пераносіцца на наступны радок або ўсё гэтае спалучэнне, або любая яго частка: *ся-стра, сяс-тра, сяс-тра; ма-ста-цтва, мас-тац-тва, мас-тац-ва; ра-скрыць, рас-крыць, раск-рыць; бя-скрыўдна, бяс-крыўдна, бяск-рыўдна; двац-цаць, два-ццаць, калос-се, кало-ссе; мыц-ца, мы-цца*.

Правілы скарачанага напісання слоў

Графічныя скарачэнні бываюць агульнапрынятыя (не патрабуюць тлумачэння) і ўмоўныя, што сустракаюцца ў спецыяльнай літаратуры і становяцца зразумелымі пры наяўнасці спіса скарачэнняў.

Да агульнапрынятых адносяцца скарачэнні, якія ўжываюцца на пісьме:

1) пры абазначэнні лічбамі: *2010 г.* (2010 год), *30-я гг.* (30-я гады), *XXI ст.* (XXI стагоддзе), *X – XI стст.* (X – XI стагоддзі), *I – II стст.* (I – II стагоддзі), *2 тыс. г. да н.э.* (2 тысячы год да нашай эры), *247 с.* (247 старонак), *с. 25* (старонка 25);

2) пры спасылках: *гл. с. 117* (глядзі старонку 117), *напр.* (напрыклад), *параўн.* (параўнай), *т. 3* (том 3);

3) пасля пералічэння: *і г.д.* (і гэтак далей), *інш.* (іншае), *г.зн.* (гэта значыць);

4) пры стандартных скарачаных абазначэннях метрычных адзінак, якія пішуцца без кропак: *м* (метр), *кг* (кілаграм), *км* (кіламетр), *га* (гектар), *т* (тона), *л* (літр), *см* (сантыметр), *ц* (цэнтнер) і інш. Скарачэнні фізічных адзінак вымярэння, абазначаных у сучасных ДАСТАх, пішуцца з вялікай літары: *В* (вольт), *А* (ампер), *Дж* (джоўль);

5) у іншых выпадках: *праф.* (прафесар), *с/с* (сельскі савет), *в. а.* (выконваючы абавязкі), *в.* (вёска), *г.* (горад), *вобл.* (вобласць), *воз.* (возера), *гр.* (грамадзянін), *дац.* (дацэнт), *заг.* (загадчык), *нам.* (намеснік), *зб.* (зборнік), *н. ст.* (новы стыль), *ст. ст.* (стары стыль), *т.зв.* (так званы).

Ёсць пэўныя патрабаванні, якіх трэба прытрымлівацца пры графічных скарачэннях.

1. Пры графічных скарачэннях ставіцца кропка і захоўваюцца тыя ж знакі і пачатковыя літары, якія ўласцівы поўнаму напісанню: *с.-д.* (сацыял-дэмакрат), *Д.-Б.к.* (Днепра-Бугскі канал), *В.-Д.к.* (Волга-Данскі канал), *к.ф.-м.н.* (кандыдат фізіка-матэматычных навук), *В.Д.-М.* (Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч).

2. Пры спалучэнні дзвюх аднолькавых зычных скарачэнне робіцца пасля першай зычнай, а пры збегу розных зычных – пасля апошняй зычнай: *мяк. зычны* (мяккі зычны), *насен. фонд* (насенны фонд), *ваен.* (ваенны), *лінгв.* (лінгвістыка), *гіст.* (гісторыя), *бухг.* (бухгалтэрыя).

3. Скарачаныя літарныя абазначэнні складаных слоў пішуцца праз злучок: *скл.-зал.* (складаназалежны), *с.-г.* (сельскагаспадарчы), *ст.-сл.* (стараславянскі), *ст.-бел.* (старабеларускі), а таксама графічныя скарачэнні назоўнікаў, калі бярэцца першая і апошняя або дзве першыя і дзве апошнія літары: *К-с* (Колас), *з-д* (завод), *ун-т* (універсітэт), *в-аў* (востраў), *р-н* (раён), *п-аў* (паўвостраў).

4. Словы скарачаюцца на зычную літару перад галоснай. Не робяцца скарачэнні на галосную, на *й*, *ў*, *ь* і на апошнюю літару ў слове.

5. СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ НАВУКОВЫХ ТЭКСТАЎ

Спецыфіка навуковай мовы выяўляецца і праз ужыванне розных сінтаксічных канструкцый. Менавіта апавядальныя сказы характарызуюць навуковыя тэксты, асноўная задача якіх – паведамленне, якое выражаецца ў сцвярдзальнай або адмоўнай форме.

Пытальныя сказы ў навуковых тэкстах выкарыстоўваюцца абмежавана і маюць сваю спецыфіку: часцей за ўсё яны надаюць адценне навукова-папулярнага выкладу, якім карыстаюцца выкладчыкі ці лектары ў вусным ці пісьмовым маўленні: *Як жа гэта здарылася, што за фразеалагізмам замацавалася значэнне, сэнсава не звязанае з састаўнымі часткамі гэтага выразу? Адказ на пытанне даюць экскурсы ў гісторыю фразеалогіі, этымалагічны аналіз фразеалагізмаў* (І. Лепешаў).

У навуковых тэкстах пераважна ўжываюцца двухсастаўныя, развітыя сказы, паколькі аднасастаўныя сказы маюць экспрэсіўную афарбоўку і найбольш часта выкарыстоўваюцца ў мастацкіх тэкстах.

Звычайна ва ўсіх функцыянальных стылях дзейнік у сказах выражаны назоўнікам або займеннікам, а выказнік – дзеясловам. Аднак у навуковым тэксце можа быць выкарыстаны просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам у форме цяперашняга часу, або састаўны іменны з асноўным кампанентам назоўнікам, асабліва ў азначэннях, напрыклад:

1. *Мадальныя дзеясловы – дзеясловы, што надаюць выказванню мадальнае значэнне: хацець, пачаць, жадаць, магчы* (А. Юрэвіч);

2. *Чысты корань – корань без словаўтваральных і словазменных элементаў* (А. Юрэвіч)

Для беларускай мовы характэрны сказы, ускладненыя аднароднымі членамі, якія, як правіла, ужываюцца для класіфікацыі або сістэматызацыі прадметаў, з’яў, прыкмет: *Выкарыстаны разнастайныя метады даследавання: геадэзічныя, тапаграфічныя, тапанімічныя, батанічныя, гісторыка-этнаграфічныя.*

Для навуковых тэкстаў характэрна ўжыванне злучніка *але* для выражэння супраціўных сэнсавых адносін паміж аднароднымі членамі, а для выражэння супрацьпастаўлення – парны злучнік *не толькі, але і*: *У канцы XVI – на працягу XVII стст. лацінская мова заняла моцныя пазіцыі ў справядстве юрыдычных і дзяржаўна-адміністрацыйных органаў Вялікага Княства Літоўскага, выступаючы пры афармленні многіх дакументаў побач з беларускай і польскай мовамі. Але асноўнай сферай прымянення гэтай мовы стала навуковая літаратура, якую выпускалі многія польскія друкарні, заснаваныя ў Ашмянах, Брэсце, Бялынічах, Гродна, Заслаўі, Клец-*

ку, Любчы, Мінску, Пінску, Полацку, Слоніме, Слуцку і іншых гарадах і мястэчках Беларусі (А. Булыка).

Калі пры аднародных членах ёсць абагульняльнае слова, то сказ афармляецца ў адпаведнасці з правіламі: *На Беларусі пралеска высакародная ў дзікім выглядзе расце на ўсёй тэрыторыі*: у лясах, каля ручаёў, на палях, на ўзлессі; *Паласатая цыкада, цыкадка, тля, азімая соўка, шведская муха, сеткавы слізняк – усіх гэтых шкоднікаў раслін неабходна ведаць, каб не несці страты ўраджаю*.

Пры пабудове сказаў з аднароднымі членамі неабходна памятаць: 1) члены пералічэння падзелу павінны ўзаемна выключацца, напрыклад: *дзеці і дарослыя, старыя і малыя*, але нельга *маладыя і юныя, дарослыя і старыя* і інш.; 2) калі абагульняльнае слова абазначае родавае паняцце, то аднародныя члены павінны выступаць у якасці відавых, напрыклад: *Дамы, палацы, цэрквы, касцёлы – усе будынкі ўлічаны на тэрыторыі горада*.

Для навуковых тэкстаў не ўласцівыя сказы з пабочнымі словамі, якія выражаюць эмацыянальную ацэнку выказвання ці яго экспрэсіўны характар.

Выбар тыпу складанага сказа ў навуковых тэкстах характарызуецца логікай, зместам выкладу. Найбольш ужывальнымі з'яўляюцца складаназаалежныя, у якіх падпарадкавальная сувязь, злучнікі ці злучальныя словы дазваляюць больш дакладна выразіць змест выкладу. У тэкстах навуковага стылю выкарыстоўваюцца і спецыфічныя сродкі міжфразовай сувязі тыпу: *у сувязі з тым што, па меры таго як, у той час калі, нягледзячы на тое што, разам з тым, між тым, тым не менш* і інш.

5.1. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове

Прыназоўнікава-склонавыя канструкцыі не падобныя ў беларускай і рускай мовах, і іх ужыванне выразна выяўляе нацыянальную спецыфіку беларускай мовы.

1. У беларускай мове лічэбнікі *два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры* звязваюцца з назоўнікам дапасаваннем, а назоўнік мае форму множнага ліку: *чатыры заводы, абодва браты, два гады*. У рускай мове словы ў такіх словазлучэннях звязваюцца кіраваннем, а назоўнікі пры лічэбніках маюць форму роднага склону адзіночнага ліку: *четыре завода, оба брата, два года*.

2. Дзеясловы ветлівасці *дзякаваць, падзякаваць, аддзякаваць, прабачыць, выбачаць, дараваць* кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў давальным склоне: *дзякаваць выкладчыку, выбачыць сястры*. У рускай мове ад-

паведныя дзеясловы маюць форму вінавальнага склону: *благодарить преподавателя, простить сестру*.

3. Дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, плысці, ляцець, выправіць, паслаць*, калі яны маюць мэтавае значэнне, кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам *на*: *пайсці на хлеб, паслаць на доктара, ехаць на дачку*. Назоўнікі *грыбы, ягады, кветкі, арэхі* ў падобных словазлучэннях ставяцца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *у*: *пайсці ў маліны, выбрацца ў грыбы, накіраваліся ў суніцы*. У рускай мове пры такіх дзеясловах ужываюцца канструкцыі творнага склону з прыназоўнікам *за*: *пойти за хлебом, послать за доктором, ехать за дочерью, пойти за малиной, выбратья за грибами, направиля за земляникой, отправиться за зерном*.

4. Дзеясловы *жартаваць, смяяцца, кпіць, здэкавацца, насміхацца, цешыцца, рагатаць, пасмейвацца, дзівіцца* кіруюць родным склонам з прыназоўнікам *з*: *здэкавацца са слабага, пасмейвацца з суседа, кпіць з маўчуна, насміхацца з няўмекі, здэкавацца з палоннага*. У рускай мове вышэйпералічаныя дзеясловы кіруюць творным склонам з прыназоўнікам *над*: *издеваться над слабым, подтрунивать над соседом, смеяться над самим собой, подсмеиваться над молчуном, подшучивать над неумекой*.

5. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця *гаварыць, казаць, думаць, разважаць, распытваць* кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам *пра*: *думаць пра сына, распытваць пра маці, клапаціцца пра дзяцей*; у рускай мове адпаведна: *думать о сыне, расспрашивать о матери, заботиться о детях, тосковал о матери*.

6. Дзеясловы *хварэць, захварэць, перахварэць* і прыметнік *хворы* ў беларускай мове кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам *на*: *захварэць на адзёр, хворы на ангіну, хварэць на коклюш*. У рускай мове залежнае слова ў такіх словазлучэннях мае форму творнага склону без прыназоўніка: *заболеть корью, больной ангиной, болей коклюшем*.

7. Дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* кіруюць творным склонам з прыназоўнікам *з*: *ажаніцца з Веранікай, ажанілі з нялюбай, ажаніць з ёй*. У рускай мове пры такіх дзеясловах іменныя часціны мовы ўжываюцца ў форме меснага склону з прыназоўнікам *на*: *жениться на Веронике, женили на немилой, женить на ней*.

8. Для беларускай мовы характэрна ўжыванне параўнальных словазлучэнняў, у якіх галоўнае слова (прыметнік ці прыслоўе) мае форму вышэйшай ступені, а залежнае ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *за*: *брат маладзейшы за сястру, яны разумнейшыя за сваіх аднагодкаў, мёд саладзейшы за цукар*. У рускай мове такія канструкцыі маюць

форму роднага склону без прыназоўніка: *брат младше сестры, они умнее своих одноклассников, нет ничего страшнее войны, мед слаще сахара.*

9. Для вызначэння адлегласці, прасторы пры словах з колькасным значэннем ужываюцца назоўнікі з прыназоўнікам *за*: *за пяць кіламетраў ад чыгуначнай станцыі, за тры вярсты ад лесу, крокаў за шэсць ад вуліцы.* У рускай мове такім словазлучэнням адпавядаюць: *километрах в пяти от железнодорожной станции, верстах в трех от леса, в шести шагах от улицы.*

10. У беларускай мове дзеясловы і назоўнікі са значэннем дзеяння кіруюць месным склонам множнага ліку з прыназоўнікам *па*: *хадзіць па лясах (палях, балотах), сумаваць па бацьках, вучыліся па вечарах.* У рускай мове такія словазлучэнні маюць прыназоўнік *по*: *ходит по лесам (полям, болотам), учились по вечерам, грустит по родителям.*

11. Назоўнікі *лекцыя, нарысы, адзнака* і інш. ужываюцца з назоўнікамі ў месным склоне з прыназоўнікам *па*: *лекцыя па культуралогіі, нарысы па мастацтве, адзнака па беларускай мове.* У рускай мове у такіх канструкцыях залежны назоўнік ставіцца ў форме давальнага склону з прыназоўнікам *по*: *лекция по культурологии, очерки по искусству, оценка по белорусскому языку.*

12. У дробавых лічэбніках частка *адна, дзве, тры, чатыры* ў лічніку дапасуецца да парадкавага лічэбніка ў назоўніку: *одна четвертая, две трети, три пятых, четыре седьмых.* Калі ў лічніку стаяць лічэбнікі *пяць, шэсць, сем* і г.д., то яны кіруюць парадкавымі лічэбнікамі назоўніка ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць шостых, шэсць дзявятых, восемьдесятых.*

13. У беларускай мове ў дзеяслоўных словазлучэннях з прыназоўнікам *праз* выражаюцца прычынныя адносіны: *не прыехаў праз хваробу, спазніўся праз навальніцу.* Такі прыназоўнік ужываецца і ў спалучэннях слоў *праз смех, праз слёзы, праз зубы (сказаў праз смех, гаварыла праз сон, працадзіў праз зубы),* а таксама ў словазлучэннях з аб'ектным значэннем паміж кампанентамі са словамі *праходзіць, пранікаць, прабівацца*: *пробивацца праз гушчар, пранікаць праз фортку, проходить через мглу.* У рускай мове адпаведна: *не приехал из-за болезни, опоздал из-за грозы, сказал сквозь смех, говорила сквозь сон, пробиваться сквозь гущу, проникать сквозь форточку, проходит сквозь мглу.*

14. У беларускай мове ўжываюцца словазлучэнні:

1) *загадчык кафедры (бібліятэкі), прыйшлі да бабулі, ехаць у млын, пазычыла нажа (сякеры, запалак).* У рускай мове адпаведна: *заведующий кафедрой (библиотекой), пришли к бабушке, едут на мельницу, одолжила нож (топор, спички);*

2) словазлучэнні *бачыў на свае вочы, чуў на свае вушы, хата на пяць пакояў, больш за дзвесце кіламетраў (гектараў, падручнікаў), сабраліся а сямнаццаці гадзіне, пісаць (дасылаць, накіраваць, звяртацца) на адрас. У рускай мове адпаведна: *видел своими глазами, слышал своими ушами, дом из пяти комнат, более двухсот километров (гектаров, учебников), собрались в семнадцать часов (около семнадцати часов), писать (посылать, направлять, обращаться) по адресу;**

3) словазлучэнні *прыняць да ўвагі, сутыкнуцца тварам у твар, падобны да бацькі (маці), ён па-за канкурэнцыяй, па аднайменным рамане І. Мележа, па маім меркаванні, заляцацца да дзяўчыны, апеляваць да грамадскай думкі. У рускай мове адпаведна: *принять во внимание, столкнуться лицом к лицу, похожий на отца (мать), он вне конкуренции, по одноименному роману И. Мележа, по моему суждению, ухаживать за девушкой, апеллировать к общественной мысли;**

4) колькасна-іменныя словазлучэнні з адваротным парадкам слоў (*гадоў пяцьдзясят, чалавек трыццаць, месяцы тры*) і спалучэнні лічэбніка з назоўнікам роднага склону з прыназоўнікамі *пад, з, за, каля*: *пад сорок гадоў, каля пятнаццаці старонак, гадзін з восем, далёка за поўнач.*

5.2. Некаторыя выпадкі дапасавання выказніка да дзейніка

Пры дзейніку выказнік можа ўжывацца як у адзіночным, так і ў множным ліку.

У множным ліку выказнік ужываецца:

1) калі адносіцца да дзейніка, выражанага спалучэннем назоўніка назоўнага склону з назоўнікам творнага склону: *Дзед з Сымонам пад вярбою селі буру пераждаць* (К-с); *Сярожа са сваёй мамай стаяць на трамвайным прыпынку* (Б.). Калі пры такім спалучэнні выказнік стаіць у адзіночным ліку, то дзейнікам з'яўляецца толькі назоўнік у назоўным склоне: *Вясны чакаў Міхал з сям'ёю* (К-с); *Сядзіць на сонцы каля хаты Марына з сынам на руках* (К-с);

2) калі выказнік стаіць пасля аднародных дзейнікаў: *Таполі, і ліпы, і клёны ў парку шумяць маладым* (Я. П.); *Ні снег, ні мароз, ні буры-віхуры не спыняць гвардзейскіх палкоў* (Бр.); *Я і Цётка ідзем на лясной дарозе* (В. Х.);

3) калі выказнік стаіць перад аднароднымі дзейнікамі, то ён ставіцца або ў множным, або ў адзіночным ліку: *І па хаце пабеглі гаворка і смех* (Бр.); *На гонях красуе пшаніца і жыта* (Куп.). Выказнік у форме множнага ліку найчасцей бывае пры дзейніках са значэннем асобы: *Даўно не бачыліся Ніна і Аляксей* (І. М.). Выказнік абавязкова ставіцца ў форме множнага ліку, калі першы або апошні з аднародных дзейнікаў ужыты ў форме

множнага ліку: Шумяць высокая атава і Буга жоўтыя віры (Вял.); Многа ранаў глыбокіх пакінулі нам навальнічныя дні, ліхалецце, вайна (М. Т.); І сэрцы, і воля, і думы народа злучыліся ў плыні адной... (К-с), але: Стаяў шум, крыкі, лаянка (Лыньк.);

4) калі дзейнік, выражаны спалучэннем колькаснага лічэбніка з назоўнікам, падкрэслівае, што асоба ці прадмет дзейнічаюць актыўна: У хаце сядзелі тры дарослыя дачкі лесніка (Шам.); Тры вучні і чацвёрты настаўнік узышлі на ганак школы і спыніліся (К-с); Дзве машыны стаяць крыху наперадзе іншых (Сам.); Дзве бярозы шумяць пад акном (Астр.). Калі акцэнт робіцца на колькасць прадметаў, якія дзейнічаюць пасіўна, выказнік ужываецца ў адзіночным ліку: У маёй торбе ляжала толькі два рабчыкі (Чарн.); З Васілінай працавала восем яе сябровак (Хадк.);

5) калі дзейнік выражаны спалучэннем зборнага лічэбніка з назоўнікам (хаця найчасцей ужываецца выказнік пры такіх словазлучэннях у форме адзіночнага ліку): Праз хвіліну яму ўжо добра было відаць, што ідуць двое людзей (К. Ч.); Двое рабочых разбівалі на кавалкі даўжэзны прэнт (К. Ч.), але: Двое чалавек сядзела на возе (К. Ч.); Трое коней пасвілася на поплаве (К. Ч.); Нарэшыце з'явілася чацвёрта салдат з вінтоўкамі і загадалі Ігнату ісці за імі (Лыньк.)

У адзіночным ліку выказнік звычайна ўжываецца:

1) калі дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка са словамі *многа, мала, колькі, некалькі, шмат, няшмат, багата* (інакш кажучы, калі ўвага акцэнтуецца на агульнай, прыблізнай колькасці, сукупнасці як адушаўлёных, так і неадушаўлёных прадметаў): У атрадзе багата было партызан з гэтай вёскі (Лыньк.); За ім [Сёмкам] ехала некалькі хлопцаў, узброеных шаблямі, карабінамі і гранатамі (Лыньк.); Мала людзей засталася на полі (Гал.);

2) калі дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (*большасць, палова, меншасць, рад, шэраг, грамада, чарада, дзясятка, сотня, пара, двойка, пяцёрка* і г.д.): Палова людзей засталася ў гэтым канцы вёскі... (Дам.); Частка людзей адразу ж вярнулася ў пакой (К. Ч.); Большасць паўстанцаў рассялася, разышлася па хатах (В. Х.).

3) калі колькасна-іменная спалучэнне дзейніка абазначае адрэзак часу або спалучэнне лічэбніка з назоўнікам абазначае прыблізную колькасць: Мінула некалькі гадоў пасля нашай апошняй сустрэчы. Чалавек з дзесяць прыехала музыкаў (М. Н.); Вярталася іх чалавек сто пяцьдзясят, маладыя заставаліся ў восьмай дывізіі (Грах.); І сышлося на нараду чалавек з трыццаць (Крап.);

4) калі дзейнік выражаны спалучэннем адмоўных і няпэўных займеннікаў з назоўнікамі ўскосных склонаў: Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае (К-с); Хтосьці з хлопцаў ступіў крок наперад... (Я. М.).

6. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

6.1. Заданні да марфалагічнага практыкума па тэме «Самастойныя часціны мовы»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Што вивучае марфалогія? Як яна звязана з сінтаксісам?
2. Якія пераходныя з'явы назіраюцца ў сістэме часцін мовы? У чым іх сутнасць?
3. Чым абумоўлена важнасць назоўніка як сродку намінацыі?
4. Чаму назоўнік называюць «дырыжорам граматычнага аркестра»?
5. Дайце азначэнне паняцця «скланенне назоўніка».
6. Якія рысы ўласцівы прыметніку як часціне мовы?
7. На якія лексіка-граматычныя разрады падзяляюцца прыметнікі?
8. Што такое ступені параўнання прыметнікаў і як яны ўтвараюцца?
9. Што абазначае лічэбнік як часціна мовы?
10. Якія колькасныя лічэбнікі змяняюцца па ліках? па родах? маюць адну граматычную форму? дзве граматычныя формы?
11. На аснове якіх прымет вылучаецца займеннік як асобная часціна мовы?
12. Чаму займеннікі называюць словамі-«ўказальнікамі»? словамі-«замяняльнікамі»?
13. Чым абумоўлена важнасць дзеяслова ў сістэме намінатыўных сродкаў мовы?
14. У чым выяўляецца нацыянальная спецыфіка ўжывання дзеяслова?
15. Назавіце граматычныя катэгорыі дзеяслова. На якія лексіка-граматычныя разрады падзяляюцца дзеясловы?
16. Што называецца спражэннем дзеяслова?
17. У чым выяўляецца дваістасць граматычнай прыроды дзеепрыметнікаў?
18. Чаму дзеепрыметнікі нельга безагаворачна лічыць самастойнай часцінай мовы?
19. Чаму дзеепрыслоўе называюць другарадным выказнікам?
20. Якое функцыянальнае прызначэнне дзеепрыслоўяў?
21. Якія заканамернасці ўжывання дзеепрыслоўяў у беларускай мове трэба ўлічваць пры пабудове сказа?
22. Па якіх прыметах вылучаецца прыслоўе як часціна мовы? Чым прыслоўе адрозніваецца ад іншых часцін мовы?
23. Якія функцыі выконвае прыслоўе ў сказе?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы студэнтаў

1. Утварыце словазлучэнні і запішыце іх. Падкрэсліце адушаўлёныя назоўнікі, назавіце іх граматычныя прыметы.

Сустрадацца (дзядуля, атрад, настаўнік), бачыць (хлопцы, дрэвы, зубры, баравікі), любіць (кветкі, людзі, моладзь, кнігі), вартаваць (стагі, ста-так, кураняты), разводзіць (карпы, парэчкі), есці (гарох, лешч, брусніцы).

2. Запішыце беларускія адпаведнікі. Выкажыце вашы меркаванні аб граматычных асаблівасцях назоўнікаў у абедзюх мовах.

Поведение, сумерки, крупа, конопля, черника, грудь, дрожь, ясли, дрова, смотрины, баловство, обручение, хитрость, двойня, дверь, чернила, совесть.

Золотая медаль, маленький гусёнок, гроздь винограда, неправильная дробь, потянуло гарью, высокий тополь, вкусное яблоко, длинная тень, уверенная поступь, полевая ромашка, сильная боль, двухлетний гусь, содержательная запись, пёстрая шаль, белая лебедь, горькая полынь, высокий стебель, купить в аптеке, сказать дочке, вспоминать о товарище, закопать в земле.

Зелёный огурчик, крепкий узелок, далёкий огонёк, песенка сестрички, перочинный ножик, тонкий ремешок, мелкий дождик, родная земляца, речушка юности, молодая яблонька, приподнятая бровь.

3. Складзіце па два сказы з прапанаванымі назоўнікамі, каб яны абазначалі асоб мужчынскага і жаночага полу.

Суддзя, дэкан, кандуктар, дырэктар, дэпутат, стажор, пераможца, донар, прафесар, інжынер.

4. Падбярыце да наступных назоўнікаў прыметнікі, запішыце, у дужках абазначце род назоўнікаў.

Какаду, лебедзь, кашнэ, бюро, эсэ, табу, рэзюмэ, шымпанзэ, атэлье, алібі, канферансье, амплуа, жэле, бра, маэстра, калье, кіmano, гну, калібры, ранцье, пано, лібрэта, таксі, парцье.

5. Выпішыце зборныя назоўнікі. Падбярыце (калі магчыма) да іх рускія адпаведнікі.

Садавіна, гародніна, збожжа, авёс, журавіны, карэнне.

Бялізна, мэбля, акуляры, вопратка, рыззё.

Пушча, гай, гушчар, дубняк, лістота, чарот.

Калектыў, вучнёўства, настаўніцтва, сход, моладзь, грамадства.
Табун, звяр'ё, птаства, дзятва, машкара.

6. Складзіце па два сказы, у адным з якіх прапанаваныя назоўнікі ўжываюцца з канчаткам -а (-я), а ў другім – з -у (-ю).

Закон, сад, рамонак, гардэроб, лістапад, пропуск.

7. Праскланяйце наступныя словы і спалучэнні слоў.

Саша, медаль, дзіця, 367, паўтара кіламетра, ніхто, сам, Жэня Петрыкаў, прафесар Гугнін, г. Барысаў, Зоя Рыбка, тысяча дзевяцьсот сорок пяты год.

8. Запішыце наступныя назоўнікі:

а) у *родным склоне адзіночнага ліку*: твар, медаль, край, ранак, лоб, алфавіт, косінус, турнір, авёс, шоўк, атэізм, холад, дубняк;

б) у *творным склоне адзіночнага ліку*: Шклоў, Кузьма, калега, глыб, дзіця, імя, моладзь, цень, палын, прафесар Барысаў, Зоя, любоў;

в) у *месным склоне адзіночнага ліку*: каваль, інструктар, дагавор, малако, двор, Мазыр, трактар, трактарыст, герой, доктар, Караткевіч;

г) у *творным склоне множнага ліку*: госць, дзверы, косць, маці, плечы, вуха, грошы, граблі, вішня, байка, асоба, нажніцы.

9. Да наступных прыметнікаў падбярыце адпаведныя назоўнікі і запішыце іх, складзіце 7 сказаў (на выбар) з гэтымі словазлучэннямі.

Чалавечы, чалавечны (род, учынак, жыццё, адносіны, голас, жыллё); балотны, балотысты (мясцовасць, край, асака, птушка, бераг, яліна, прастор, трава); лясны, лясісты (масіў, раён, мясціна, дарога, гушчар, сцежка, кветкі, бераг); вадзяны, водны, вадзяністы (паверхня, гладзь, снег, прастор, шлях, пара); цікавы, цікаўны (пытанне, хлопчык, апавяданне, сусед); ганарысты, ганаровы (вахта, грамата, прэзідыум, госць, месца, званне, чалавек, абавязак); эфектны, эфектыўны (праца, поза, голас, вынікі).

10. Запішыце ўсе магчымыя формы ступеняў параўнання наступных прыметнікаў.

Шчаслівы, марозны, лясісты, добры, дрэнны, кульгавы, жывы, вялікі, малы, сумленны, прынцыповы, дакладны, карысны, таварыскі, бадзёры, задумлівы, смуглявы.

11. Ад назоўнікаў, што ў дужках, утварыце прыналежныя прыметнікі, дапасуйце іх да наступных назоўнікаў, запішыце словазлучэнні.

(Мележ) стыль, (старшыня) загад, (Толя) дзённік, (Валодзя) кнігі, (дзядуля) падарунак, (Сяргей) лодка, (Сцёпка) ліст, (дачка) паліто, (Алёнка) вочы.

12. Утварыце прыметнікі пры дапамозе суфікса -ск- ад наступных назоўнікаў. Да прыметнікаў падбярыце назоўнікі і запішыце словазлучэнні.

Гродна, таварыш, Брэст, чэрвень, Хатынь, Палессе, Слаўгарад, Асіповічы, Каўказ, калмык, Маладзечна, Старыя Дарогі, прапагандыст, гігант, снежань.

13. Спалучыце лічэбнікі з назоўнікамі, запішыце ўтвораныя словазлучэнні (лічэбнікі пішыце словамі).

3 (сястра, акно, дзверы, хлопчык, боты, чалавек);

4 (браты, сын, сані, радавы, дзяўчынка, кацяня);

5 (акно, рабочы, коні, дзверы, дзяжурны, школьнік);

6 (стол, гусі, кніга, ручка, ягня, настаўніца);

9 (верабей, дзеці, пласкагубцы, студэнтка, вароты).

14. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляюцца наступныя словы.

Трэці, тройка, тры, трое, тройчы, трайны, трайняты, па-трэцяе, траіцца, утраіх, патроіць, трохступеньчаты; пяцёра, пяцёрка, пяцярня, пяты, пятак, пяцьсот, упяцярых, пяцёрачнік; чатыры, чацвёрта, учатырох, учацвярых, чвэрць, чвэртка, па-чацвёртае, чатырохпавярховы, чацвёрты, чатырохсоты, адна чацвёртая; восем, восемдзсят, увасьмёх, восемсот, увасьмярых, васьмёрка, васьмёра, восьмы.

15. Перакладзіце і запішыце па-беларуску наступныя спалучэнні слоў.

Метрах в двухстах от озера, четыре новых дома, в полутора километрах от железнодорожной станции, сегодня седьмое ноября, два целых и три десятых сантиметра, три пятых населения, дедушке около семидесяти.

16. Раствлумачце значэнні ўстойлівых словазлучэнняў. Складзіце з імі 7 сказаў (на выбар).

Адчуваць сябе на сёмым небе. На першы погляд. Ведаць як свае пяць пальцаў. З першых рук. У адны рукі. На першых парах. Адны вочы блішчаць. Іграць у адну дудку. Між двух агнёў. Адно шчасце. Стаяць адной нагой у магіле. На адзін твар. На адзін капыл. На адзін зуб. Згінацца ў тры пагібелі. Адным махам. З пятага на дзясятае. Дзясятаму загазаць. Сем пятніц на тыдні. Сёмая вада на кісялі. Аднаго поля ягады. За сямю пячаткамі. Сем пядзяў лоб. Гнацца за двума зайцамі. Зорка першай велічыні. Як дзве кроплі вады. Да сёмага поту. За сямю замкамі.

17. Складзіце дыялог (сачыненне-мініяцюру) з пыталымі займеннікамі хто? што? які? колькі? на тэму «У кнігарні».

18. Запішыце займеннікі ў пачатковай форме і вызначце «чацвёртае лішняе» з пункту погляду наяўнасці суадносных форм ліку.

1. Майго, пра нас, якое, тых.
2. Гэтаму, цябе, якому-небудзь, іншы.
3. Таго, вам, такім, нейкаму.
4. Мяне, свайго, сам, чым-небудзь.

19. Перакладзіце на беларускую мову, адзначце розніцу ва ўжыванні некаторых займеннікаў у рускай і беларускай мовах.

1. Может быть, я тебе чем-нибудь смогу помочь. 2. Кто-то вошёл в соседнюю комнату. 3. Каждый час дня и ночи имеет какую-либо свою особенность. 4. Она закрыла лицо обеими руками. 5. Чьи-то шаги слышались из-за поворота. 6. Некем заменить на этой работе. 7. Не с кем посоветоваться в последнее время. 8. Мне не на кого пенять – сам виноват. 9. А ведь, пожалуй, кое в чём он был прав. 10. А я кое-кого из вас, кажется, знаю!

20. Раствлумачце значэнні фразеалагізмаў і складзіце 5 сказаў з імі (на выбар). Вызначце разрады, склон і лік займеннікаў.

Сёе-тое; само сабой; сам сабе гаспадар; на табе; не ў сваёй талерцы; сам не свой; як сваё вуха; сам-насам; ні за якія грошы; стаяць на сваім; ні тое ні сёе; сам сабе; усякая ўсялячына; есці свой хлеб; як ні ў чым не бывала; той свет; мала што; на ўвесь голас; ні за што ні пра што; хто ў лес, а хто па дровы; такой бяды; што ёсць духу; не сваім голасам; ні з таго ні з сяго; нічога сабе ніякага; з усіх ног; на кожным кроку; нешта нейкае; абы-што; гэты свет; на сваю галаву; усёй душой; на свае вочы.

21. Праспрагайце дзеясловы.

Смяцца, прыбегчы, пад'есці, перадаць.

22. Размяркуйце дзеясловы: 1) якія ўжываюцца з постфіксам *-ца*, 2) якія ўжываюцца з постфіксам *-цца*.

Паведамляецца, змiласцівіцца, змяняецца, падвяргацца, акупвацца, абагаціцца, акалочвацца, змыкацца, прапаноўвацца, замоўчвацца, змяркацца, змiлавацца, спусташацца, адклеіцца, бадзяцца, выпацца, дадумацца, заляцацца, зелянецца, кланяцца, набегца, напрацавацца, саромецца, смяцца, сумнявацца, хвалюецца, храбрыцца.

23. Да дзеясловаў, якія абазначаюць спевы, падбярэце назвы птушак, што іх спяваюць.

Шчоўкаць, клекатаць, кракаць, кукарэкаць, цінькаць, скрыпець, буркаваць, кігікаць, крычаць, крумкаць, сакатаць, каркаць, гагатаць, такаваць, куваць.

Для даведак: сініца, гусь, драч, качка, певень, варона, бугай, зязюля, кнігаўка, груган, глушэц, курыца, голуб, бусел, салавей.

24. Перакладзіце на беларускую мову словазлучэнні і запішыце іх. Раствлумачце правапіс суфіксаў дзеясловаў.

Признавать себя виноватым, оклеивать обоями, засеять рожью, показывать пример, что-то комбинировать, засаливать огурцы, овладеть знаниями, обессилеть совсем, подписывать протокол, раздумываться от волнения, удваивать счёт.

25. Выберыце правільны варыянт і перакладзіце сказы на рускую мову.

1. Вы смеяцесья (смеяцесья) з мяня (з мяне).
2. Куды вы бежыце (бяжыце) так хутка?
3. Развенчаны (развянчаны) аўтарытэт.
4. Невынасімая (нязносны / нясцерпны) боль.
5. Разарыўшыся фермер (фермер, які разарыўся).

26. Раствлумачце значэнні фразеалагізмаў і вызначце марфалагічны склад кампанентаў. З 7 фразеалагізмамі (на выбар) складзіце сказы.

На чым свет стаіць; не браць у рот; не паказваць вачэй; падвесці пад манастыр; паехаць з рогату; паказаць зубы; перабраць меру; розуму не дабярэ; распускаяць нюні; трымаць сэрца; цягнуць жылы; чэрці носяць; выбіць козыры з рук; хоць зубы выберы; садзіцца на канька; намяшаць гарох з капустай; садзіцца на мель; заглядваць у шклянку; пуд солі з'есці; стрыгчы купоны; даваць ход; звязаць язык; давесці да шаленства; адкуль сыр-бор разгарэўся; спаліць масты; пускаць казла ў агарод; лізаць пяткі; пакласці зубы на паліцу; браць за жабры; трымаць у чорным целе; па жывому рэзаць; стаяць у вачах.

27. Падбярыце беларускія адпаведнікі да прыведзеных рускіх дзеепрыметнікаў.

Раскинувшийся сад, невидимый луч, угрожающее положение, топленая печь, вынужденные колебания, поступательное движение, осознанная ошибка, выжатый лимон, странствующий музыкант, трудящийся человек, почитаемый коллега, выдающийся писатель, соответствующие выводы, распустившийся цветок, затухающие колебания.

28. Спішыце крылатыя выслоўі, выдзеліце ў дзеепрыметніках суфіксы і растлумачце іх ужыванне. Зрабіце словаўтваральны аналіз дзеепрыметнікаў.

1. Дзе не праехаць, не прайсці – я поўз, я лез упарты. Я не шкадую! Дзесяці не бітых біты варты (А. Куляшоў). 2. Ім трэба было ісці няходжаным полем непражытага жыцця (І. Мележ). 3. Жыве загінуўшы герой у

светлай памяці людской (А. Александровіч). 4. Бурай змеценае лісце не вяртаецца на голле (П. Панчанка). 5. Непражытыя дні адлятаюць ціха, нічым не азмрочаныя, ніякай шчырасцю не сагрэтыя (А. Савіцкі). 6. Кветцы засохшай зноў не цвісці (Я. Купала).

29. Раствлумачце значэнні фразеалагізмаў і складзіце з імі сказы.

Склаўшы рукі; паклаўшы зубы на паліцу; карацей кажучы; не зводзячы вачэй; не шкадуючы сіл; падціснуўшы хвост; вачэй у сабакі пазычыўшы; падмазаўшы пяткі; закасаўшы рукавы; на лес гледзячы; як пшаніцу прадаўшы; сцяўшы зубы; задраўшы нос; паклаўшы руку на сэрца; не пераводзячы духу; не даючы спуску; няўрокам кажучы; вылупіўшы вочы; не пакладаючы рук.

30. Знайдзіце і выпраўце памылкі ў сказах.

1. Разам злучылася ўсё: і фізічная боль, і крыўда, і жаль. 2. Над полем, хатамі нябёс блакітны шыр, і галубы крылатыя прарочаць шчасце, мір. 3. Прабуюць моц сваіх крылляў, імкліва носячыся ў небе, прыгожыя ластаўкі. 4. Расійскія хакеісты – мацнейшыя ў свеце. 5. Вёска была ў паўтарах кіламетрах ад шашы. 6. У першай брыгадзе было чатырыста семдзесят два цяляты. 7. У кожнага вучня свой характар, сваё жыццё, і да яго трэба ўмець падысці. 8. Часам птушка садзілася на галлё хвоі, і тады з яе сыпаўся снег. 9. Дзед прапанаваў унуку прачытаць яго запісы. 10. Гэта пытанне трэба было задаць мне, а не яму. 11. Сяргей Паўлавіч нас было пахваліў, дык у нас і закружылася галава. 12. Сотнікаў здолеў выцерпець усе пакуты і ісці на смерць непераможаным. 13. Адзін з вучняў, устаўшы з-за парты, чакаў настаўніцкага прысуду. 14. Вынутыя з вокнаў дубэльты аднеслі ў майстэрню. 15. Не шукаючы, не знойдзеш. 16. Пабываўшы ў кабінце дэкана факультэта, студэнтамі былі зроблены адпаведныя вывады. 17. Снег тоўстым пластам кладзецца на халодныя яблыні, да зямлі прыгнуўшы маладзенькія галіны. 18. Трохі пачакаўшы, выццё, яшчэ больш жудаснае, паўтарылася зноў.

31. Утварыце ўсе магчымыя формы ступеняў параўнання прыслоўяў.

Высока, добра, цяжка, мала, многа, дрэнна.

32. Спішыце, раскрыўшы дужкі. Раствлумачце правапіс прыслоўяў і блізкіх да іх спалучэнняў слоў.

(На)заўсёды, (на)заўтра, (у)пустую, (на)двое, (у)абрэз, (да)волі, (там)сама, (да)хаты, (што)ночы, (у)адзіночку, (па)другое, (на)жаль,

(усё)адно, сам(на)сам, (па)мойму, (як)раз, (на)памяць, (усё)роўна, (без)разбору, (як)след, (пад)вечар, (у)высь, (з)ранку (да)вечара, (а)поўначы, дзень(у)дзень, (на)вока, (з)ходу, (без)аглядкі.

33. Зрабіце марфемны і словаўтваральны разбор прыслоўяў.

Уголас, вясной, па-беларуску, утраіх, раўнюсенька, гэтаксама, дзесьці, смела, пазнавата.

34. Запішыце сказы з прыслоўямі і іншымі часцінамі мовы з прыназоўнікамі.

Зусім – з усім, зверху – зверху, бясконца – без канца, замужам – за мужам, удвух – у двух, углыб – у глыб.

35. Раствлумачце значэнні фразеалагізмаў, падбярыце да іх сінанімічныя выразы і з 5 фразеалагізмамі складзіце сказы (на выбар).

Сям-там; сяк-так; раз-пораз; сам-насам; так і так; так сабе; толькі ўсяго; час ад часу; дзень у дзень; раз у раз; гады ў рады; як кінуць вокам; слова ў слова; дзень пры дні; як дыхнуць; не да смеху; як панесці; куды вочы глядзяць; без дай прычыны; ні за грош; да ўпаду; не да твару; не да слыху; не пад сілу; з горам папалам; на ўсе лады.

36. Зрабіце марфалагічны разбор самастойных часцін мовы.

Кветцы засохшай зноў не цвісці (Я. Купала).

37. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Адзначце ў дужках тып спражэння дзеясловаў.

Многие достижения нашей науки похожи на воплощённую в жизнь мечту. С невиданной быстротой создаются новые вещества и необыкновенные материалы. Не успел родиться поливиниловый спирт полиакрилонитрил, как на его основе изготовили замечательное волокно – бензолон. Искусственное волокно и пластмассы, синтетический каучук и высокомолекулярные полимеры стали вырабатывать из мономеров и полупродуктов. Новый строительный материал – шлакоситаллы – намного превосходит по своим свойствам бетон, кирпич. Новый клей для железобетона – клеобетон – обладает явным преимуществом по сравнению с эпоксидным клеем. Прекрасным подарком для строителей явились и белоснежные квадратики, напоминающие сахар-рафинад, – стеклоплитка, придающая красоту и изящество железобетонным деталям. Уникальным сырьём для химической промышленности считают кубанские газоконденсаты: их можно использовать для производства пластических масс и синтетических тканей, красителей и полипропилена (Т. Якубович).

38. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Адзначце ў дужках тып спражэння дзеясловаў.

Завершён второй этап реконструкции Мозырского НПЗ

Завершён очередной, второй этап реконструкции Мозырского нефтеперерабатывающего завода (НПЗ). Он реализовывался на протяжении трёх лет и потребовал вложений в размере около 50 миллионов долларов США. Приблизительно половина стоимости работ была профинансирована за счёт средств предприятия, остальные работы – за счёт кредита. Теперь НПЗ получил возможность повысить глубину переработки нефти и увеличить производство экологически чистого топлива.

В соответствии с расчётами, на проведение третьего и четвертого – основных этапов реконструкции Мозырского НПЗ – потребуется не менее 150 миллионов долларов США. Как и ранее, предприятие рассчитывает на собственные силы, а также на средства кредиторов и инвесторов. Предполагается, что реконструкция завода, основными акционерами которого являются концерн «Белнефтехим» и белорусско-российская нефтегазовая компания «Славнефть», будет завершена в декабре 2003 года (Егор Звонников, БелоПАН).

39. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у беларускай і рускай мовах.

Книга – это духовное завещание одного поколения другому, совет умирающего старца юноше, начинающему жить, приказ, передаваемый часовым, отправляющимся на отдых, часовому, заступающему на его место. Вся жизнь человечества последовательно оседала в книге: племена, люди, государства исчезали, а книга оставалась. Она росла вместе с человечеством, в неё кристаллизовались все учения, потрясающие умы, в неё записана та огромная исповедь бурной жизни человечества, та огромная автография, которая называется всемирной историей. Но в книге не одно прошедшее: она составляет документ, по которому мы вводимся во владение настоящим, во владение всей суммой истин и усилий, найденных страданием, облитых иногда кровавым потом, она – программа будущего. Итак, мы будем уважать книгу. Это – мысль человека, получившая относительную самобытность, это – след, который он оставил (А. Герцен).

40. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Вызначце асаблівасці рускіх і беларускіх словазлучэнняў.

Послать за сыном, пойти за ягодами, идти по городу, ехать по полям, рассказывать о товарище, шутить над ним, метрах в двадцати, моложе его, поехать к сестре, жить с родителями, заболеть гриппом, жениться на ней.

41. Перакладзіце гэст на беларускую мову. Вусна дайце поўную характарыстыку словазлучэнням.

Актуальность вопросов энергосбережения

Потенциал энергосбережения в республике составляет около 40 процентов, причём наибольшую величину в жилищно-коммунальном и социальном секторе, где и нужно максимально снизить энергопотребление.

Да, мы крайне нерациональные, мы привыкли к свету, теплу и воде в своей квартире как к чему-то совсем незначительному в ценностном плане, как к такому обязательному приложению к квартире, что нам, опять-таки, обязательно должны предоставить, дать... Вообще-то, мы и не готовы к тому, чтобы быть рациональными и бережливыми – психологически, сознательно. Видимо, те реформы, которые намечаются в оплате жилищно-коммунальных услуг и вообще в жилищно-коммунальном обслуживании, должны осуществляться в контексте общеэкономических реформ.

Хотя учиться быть рациональными и бережливыми, разумеется, нужно. И соответствующие приборы учёта потребления воды и газа ставить нужно («Звезда». И. Александров)

42. Выпішыце з тэксту аднаасастаўныя сказы, у дужках адзначце іх тыпы.

Белорусские нефтяники

стабилизируют уровень добычи углеводородного сырья

ПО «Белорусьнефть» по состоянию на 1 сентября 2000 года добыло из недр земли 1236194 тонны нефти, что составляет 100 % к плану. Об этом Интерфаксу сообщили в концерне «Белнефтехим».

ПО «Беларусьнефть» за последний год ввело в эксплуатацию 7 скважин, что позволило стабилизировать добычу нефти и, как планируется, в 2000 году добыть её на уровне 1,84 млн тонн.

По оценкам экспертов в правительстве Беларуси, достигнутый уровень добычи нефти обеспечивает потребности республики приблизительно на 20 %. Для полного удовлетворения потребностей страны в углеводородном сырье делается дополнительная его закупка, главным образом в России.

Получение дополнительных и гарантированных объёмов углеводородных ресурсов для республики возможно только при участии Беларуси в освоении углеводородных ресурсов России путём приобретения лицензий на разработку месторождений или при помощи совместной разработки их с другими иностранными фирмами на основе соглашения о разделе продукции.

Поэтому концерн совместно с ПО «Беларусьнефть» активизировал работу по изучению предложений, которые поступают от администраций

нефтедобывающих регионов России и нефтяных компаний, и поиску взаимовыгодных проектов в этом направлении (Из газеты «Звезда»).

43. Перакладзіце гэкт на беларускую мову. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Комментарий к указу № 480 от 31 августа 2000 года
«О внесении дополнений в указ президента
Республики Беларусь от 23 мая 2000 года № 282»

Эффективный переход к социально ориентированной рыночной экономике в Республике Беларусь ставит ряд требований по приведению существующих принципов государственного регулирования экономики к тем, что сложились в мировом опыте.

Немаловажное значение в этом вопросе отводится механизму обложения косвенными налогами (в частности, налогом на добавленную стоимость) товаров, что перемещаются во внешней торговле Республики Беларусь.

Однако в последнее время сложилась негативная ситуация, о которой неоднократно говорил в своих выступлениях руководитель нашего государства, с обложением налогом на добавленную стоимость товаров, которые происходят из третьих стран и ввозятся в Республику Беларусь из Российской Федерации, объём которых составляет значительную часть товарооборота между двумя странами.

Удержание налога на добавленную стоимость в Республике Беларусь в отношении к таким товарам проводится с зачётом суммы налога, выплаченной при их ввозе на территорию Российской Федерации и дальнейшей реализации в Республику Беларусь.

В результате этого большая доля налога на добавленную стоимость, который удерживается в отношении к товарам, которые происходят из третьих стран и ввозятся в Республику Беларусь из Российской Федерации, фактически остаётся в бюджете другого государства.

В связи с этим Президентом Республики Беларусь принято решение об удержании с 1 октября 2000 года налога на добавленную стоимость при ввозе из Российской Федерации в Республику Беларусь товаров, выпущенных в свободный оборот на территории России, которые происходят из третьих стран.

Решение руководителя государства, закреплённое в Указе от 31 августа 2000 года «О внесении дополнений в Указ Президента Республики Беларусь от 23 мая 2000 года № 282», будет способствовать упорядочению деятельности субъектов хозяйствования и даст возможность обеспечить дополнительные поступления в республиканский бюджет значительных

сумм за счёт удержания на добавленную стоимость в отношении к таким товарам (Из газеты «Звезда»).

6.2. Заданні да марфалагічнага практыкума па тэме «Службовыя часціны мовы. Словазлучэнне»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. У чым выяўляецца сінтаксічная асаблівасць прыназоўнікаў?
2. З якой самастойнай часцінай мовы прыназоўнікі ніколі не ўжываюцца?
3. Ці пашыраюцца на прыназоўнікі з'явы антаніміі і сінаніміі? Прыведзіце прыклады.
4. У чым адметнасць прыназоўнікаў і злучнікаў як службовых часцін мовы?
5. Як размежаваць вытворныя прыназоўнікі і самастойныя словы?
6. Што такое злучнік? Якую функцыю ў мове ён выконвае? Па якіх прыкметах класіфікуюцца злучнікі?
7. Чым адрозніваюцца злучальныя злучнікі ад злучальных слоў?
8. Як адрозніваць на пісьме злучнікі ад аднолькавых па гучанні займеннікаў з прыназоўнікамі і без іх?
9. Якія нязменныя словы называюцца часціцамі? Якую ролю ў мове выконваюць часціцы?
10. На якія разрады падзяляюцца часціцы паводле паходжання? паводле саставу? паводле значэння?
11. У якіх выпадках ужываецца часціца **не**, а ў якіх – **ні**?
12. Якія часціцы пішуцца праз злучок, а якія асобна?
13. Калі **не-** (**ня-**) пішацца разам з усімі часціцамі мовы?
14. Што такое словазлучэнне? Якія агульныя прыметы ёсць у слова і словазлучэння і што адрознівае іх?
15. На якія тыпы падзяляюцца словазлучэнні паводле марфалагічнай характарыстыкі галоўнага слова?
16. Чым адрозніваюцца простыя і складаныя словазлучэнні?
17. Якія віды сувязі існуюць у словазлучэннях і ў чым сутнасць кожнай сувязі?
18. Як праяўляецца ў словазлучэннях спецыфіка беларускай мовы ў параўнанні з рускай?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Складзіце і запішыце сказы з наступнымі словазлучэннямі.

Смялейшы за ўсіх, цешыцца з сына, ажаніцца з суседкай, чуць праз сон, дзівіцца з вынікаў, схадзіць па брата, пайсці ў суніцы, жыць за тры кіламетры, захварэць на грып, бярэцца на мароз, падысці да стала.

2. Замяніце неўласцівыя беларускай мове прыназоўнікава-склонавныя канструкцыі сінанімічнымі.

Зрабіць што-небудзь па памылцы, па заканчэнні рамана, ён па-за канкурэнцыі, крычаць ва ўвесь голас, розніца ў двух гадах, прыняць ва ўвагу, парасаджваць усіх па месцах, выконваць па ўзору, збіраецца к дажджу, здольны к усяму хлопец, лятаць па паветры, фасон не па густу, дом у тры паверхі, сутыкнуцца тварам да твару, сватацца за яе, купіць паліто па выбару, падабенства да бацькі.

3. Падбярыце і запішыце прыназоўнікава-іменныя канструкцыі, сінанімічныя выдзеленым, з іншымі назоўнікамі або без прыназоўнікаў.

Не спаць па начах, бацьку год пад пяцьдзясят, вырас да столі, дом на дзевяць паверхаў, трава ў пояс, прачнуўся а пятай гадзіне, працаваць ад раніцы, дні ідуць у працы, сустрэліся праз год, вучыцца на інжынера, сцежка праз лес, вядомы на ўсю рэспубліку, песня плыве з-над ракі.

4. Падбярыце беларускія адпаведнікі, прааналізуйце прыназоўнікава-склонавныя адрозненні ў беларускай і рускай мовах.

В девятом часу утра, идти за грибами, жениться на хорошей девушке, по случаю встречи, по одноимённому роману Ивана Мележа, из зависти к другу, ехать лошастью, думать о будущем, охотиться за лисой, ухаживать за девушкой, смеяться над самим собой, ходить по домам, по моему суждению, тоска по Родине, из глубины комнаты, перетереть в муку, апеллировать к общественной мысли, высохнуть в щепку, лёгок на помине, заболеть корью.

5. Складзіце сказы з наступнымі спалучэннямі слоў. Адкажыце, у якой ступені змяняецца сэнс выказвання з прыназоўнікавымі і злучнікавымі канструкцыямі. Што збліжае іх, а што адрознівае?

Жыць і працаваць – жыць дзеля працы – жыць, каб працаваць – працаваць, каб жыць дастойна.

6. Прадоўжыце сказы, ужываючы розныя злучнікі. Дапішыце, выкарыстоўваючы дадзеныя сказы як аснову, каб атрымаўся абразок «На экзамене».

1. Стаіць такая цішыня... 2. Адказваў студэнт змястоўна...
3. Прайшло некалькі дзён... 4. Гэтая навіна не толькі здзівіла...
5. Спачатку ўсе маўчалі... 6. Было ўжо позна... 7. Выкладчык спадзяваўся... 8. Не будзе так... 9. І ўсё-такі трэба спадзявацца...

7. Спішыце словазлучэнні, часціцы пішыце разам, асобна або праз злучок.

(Абы) да каго (не) звяртайся; калі (ж) небудзь зразумее; (абы) дзень да вечара; даверыўся (такі); (такі) сказаў праўду; усё ж (такі) зразумеў; былі (то) былі, але (не) доўга; так (то) яно так; даў (бы) адпачыць; глядзі (ж) не спазніся; толькі (што); сама (што); дзе (сьці) увечары; калі (небудзь) раскажу; зноў (такі) папярэдзілі; (абы) з кім дамовіўся; прачытаў кнігу (не) без карысці; (не) давыканаць план; (не) дачытаць раман; амаль (не) выпраўленьня памылкі; яшчэ (не) пазнае шчасце; работа (не) выканана; (не) раней чым заўтра; далёка (не) поўны адказ; (не) прыяцель), а проста знаёмы.

8. Складзіце сказы, у якіх словы *а, ну, брава, калі ласка, марш, каравул, бывайце здаровыя!, даруй(-це)* ужываліся б як выклічнікі і як знамянальныя ці службовыя часціны мовы.

9. Зрабіце марфалагічны разбор службовых часцін мовы.

Жыву, не трацячы надзей, бо верыцца ў дабро людзей (Грах.).

10. Раствлумачце значэнні фразеалагізмаў і з выдзеленымі складзіце сказы.

Ні свата ні брата; *ні куецца ні плешчацца*; ні тое ні сёе; ні тое ні гэта; *ні ў кола ні ў мяла*; ні жывы ні мёртвы; ні рыба ні мяса; *ні села ні пала*; ні хаты ні лапаты; *ні з таго ні з сяго*; ні даць ні ўзяць; ні прайсці ні праехаць; ні за што ні пра што; *ні складу ні ладу*; ні туды ні сюды.

11. Утварыце словазлучэнні з наступнымі словамі. Вызначце тыпы словазлучэнняў і віды падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэннях.

Зрок, канструктыўны, блок, рэха, ланцуг, штучны, суквецце, асяродак, раўнавага, космас, шыр.

12. Запішыце не менш за дзесяць тэрмінаў па сваёй спецыяльнасці, якія маюць сінтаксічную структуру словазлучэнняў (напрыклад: *штучнае апыленне, Бельскі прывілей, дыпламатычная недатыкальнасць, цэнавая палітыка, просты сказ*).

13. Падбяршыце адпаведнікі ў рускай мове.

Пайсці ў чарніцы, ехаць па палях, прыехаць праз год, за дваццаць метраў, год пад сорок, брат маладзейшы за сястру, жыць у бацькоў, расказаць аб прыгодзе, выбраць фасон пад густ, загадчык кафедры, наблізіцца да сутнасці, багаты на параўнанні, забыцца на мінулае, прыйсці па тэлеграму, падчас размовы, паводле ўмоў, з цягам часу, паўзверх адзення, захварэць на адзёр.

14. Знайдзіце і выпраўце памылкі ў кіраванні і дапасаванні. Запішыце выпраўленыя сказы.

1. У трох кіламетах ад вёскі раскінулася возера. 2. Сяргей Сяргеевіч ажаніўся яшчэ студэнтам апошняга курса на прыгожанькай лабарантцы. 3. Кожнаму хацелася паціснуць руку высокага госця. 4. Над крутымі берагамі Дняпра стаяць тры дубы высокіх. 5. Выбачайце мяне, што так атрымалася. 6. Дзякуем Вас за ўдзел у нашай перадачы. 7. Іду лугам аксамітным. 8. Нікога няма даражэй маці. 9. Я доўга хварэў грыпам. 10. Сына паслалі да суседзяў за бацькам. 11. Памятаю, жартаваў з Петрусём, кпіў над ім. 12. Гэтаму дубу не менш ста год.

15. Супастаўце прыназоўнікава-склонавыя формы фразеалагізмаў у беларускай і рускай мовах, растлумачце іх значэнні. З выдзеленымі фразеалагізмамі складзіце сказы.

1. Як баран на новыя вароты – как баран на новые ворота. 2. Хай мой язык адсохне – отсохни язык. 3. Як з гусі вада – как с гуся вода. 4. **На скрут галавы** – сломя голову. 5. Браць быка за рогі – брать быка за рога. 6. **Ні бэ ні мя** – ни аза, ни бельмеса. 7. Узяць у абарот – взять в оборот. 8. Не тое тут было – не тут-то было. 9. Выбіваць клін клінам – вышибать клин клином. 10. **Вярэдзіць душу** – бередить душу. 11. Ні пуху ні пер'я – ни пуха ни пера. 12. Даваць галаву на адрэз – давать голову на отсечение. 13. Забіваць бакі – втирать очки. 14. Ні свярбіць ні баліць – ни холодно ни жарко. 15. Звязаць па руках і нагах – связать по рукам и ногам. 16. **Зжываць са свету** – сживать со света. 17. Што б там ні было – во что бы то ни стало. 18. Пайсці з торбай па свеце – идти по миру (с сумой). 19. Ісці ў заклад – биться об заклад. 20. Кідаць словы на вецер – бросать на ветер слова. 21. **З адкрытай душой** – по душам. 22. Круціцца як вавёрка ў коле – вертеться как белка в колесе. 23. Мая хата з краю – дело сторона.

16. Выпішыце са сказа словазлучэнні і зрабіце іх разбор.

Сівыя хмары звісаюць нізка, сеючы дробны дождж (К-с).

17. Размяжуйце: а) словазлучэнні; б) фразеалагізмы. Сярод прыведзеных спалучэнняў слоў выберыце тыя, якія могуць выступаць і ў ролі словазлучэнняў, і ў ролі фразеалагізмаў, прыдумайце з імі сказы.

Нанесці ўдар, віляць хвостом, родныя палеткі, аднаго поля ягады, даць слова, вады не замуціць, белая варона, заечая душа, бронзавы век, каша заварваецца, біць ва ўсе званы, насіць камень за пазухай, на сёмым паверсе, розумам раскінуць, кідаць цень, свінцовыя хмары, жалезная дысцыпліна, зрываць кветкі, на сёмым небе, жывыя кветкі, мяккі знак, есці просяць, закручваць гайкі, залаты фонд, майская ноч, ураджайны год, корань зла, вісець на павуцінцы, весці рэй, дзесятковы дроб, музейная рэдкасць, маўклівы курган, светлая перспектыва, станавіцца на хвасце, брацца ў рожкі, чарнільная душа.

18. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце тыпы сказаў па мэце выказвання. Якую ролю ў арганізацыі тэксту адыгрываюць пабочныя словы?

Самое трудное для меня – работа над словом. Чем руководюсь я, предпочитая одно слово другому? Во-первых, слово должно с наибольшей чёткостью определять мысль. Во-вторых, оно должно быть музыкально-выразительно. В-третьих, должно иметь размер, требуемый ритмической конструкцией фразы.

Трудность работы состоит в одновременном учёте этих трёх основных требований. К ним надо прибавить два других, не менее сложных. Надо избегать частых повторений одного и того же слова и нельзя употреблять изношенных, вульгарных, мнимо красивых слов (К.Федин).

19. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Назавіце простыя і складаныя сказы, выдзеліўшы граматычныя асновы.

Амурская дорога построена сравнительно недавно. Раньше, когда дороги не было, от Читы до Хабаровска зимой ездили на лошадях, летом по Амуру ходили старые, с высокой трубой и кормовым колесом пароходы, вспугивая в прибрежных камышах бесчисленные стаи уток. В тайге бурно цвёл терпкий лесной виноград, дикие пчёлы гудели над дуплистыми деревьями, и по прелой хвое мягко ходили громадные седые лоси. Осенью по Амуру густой стеной шла кета метать икру, и река кишела громадными рыбами. По берегу старатели воровски промывали золото, в реках ловили жемчуг. Здесь были свободные, немеряные места, и земля лежала нетронутой на тысячи верст (В. Кин).

МОДУЛЬ IV. СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА МОВЫ

Асаблівасцю дадзенай тэмы з'яўляецца яе практычная скіраванасць: павышэнне моўнай культуры, якая ўключае засваенне стылістычных норм, набыццё ведаў пра жанравую разнастайнасць навуковага стылю (артыкул, даклад, рэферат, анатацыя, рэзюмэ і інш.) і агульныя патрабаванні да іх напісання і афармлення, пра віды афіцыйна-справавых тэкстаў (заява, даверанасць, аўтабіяграфія, дакладная запіска, тлумачальная запіска, кантракт, справавыя лісты і інш.) і правілы іх напісання і афармлення, пра кампазіцыю пісьмовага навуковага тэксту і вуснага выступлення, афіцыйна-справавых тэкстаў, атрыманне практыка-арыентаваных уменняў афармляць службовую дакументацыю і афіцыйныя паперы.

Прапанаваны практычны матэрыял (пераклад на беларускую мову навуковых і афіцыйна-справавых тэкстаў, напісанне і абмеркаванне дакладаў, рэфератаў, анатацый, рэзюмэ і інш.) дасць магчымасць развіваць моўнае чуццё, што выявіцца ў напісанні навуковых прац, курсавых і дыпломных работ.

Схема блок-сістэмы модуля

Тэма заняткаў	Тыпы заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1. Функцыянальныя стылі маўлення	Камбінаваны з папярэднім кантролем	Стылістычны практыкум	2
2. Навуковы стыль	Камбінаваны	Практыкум (пераклад навуковых тэкстаў)	2
3. Сістэма жанраў навуковай літаратуры	Камбінаваны	Практыкум (напісанне анатацыі, рэцэнзіі, рэзюмэ)	2
4. Афіцыйна-справавы стыль	Камбінаваны	Практыкум (пераклад аф.-спр. тэкстаў)	2
5. Афіцыйна-справавыя дакументы	Камбінаваны	Практыкум (тэсціраванне)	2

Літаратура

1. Антанюк, Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія / Л. А. Антанюк. – Мінск, 1987.
2. Асновы культуры маўлення і стылістыкі. – Мінск, 1992.
3. Каўрус, А. А. Дакумент па-беларуску: Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка / А. А. Каўрус. – Мінск, 1994.

4. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. – Мінск, 2001.

5. Ляшчынская, В. А. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка: вучэб. дапамож. / В. А. Ляшчынская. – Мінск, 2001.

6. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск, 1995.

1. ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ СТЫЛІ МАЎЛЕННЯ

1.1. Агульнае паняцце пра функцыянальныя стылі маўлення

У аснову выдзялення стыляў браліся розныя прынцыпы (сацыяльны, жанравы, эмацыянальна-экспрэсіўны, функцыянальны), але найбольш пашыраным і навукова абгрунтаваным з'яўляецца **функцыянальны**. Паводле яго, «Стыль з'яўляецца функцыянальнай разнавіднасцю мовы, формай яе грамадскага выкарыстання» [30].

Размоўны (гутарковы) стыль абслугоўвае бытавую або прафесійную сферу і рэалізуецца часцей у форме вуснага маўлення: неафіцыйнага і нязмужанага, без папярэдняга абдумвання, непадрыхтаванага. Для жывога вуснага маўлення характэрна суб'ектыўнасць, ацэначнасць, дыялагічнасць, эмацыянальнасць, выкарыстанне экспрэсіўна-эмацыянальнай, гутарковай (у тым ліку і прастамоўнай) лексікі, эліптычных сказаў, якія на ўзроўні сінтаксісу выяўляюцца ў разнастайных няпоўных сказах з выклічнікамі і часціцамі. Важную ролю ў вусных зносінах адыгрываюць інтанацыя, жэсты, міміка.

Навуковы стыль абслугоўвае патрэбы грамадства ў галіне навукі, тэхнікі і адукацыі. Гэта стыль навуковых прац (падручнікаў, манаграфій, лекцый, артыкулаў, рэцэнзій і інш.). Для яго характэрна лагічнасць, аб'ектыўнасць, дакладнасць, яснасць, доказнасць выкладу, абстрактная лексіка, вузкасפעцыяльная і агульнанавуковая тэрміналогія, абрэвіятуры, пэўны парадак слоў у сказе, устаўныя і разгорнутыя сінтаксічныя канструкцыі. Лексіка з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, вобразныя сродкі, пыталыныя і клічныя сказы, як правіла, не ўжываюцца.

Афіцыйна-справавы (афіцыйна-дзелавы) стыль абслугоўвае патрэбы людзей у сферы іх дзяржаўнай, грамадскай, вытворчай і юрыдычнай дзейнасці. Рэалізуецца ён у дзяржаўных дакументах, законах і кодэксах, дэкрэтах і ўказах, дагаворах, кантрактах, інструкцыях, афіцыйных паведамленнях, даверанасцях, пратаколах, аб'явах, заявах, даведках, службовых запісках і іншых канцылярскіх паперах.

Усе дакументы можна падзяліць на групы:

1) распарадчыя (пастановы, распараджэнні, дырэктывы, рашэнні, загады і інш).

2) адміністрацыйна-арганізацыйныя (статуты, палажэнні, інструкцыі, планы, справаздачы, дамовы, кантракты);

3) асабістыя (заява, аўтабіяграфія, распіска, даручэнне);

4) інфармацыйна-даведачныя (даведкі, зводкі, дакладныя і тлумачальныя запіскі, агляды, акты, тэлеграмы).

5) справавыя лісты (ліст-запытанне, ліст-просьба, ліст-прапанова, ліст-зварот, ліст-папярэджанне, ліст-напамін, ліст-запрашэнне, суправаджальны ліст).

Галоўная рыса службова-справавой мовы – дакладнасць, паслядоўнасць, лаканічнасць і лагічнасць. Кожны дакумент афармляецца па стандартнай форме. Канцылярскія штампы з’яўляюцца характэрнай асаблівасцю афіцыйна-справавой мовы.

Як асобная функцыянальная разнавіднасць літаратурнай мовы, афіцыйна-справавы стыль мае свае прыкметы: 1) шырокае ўжыванне грамадска-палітычнай і прафесійнай тэрміналогіі, скарачаных слоў і абрэвіятур; 2) строгі і пэўны парадак членаў сказа; 3) насычанасць сказа аддзеяслоўнымі назоўнікамі; 4) істотная перавага складаных сказаў; 5) амаль поўная адсутнасць эмацыянальнай лексікі і пытальных і клічных сказаў; 6) выкарыстанне ўстойлівых выразаў-штампаў і зваротаў тыпу *парадак дня, вышэйназваны, прыняць да ведама, камюніке, ратыфікацыя, слухалі, пастанавілі, выдадзена для прадстаўлення, аказаць садзейнасць, прыцягнуць да адказнасці, заслухаўшы і абмеркаваўшы даклад* і інш.

Публіцыстычны стыль выкарыстоўваецца ў СМІ (газетах, часопісах, на радыё, тэлебачанні, у дакументальным кіно), у агітацыйна-прапагандысцкіх выступленнях. Публіцыстычныя творы адрасуюцца масаваму гледачу, чытачу і слухачу з мэтай данесці інфармацыю і ўплываць на яго перакананні і паводзіны, таму гэтаму стылю ўласціва вобразнасць, даходлівасць, інфармацыйнасць, грамадзянскасць, палемічнасць выкладу, што дасягаецца ўжываннем фразеалагізмаў, крылатых выслоўяў, параўнанняў, эмацыянальна-ацэначных слоў, публіцыстычнай і грамадска-палітычнай лексікі тыпу *суверэнітэт, дэмакратыя, грамадскі, палітычны, шматпартыйнасць, прыхватызацыя, эканамічная прастора, міратворчая місія, народная дыпламатыя, актыўная жыццёвая пазіцыя, свабодная эканамічная зона, экалогія акаляючага асяроддзя* і інш.

Мастацкі стыль (стыль мастакай літаратуры) абслугоўвае духоўную сферу грамадства. Яго функцыя – маральна-этычнае і эстэтычнае ўздзеянне на чытача і слухача праз мастацкія вобразы.

Своеасаблівасць мастацкага стылю заключаецца ў тым, што ён, выконваючы эстэтычную функцыю, практычна выкарыстоўвае сродкі ўсіх стыляў. Для яго характэрна вобразнасць, эмацыянальнасць, лірычнасць, абгрунтаванае выкарыстанне кніжнай і гутарковай лексікі, сінтаксічнае багацце, выкарыстанне вобразных сродкаў мовы (паэтычных і народна-паэтычных слоў – *дыямент, ветразь, віцязь, веснаход, адвечны, веснавей, долечка, красная дзяўчыначка, зямліца, рэчанька, зараначка*; метафар, эпітэтаў, параўнанняў і інш.).

1.2. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Функцыянальныя стылі маўлення»

Пытанні для вуснага кантролю і падрыхтоўкі да заліку

1. Як вы разумееце паняцці «стыль», «стылістыка»?
2. Ад чаго залежыць выбар моўных сродкаў пры маўленні і чым кіруюцца пры іх адборы?
3. Якія функцыянальныя стылі беларускай літаратурнай мовы выдзяляюцца і на якой аснове?
4. Што аб'ядноўвае і адрознівае публіцыстычны і навуковы стылі? публіцыстычны і мастацкі? мастацкі і размоўны?
5. У якіх функцыянальных стылях ніколі не сустракаюцца з'явы рыфмоўкі слоў, гукапісу? У якім стылі яны заканамерныя?
6. Якія моўныя сродкі ўласцівы ўсім функцыянальным стылям?
7. Якія моўныя сродкі характэрны толькі для пэўнага стылю?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён адносіцца? Якія агульнаўжывальныя словы ў тэксце ўвайшлі ў склад тэрмінаў? Перакладзіце і запішыце тэкст па-беларуску.

Глаз называецца нормальным, калі ён у ненапружаным стане сабірае паралельныя лучы ў пункт, лежачы на сетчатке. Найбольш распаўсюджаныя два недадаткі гледа – блізорукасць і дальназоркасць. Блізорукам называецца такі гледа, у якога фокус пры спакойным стане гледавой мышцы ляжыць унутры гледа. Блізорукасць можа быць абумоўлена большым удаленнем сетчаткі ад хрусталака па параўнанню з нормальным гледам. Калі прадмет размяшчаецца на адлегласці 25 см ад блізорукага гледа, то выява прадмета атрымаецца не на сетчатке (як у нормаль-

ного глаза), а ближе к хрусталику, впереди сетчатки. Чтобы изображение оказалось на сетчатке, нужно приблизить предмет к глазу. Поэтому у близорукого глаза расстояние наилучшего видения меньше 25 см. Дальнозорким называется глаз, у которого фокус при спокойном состоянии глазной мышцы лежит за сетчаткой. Дальнозоркость может быть обусловлена тем, что сетчатка расположена ближе к хрусталику по сравнению с нормальным глазом. Изображение предмета получится за сетчаткой такого глаза. Если предмет удалить от глаза, то изображение попадёт на сетчатку, отсюда и название этого недостатка – дальнозоркость (Н. Родина).

2. Прачытайце тэкст і перакладзіце на беларускую мову. Да якога стылю аднясём гэты тэкст, калі вызначым магчымае месца выкарыстання, мэту, моўныя асаблівасці тэксту?

Более ста лет прозвучало – как наставление и завет всем, кто будет иметь дело с душой человека: «Сейте разумное, доброе, вечное...». Доброе – оно-то и есть вечное. К литературе, к писательству это относится в первую очередь. Лиру, которая (потревожу тень ещё одного великого) не пробуждает в человеке «чувства добрые», – следует выбросить на свалку: к чему она? Такая лира – бездушная, фальшивая – никогда не нужна была людям, особенно же – сегодня у нас. Постараюсь объяснить, почему «особенно». Потому, что в течение всего XX века развитие истории шло через такие перипетии, которые способствовали ожесточению сердца человеческого. Любо не любо, но мы вынуждены признаться себе: милосердия заметно поубавилось в мире, у нас – не будем обольщаться – тоже. Слишком долго с человеком обходились не по-человечески, достоинство личности не только унижалось, но и растаптывалось, сама жизнь человеческая теряла значение наивысшей ценности из всего сущего на земле. Да и что могли значить один человек и его жизнь, если не церемонились с огромными массами людей, с миллионами жизней, с целыми народами! И это немилосердное отношение к человеку, особенно очевидное в таких социальных катаклизмах, как войны и массовые репрессии, с неизбежностью перешло в плоть и кровь нашего ежедневия, во всю экономико-хозяйственную, культурно-идеологическую и прочую деятельность. Разве такие катастрофические события, такие ужасные народные трагедии, как чернобыльская авария, гибель Арала, отравление Байкала, обречение на смерть «неперспективных» деревень и несть этому числа, – разве всё это не от бессердечия, не от жестокости, не от равнодушия к людям? Разве это исходило из чувства заботы о человеке, о его жизни, о его будущем? Вот почему гуманизация всего и вся – идеологической сферы, системы образования, способов

и методов хозяйствования и т.д. – должна стать доминирующей, всеобъемлющей идеей развития нашего общества, ибо вне этого теряет смысл всё прочее. Отсюда и главнейшая, как я понимаю, задача литературы наших дней – самоотверженно содействовать гуманизации общества, работать на воспитание человечности, доброты, милосердия (Н. Гилевич).

3. Прачытайце тэкст, перакладзіце яго на беларускую мову. Які вывад можна зрабіць з выказвання пісьменніка У. Салаухіна?

Если угодно, язык – это океан. Можно черпать и наливать в сосуды различной формы. Одна и та же вода принимает форму куба, бутылки, амфоры, хрустального шара и грязной лужи. Много языков внутри одного языка, ну, или, скажем мягче, много языковых сфер. Вспомним некоторые из них.

Язык технической и документальной информации. Язык судопроизводства и протоколов. Язык газетной информации. Язык учёных докладов, популярных лекций, застольных речей, отчётных докладов... Язык, которым я пишу заявление о предоставлении мне жилплощади, и язык, которым я пишу сонет.

Нелепо выглядела бы фраза в инструкции: «Придя на своё тёпленькое местечко и усевшись на свой замасленный стулишко, вахтёр обязан сверкнуть глазами во все стороны!..» Точно так же нелепо выглядела бы фраза в интимном письме: «Нижеследующим уведомляю гражданку Сидорову, что вот уже неделю я испытываю любовное томление!..»

4. Прачытайце артыкул ляснога кодэкса Рэспублікі Беларусь. Вызначце стылёвую прыналежнасць тэксту. Назавіце асноўныя моўныя рысы гэтага стылю.

Артыкул 85. Грамадзяне маюць права свабодна знаходзіцца ў лясах, збіраць дзікарослыя плады, арэхі, грыбы, ягады і да т.п.

Грамадзяне абавязаны выконваць правілы пажарнай бяспекі ў лясах, не дапускаць паломак і парубак дрэў і кустоў, пашкоджання лясных культур, засмечвання лясоў, разбурэння мурашнікаў, гняздоўяў птушак і да т.п.

Артыкул 86. Знаходжанне грамадзян у лясах, збор дзікарослых пладоў, арэхаў, грыбоў, ягад і да т.п. могуць быць абмежаваны ў парадку, які вызначаецца гэтым кодэксам і іншым заканадаўствам Рэспублікі Беларусь, у інтарэсах пажарнай бяспекі, вядзення арэхапрамысловай, лесапладовай або лесанасеннай гаспадаркі.

5. Выпішыце апублікаваны ў газеце ўказ, закон ці іншы дакумент і вызначце асноўныя рысы афіцыйнай мовы.

6. У якім стылі ўжываюцца выразы: даводжу да ведама; мы, ніжэйпадпісаныя; дагаворныя бакі; даведчая грамата? **Складзіце сказы з гэтымі спалучэннямі слоў.**

7. Вызначце стыль тэкстаў. Назавіце іх характэрныя моўна-стылёвыя рысы.

I. Прызыўнікі, якія да прызыву былі на чарзе на атрыманне жыллёвай плошчы, не могуць быць выключаны са спісаў. Не могуць быць выключаны з такой чаргі і іх сем'і. Жонкам ваеннаслужачых тэрміновай службы, у якіх ёсць дзеці, назначаецца дапамога на ўтрыманне дзяцей («Звязда»).

II. Інваліднасць – гэта такі стан здароўя чалавека, калі наступае пастаянная ці працяглая страта працаздольнасці ад захворвання або фізічных траўмаў. Ёсць тры групы інваліднасці: першая, другая і трэцяя («Звязда»).

2. НАВУКОВЫ СТЫЛЬ

2.1. Мова навукі і яе адметнасці

Мова навуковых прац (падручнікаў па розных галінах навукі, тэхнікі і культуры, манаграфій, артыкулаў, дакладаў і лекцый) неаднародная, паколькі выбар лексікі, структура сказаў вызначаюцца спецыфікай навукі і задачамі, у якіх адбываецца маўленне. Асновай навукі з'яўляецца аб'ектыўнасць інфармацыі. *«Навуковая мова ўяўляе сабой сукупнасць сродкаў выражэння, пры дапамозе якіх чалавечы розум імкнецца апісаць сапраўды існуючае або даказаць ісціну»* [3].

2.2. Лексічныя асаблівасці навуковых тэкстаў

Аснову навуковага стылю складаюць *агульналітаратурныя, стылістычна нейтральныя словы* (або *міжстылёвая лексіка*). Міжстылёвая лексіка складае аснову ўсёй мовы, выкарыстоўваецца ў любым тыпе выказвання: *хата, будынак, пабудова, сонца, вецер, дождж, месяц, вуліца, адзенне, працаваць, пісаць, вучыцца* і інш.

У навуковых тэкстах агульнаўжывальнае слова можа набываць пэўную функцыянальную стылістычную афарбоўку: *Хата, жылая пабудова, пераважна зробленая з дрэва. Як тып жылля гістарычна развівалася ад будана і зямлянкі да наземнай пабудовы* (БелСЭ). Перад намі тыповае навуковае апісанне, у якім даецца паняцце пра тып пабудовы.

Агульналітаратурныя нейтральныя словы ўключаюць у сябе не толькі самастойныя часціны мовы (назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, займеннікі,

дзеясловы, прыслоўі), але і службовыя (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы), якія выконваюць звычайныя для іх функцыі і маюць пэўныя значэнні.

Пэўную частку навуковай мовы складаюць словы агульнанавуковага выкарыстання, якія ўжываюцца ў навуковых працах самых розных галін ведаў: *гіпотэза, аналіз, дослед, сінтэз, пошук, мадэль, тэорыя, сістэма, эксперымент, узаемасувязь, даказаць, абгрунтаваць, абумовіць, вызначыць, прадугледзець, планаваць, пацвердзіць* і інш.

Сярод слоў гэтай групы шмат іншамоўных (пераважна лацінскіх ці грэчаскіх): *асіміляцыя* (лац. *assimilatio* – прыпадабненне, супастаўленне) у лінгвістыцы – прыпадабненне аднаго гука да другога, у біялогіі – утварэнне ў арганізме складаных рэчываў з больш простых, у сацыялогіі – зліццё аднаго народа з другім шляхам засваення яго мовы, звычайна і страты сваёй мовы, культуры; *асацыяцыя* (ад лац. *associatio* – аб'яднанне, злучэнне) у псіхалогіі – сувязь, якая ўзнікае пры пэўных умовах паміж двума і больш псіхічнымі ўтварэннямі (адчуваннямі, успрыманнямі, уяўленнямі, ідэямі і да т.п.), у хіміі – аб'яднанне малекул рэчыва ў падвоеныя, патроеныя і г.д., у астраноміі – зоркавая асацыяцыя, ці вялікая колькасць зорак спектральных класаў ці пераменных зорак, як сведчанне таго, што працягваецца зоркаўтварэнне, у батаніцы – сукупнасць аднародных раслінных згуртаванняў (фітацэнозаў) з аднолькавым саставам відаў раслін і з блізкімі ўзаемаадносінамі як між арганізмамі, так і між імі і асяроддзем і інш.

Досыць часта такога тыпу словы становяцца па-за навуковымі тэкстамі, дзе ўсё ж выяўляецца іх спецыфіка ўжывання, агульнаўжывальнымі ў кніжнай сферы. Так, напрыклад, агульнавядомае слова *перыяд* (ад лац. *periodos* – абход, кругазварот) ужываецца са значэннямі: 1) прамежак часу, на працягу якога адбываецца што-небудзь; 2) этап грамадскага развіцця, грамадскага руху. У лінгвістыцы яно абазначае складаную сінтаксічную канструкцыю, якая пры чытанні распадаецца па інтанацыі на часткі, у матэматыцы – адну лічбу або групу паўтаральных лічбаў у перыядычным дробе, у геалогіі – час, на працягу якога ўтварыліся горныя пароды, якія складаюць геалагічную сістэму, у фізіцы – *перыяд* вагання – прамежкі часу, праз якія сістэма, якая ажыццяўляе ваганне, вяртаецца ў зыходны стан, *перыяд* паўраспаду – час, за які распадаецца палова з наяўных пачаткова атамаў радыеактыўнага рэчыва.

Тое ж можна сказаць і пра слова *аргумент* (ад лац. *argumentum*), агульнаўжывальнае значэнне якога – факт, які прыводзіцца для пацвярджэння, абгрунтавання; доказ, довад; у матэматычнай тэрміналогіі яно абазначае незалежную пераменную велічыню, ад змянення якой залежыць змяненне другой велічыні, што называецца функцыяй.

Самую спецыфічную групу навуковай мовы складаюць тэрміны, якія аб'ядноўваюцца ў тэрмінасістэмы (напрыклад, лінгвістыкі, літаратуразнаўства, медыцыны, гісторыі, фізікі, эканомікі, машынабудавання, правазнаўства, сельскай гаспадаркі і інш.).

Кожная галіна навукі і тэхнікі валодае сваімі тэрмінамі, і толькі ў сваёй тэрмінасістэме тэрмін атрымлівае адназначнасць.

Слова агульналітаратурнай мовы выяўляе сваё значэнне ў пэўным кантэксце: *дробны твар, дробная бульба, дробны почырк; свежы вецер, свежыя навіны, свежае сена, свежы хлеб, свежае паветра.*

У навуковых тэкстах пашыраны рознага тыпу скарачэнні, абрэвіятуры, сімвалічныя і формульныя абазначэнні: *КЗаП* (Кодэкс законаў аб працы) – у справаводстве; *ВНП* (валавы нацыянальны прадукт) – у эканоміцы; *Па* (паскаль) – у фізіцы; *H₂O* (вада) – у хіміі; [] – [] (бяззлучнікавы складаны сказ) – у лінгвістыцы.

2.3. Фразеалагічныя асаблівасці навуковых тэкстаў

Адметнасць навуковай мовы вызначаецца і праз падбор і выкарыстанне фразеалагізмаў. Фразеалагізмы валодаюць рознай мерай экспрэсіі. З пункту гледжання функцыянальна-стылявой афарбоўкі іх можна падзяліць на дзве групы: *функцыянальна замацаваныя* за пэўнымі стылямі і *функцыянальна не замацаваныя* за асобным стылем. У першай групе выдзяляюцца кніжныя, размоўныя і прастамоўныя фразеалагізмы. Толькі нямногія фразеалагізмы могуць быць стылістычна нейтральнымі і функцыянаваць ва ўсіх стылях: *час ад часу, узвышаць голас, усё роўна, перш-наперш, у крайнім выпадку, раз-пораз, мець рацыю, браць слова, адным словам, болей таго, між іншым, з аднаго боку.*

Кніжныя фразеалагізмы выкарыстоўваюцца ў публіцыстычных, навуковых і мастацкіх тэкстах. Навуковыя тэксты вызначаюцца абмежаванай колькасцю фразеалагізмаў: *альфа і амега, краевугольны камень, актуальная тэма, уяўляе навуковы інтарэс, чырвоная нітка, ланцуговая рэакцыя, запас трываласці, нулявы цыкл.* Да іх прымыкаюць калькі і паўкалькі з іншых моў: *аддаваць належнае, агнём і мячом, камень спатыкнення* і інш.

У навуковых тэкстах функцыя фразеалагізмаў – намінацыйная, а ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах яны скарыстоўваюцца, каб надаць мове вобразнасць. (Марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці – гл. модуль III).

2.4. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Навуковы стыль»

Пытанні для вуснага кантролю і падрыхтоўкі да заліку

1. Якія групы слоў складаюць лексіку навуковых тэкстаў?
2. Якія словы з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі, агульнаўжывальнымі?
3. Ці заўсёды агульнаўжывальныя словы застаюцца стылістычна нейтральнымі ў навуковых тэкстах? Чаму?
4. Якая розніца ва ўжыванні агульналітаратурных слоў у мастацкім і навуковым тэкстах?
5. Якія словы адносяцца да агульнанавуковых? Чаму?
6. Якая група лексікі вызначае адметнасць мовы навукі і тэхнікі? Чаму?
7. Чаму фразеалагізмы абмежавана выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах?
8. Словы якой часціны мовы не ўжываюцца ў навуковым маўленні?
9. Якія асаблівасці ўжывання назоўнікаў і прыметнікаў у навуковых тэкстах?
10. Сфармулюйце правілы маўленчай этыкі адносна ўжывання займеннікаў у навуковых тэкстах?
11. Якое месца займае дзеяслоў у навуковым маўленні?
12. Што досыць часта аб'ядноўвае дзейнік і выказнік у навуковых тэкстах? А што раздзяляе ў такіх выпадках?
13. Чым вы растлумачыце ўжыванне апавядальных двухсастаўных развітых сказаў у мове навукі?
14. Чаму ў навуковым маўленні з усіх тыпаў складаных сказаў пераважае складаназалежны сказ?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Вызначце тэрміны, назавіце галіну навукі, да якой яны належаць, і іх тыпы паводле будовы.

Одна из важнейших задач астрономии – определение характеристик звёзд, в том числе экваториальных координат, собственных движений и лучевых скоростей, звёздных величин, спекторных классов, температур, кривых измерения блеска (у переменных звёзд) и др. Эти характеристики используются как в научных исследованиях (например, при изучении стро-

ения и развития звёздных систем), так и при решении отдельных практических задач (например, в геодезии, навигации).

Результаты таких определений публикуются в виде упорядоченных списков, которые называются звёздными каталогами. В зависимости от содержания каталога и принципа выбора включённых в него объектов различают астрометрические каталоги, общие каталоги, каталоги переменных звёзд, ярких звёзд и т.п. Звёзды в звёздных каталогах обычно располагают в порядке увеличения их прямых восхождений. Название каталога с указанием номера, под которым в каталоге записана та или иная звезда, используется в качестве обозначений (имён) звёзд.

Особое значение имеют звёздные каталоги положений, содержащие точные экваториальные координаты звёзд в некоторый момент времени (эпоха каталога). Все положения звёзд в каталоге относятся к одной системе небесных координат, и, таким образом, каталог сам как бы определяет эту координатную систему. Составлением таких каталогов занимаются многие обсерватории мира. В частности, большое значение в этой области астрономии имеют работы Пулковской обсерватории (Энциклопедический словарь юного астронома).

2. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Вызначце тэрміны і параўнайце іх вымаўленне і правапіс з адпаведнымі ў рускай мове. Сфармулюйце вашы вывады.

Слово «перспектива» происходит от латинского глагола *perspicio* – «ясно вижу». В изобразительном искусстве перспектива – способ изображения пространственных фигур на плоскости такими, какими они видны из одной неподвижной точки. Из опыта мы знаем, что при удалении предмета его видимые размеры уменьшаются, уходящие вдаль параллельные прямые (например, два рельса железнодорожного пути) представляются нам сходящимися в одной точке на горизонте, а круглое озеро выглядит с берега как вытянутый овал.

Точные законы перспективы разрабатывали архитекторы, художники и учёные эпохи Возрождения начиная с XV в., среди них – Ф. Брунеллески, П. Учелло, Пьеро делла Франческа, Леонардо да Винчи, А. Дюрер и другие.

На одной из гравюр А. Дюрера изображено, как художник рисует лютню. Перед ним стоит прибор, который состоит из рамки с натянутой на неё квадратной сеткой и прикреплённым перед ней глазком; глядя в этот глазок на лютню, художник переносит её изображение на лежащий перед ним лист бумаги, на котором нанесена такая же, как на рамке, квадратная сетка. Это практическая школа перспективы (Энциклопедический словарь юного математика).

3. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён належыць? Якой часціны мовы ў параўнанні з папярэднім тэкстам у ім няма?

Фінансавы план распрацоўваецца на год з разбіўкай па кварталах. У першым раздзеле адлюстроўваецца прыбытак ад усіх відаў дзейнасці, паявыя ўзносы і ўклады членаў працоўнага калектыву. Важнае месца ў даходнай частцы фінансавага плана займаюць амартызацыйныя адлічэнні і ўстойлівыя пасівы. У акцыянерных таварыствах істотнае месца ў паступленнях займаюць паступленні ад выпуску і распаўсюджвання акцый і даходы па аперацыях з імі. У другім раздзеле фінансавага плана адлюстроўваюцца выдаткі на расшырэнне і тэхнічнае пераўзбраенне прадпрыемства, сацыяльныя патрэбы членаў калектыву, пагашэнне банкаўскіх крэдытаў. Акцыянерныя таварыствы плануюць у гэтым раздзеле выдачу дывідэндаў. У трэцім раздзеле паказваюцца такія плацяжы ў бюджэт, як падаткі на прыбытак, даходы, нерухомасць і г.д. Да фінансавага плана дадаюць разлікі выручкі ад рэалізацыі прадукцыі, планы прыбытку і яго размеркаванне, разлікі па ўсіх відах падаткаў і абавязковых адлічэнняў у пазабюджэтныя фонды, планы фінансавання капітальных укладанняў і рамонту і іншыя планаваныя разлікі выдаткаў і паступленняў (А. Шаўлюкоў).

4. Прачытайце тэкст з папярэдняга задання і падкрэсліце ў ім дзеясловы. Параўнайце колькасць дзеясловаў, назоўнікаў, прыметнікаў у тэксце. Вызначце граматычныя асаблівасці выкарыстаных дзеясловаў і іх сэнсава-стылістычную ролю.

5. Перакладзіце тэкст з рускай мовы на беларускую. Вызначце тэрміны, раздзяліўшы іх на дзве групы: 1) словы, 2) словазлучэнні.

Эоловые формы рельефа возникают под действием ветра, преимущественно в районах с аридным климатом, а также по берегам морей, озер и рек. Наиболее распространены аккумулятивные и аккумулятивно-дефляционные формы рельефа, среди которых типичны песчаные гряды, бугристые пески, ячеистые пески, барханы, дюны и т.п. Морфология и величина образований зависит в основном от режима господствующих ветров. Согласно классификации сов. учёного Б. А. Федоровича (1964), различают: оголённые легкоподвижные песчаные формы, характерные для тропич. аридных пустынь (Сахара, Такла-Макан); полузаросшие слабоподвижные – для вне-тропич. пустынь (Ср. Азия, Австралия); заросшие неподвижные – для внепустынных районов (Зап. Сибирь, Северная Америка). К выработанным (дефляционным) формам относятся котлы, ниши, ложбины, котловины, ярданги, решетчатые скаты, а также различные останцы выдувания и т.п. (Географический энциклопедический словарь).

6. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Назавіце адлюстраваныя ў тэксце адметныя нормы беларускай мовы.

Процентом называется сотая доля числа. Для чего нужны проценты и почему для этого ввели специальный термин? Прежде чем ответить на эти вопросы, попробуем ответить на другой: много ли соли в морской воде? Конечно, можно налить в ведро морскую воду, поставить его на огонь и подождать, пока вся вода испарится, собрать и взвесить оставшуюся соль. Можно ли утверждать, что у другого человека получится столько же? Видимо, нет. Его ведро может оказаться больше или меньше, оно может быть налито более или менее полно; в результате получится другое количество соли... Проценты были известны индийцам ещё в V в. Это закономерно, так как в Индии с давних пор счёт вёлся в десятичной системе счисления. В Европе десятичные дроби появились на тысячу лет позже, их ввёл бельгийский учёный С. Стевин. В 1584 г. он впервые опубликовал таблицу процентов. Введение процентов оказалось удобным не только для оценки содержания одного вещества в другом. В процентах стали измерять изменение производства товара, рост денежного дохода и т.д. Со временем люди научились извлекать из вещества его компоненты, составляющие тысячные доли от массы самого вещества. Тогда, чтобы не вводить нуль и запятую, ввели новую величину – промилле – тысячную долю, которую обозначили знаком ‰, и вместо 0,6 % стали писать 6 ‰. Однако эту величину постоянно применяют лишь в некоторых областях техники, а в большинстве случаев используют десятые и сотые доли процента. Так, содержание соли в морской воде составляет 0,25 % или 2,5 ‰ (Энциклопедический словарь юного математика).

7. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, выпішыце тэрміны, вызначце спосаб іх утварэння і параўнайце з утварэннем адпаведных тэрмінаў у рускай мове.

Устойчивость сортов льна-долгунца к болезням – необходимое условие для полного проявления их биологических возможностей, реализации хозяйственно-ценных признаков и получения высокого стабильного урожая. В результате многолетней селекционной работы достигнуты определённые успехи в выведении сортов льна-долгунца с групповой устойчивостью к ржавчине и фузариозному увяданию, внедрение которых в производстве в последние годы исключило эпифитотии данных заболеваний и практически решило проблему борьбы со ржавчиной. Вместе с тем все современные сорта льна-долгунца, устойчивые к ржавчине и фузариозному увяданию, поражаются другими болезнями, в том числе пасмо, которое в отдельные годы вызывает значительные потери урожая семян и волокна, снижают его качество.

В настоящее время селекционерами Всероссийского научно-исследовательского института льна проводится селекционная работа на устойчивость льна-долгунца к ржавчине, фузариозу и пасмо.

Основными методами выведения устойчивых к болезням сортов льна-долгунца являются гибридизация и отбор. Многолетняя селекционная работа на устойчивость льна к ржавчине с использованием сильного инфляционного фонда показала высокую эффективность данного метода и позволила создать высокоустойчивые к этому заболеванию сорта льна-долгунца: Торжокский, Новоторжокский, Алексей, А-29, Ленок, А-93, А-49 (Т. Крылова, Т. Александрова).

8. Прачытайце тэксты, вызначце прыметнікі, параўнайце іх ролю ў кожным з тэкстаў.

I. Лес зачароўвае ў любую пару года. Зімой – ён манументальна строгі і адначасова нейкі празрысты, светлы, як усё жывое; вясной – не проста абуджаны, а па-маладзецку ўзрушаны і гарэзлівы, гатовы на прапалую кідацца насустрач і вятрам-сухавеям, і дажджам-драбнасеям, і ліўням, што шастаюць, як з вядра; улетку – ён увогуле надзвычай абаяльны, здольны і расчуліць да слёз, і падараваць нават знямогламу сэрцу жаданую бадзёрасць такой крынічнай чысціні і свежасці – ахнеш ад задавальнення; увосень – ён невыказна багаты, бы той баярын, што дзень пры дні мяняе сваё парчовае ўбранне (В. Праскураў).

II. ...На тэрыторыі Беларусі выдзелены два антрапалагічныя тыпы. Беларусы паўночна-заходніх, паўночных і паўночна-ўсходніх раёнаў рэспублікі маюць сярэдні рост, светлы колер скуры, вачэй, валасоў, сярэднешырокі твар з прамой або ўвагнутай спінкай носа і сярэднегустой барадой і належаць да беламорска-балтыйскай расы другога парадку вялікай еўрапеоіднай расы. Беларусы Палесся маюць больш цёмны колер вачэй і валасоў, больш прамую спінку носа і належаць да сярэднееўрапейскай расы другога парадку еўрапеоіднай расы (БелСЭ).

9. Прачытайце прыклады пабочных слоў і выказаў і ўстанавіце іх значэнне: 1) ацэнка (выражэнне ўпэўненасці, няўпэўненасці, сумнення, верагоднасці); 2) эмацыянальная ацэнка (задавальненне, незадавальненне, здзіўленне); 3) крыніца паведамлення; 4) сувязь і парадак думак ці спосаб афармлення думак; 5) выражэнне ветлівасці, прыцягванне ўвагі суб'ядніка да паведамлення.

Калі ласка, нарэшце, на жаль, відаць, па-першае, такім чынам, згадзіцеся, аднак, несумненна, верагодна, на шчасце, як паведамлялі, паслухай-

це, як відаць, па-другое, здаецца, праўда, адным словам, мусіць, кажуць, вядома, зразумела, спадзяюся, бывала, натуральна, па-мойму, бяспрэчна, наадварот, на маю думку, з аднаго боку, з другога боку, помніцца.

10. Прачытайце тэксты, вызначце ў іх пабочныя словы. Якое значэнне яны маюць і якую ролю выконваюць?

Многа напісана пра вочы, што яны – люстра душы, псіхічнай арганізацыі чалавека. Але, можа, нішто не выяўляе чалавека так, як яго хада.

Вось прайшоў нехта, і табе робіцца нядобра ад нейкага адчування, што гэта рушыць цяжкая, упартая, сляпая сіла, якая не знаецца з такімі тонкімі нюансамі душы, як ласка, пяшчота, дабрата, каханне, чуласць, спагада. І ўся гэтая трывога толькі ад таго, што прайшоў непрыгожа, няўключна, як кажуць, па-мядзведжы – наскамі ўсярэдзіну.

На жаль, бывае, гэтак ходзяць і жанкі, і нават маладыя дзяўчаты. Дзе ўжо там думаць пра нейкую жаноцкасць.

Хаду таксама трэба выхоўваць. Як інтэлект. А яны звязаны паміж сабою, я ў гэта веру. Чалавек не мае права быць непрыгожым. І нядобрым (Паводле Я. Скрыгана).

11. Прачытайце тэксты. Прааналізуйце выкарыстання ў іх тыпы сказаў паводле будовы ў залежнасці ад стылю тэкстаў. Якія тыпы простых і складаных сказаў пераважаюць у навуковым стылі?

I. Для кантролю адноснай вільготнасці паветра прымяняюцца псіхрометры Аўгуста і Асмана. Яны складаюцца з двух звычайных тэрмометраў, толькі ў адным з іх шарык абгорнуты марляй ці батыстам, канец якіх апушчаны ў ёмістасць з вадой. Паказанні змочанага тэрмометра будуць ніжэйшыя, бо частка цяпла ідзе на выпарэнне вады. Па розніцы тэмператур сухога і змочанага тэрмометраў, выкарыстоўваючы спецыяльную табліцу, вызначаюць вільготнасць паветра. Асаблівасцю аспірацыйнага псіхрометра Асмана з'яўляецца тое, што ён забяспечаны спружынным вентылятарам. Выпарэнне вады ў ім больш пастаяннае, і паказанні будуць больш дакладнымі.

Адносную вільготнасць зручна вымяраць валасяным гігрометрам, які адразу дае вынік у працэнтах. Для запісу паказанняў псіхрометраў выкарыстоўваюцца гігрографы розных марак (Г Круглякова).

II. Кветкі заўсёды былі цудоўным падарункам. Нішто так хораша не выяўляе дружбу і добрыя пачуцці, як яны. Але патрэбна ўмець дарыць кветкі. Існуюць правілы, якіх, па магчымасці, патрэбна прытрымлівацца.

Палявыя, лясныя, лугавыя кветкі недарэчна выглядаюць на святочным ці ўрачыстым прыёме, тут патрэбны гваздзікі, ружы, архідэі, гладыёлусы.

Букет не павінен быць бедным, але і не надта вялікім, абавязкова з няцотнай колькасцю кветак – 3, 5, 7 і г.д.

Перш чым уручыць кветкі, іх патрэбна вызваліць ад паперы. Насіць кветкі заўсёды апушчанымі ўніз, закручанымі ў паперу, каб закрыць іх ад пылу, сонца, марозу, цяпла рук. Раскруціць кветкі патрэбна ў вестыбюлі, у пярэдняй ці перад дзвярыма кватэры. Паперу, у якую быў закручаны букет, палажыце на стол у пярэдняй ці, у крайнім выпадку, у сваю кішэню. Цэлафан не здымаюць.

Уручаючы кветкі, трымайце іх у левай руцэ, каб правая была вольная для прывітання. Перадача букета суправаджаецца некалькімі цёплымі словамі і лёгкім паклонам.

Калі кветкі прыносіць запрошаная пара, то мужчына ўручае іх гаспадыні дома. Гэта робіцца нават і ў тым выпадку, калі пара запрошана на дзень нараджэння гаспадара дома. Апошняму падносяць толькі падарунак.

Малады чалавек пры наведванні дома бацькоў нявесты ці дзяўчыны, да якой заляцаецца, прыносіць два букеты: спачатку ўручае кветкі маці, затым – дачцэ. Букеты павінны быць рознымі (Паводле Рэйгарда Хена).

III. Тэарэтычная геаграфія, навуковы напрамак у геаграфіі, які вывучае ў абагуленым, галоўным чынам абстрактным, фармалізаваным аспекце геасістэмы (і іх структуры), геаграфічную прастору, геаграфічнае поле любых геаграфічных аб'ектаў (прыродных, грамадскіх, прыродна-грамадскіх) рознага іерархічнага ўзроўню ў іх дынаміцы і непарыўнай сувязі, а таксама шляхі мадэлявання геасістэм, асноўныя віды мадэляў і іх характарыстыкі. Тэарэтычная геаграфія даследуе паняццёва-тэрміналагічны апарат геаграфіі і лагічныя асновы прымянення агульнанавуковай метадалогіі (сістэмнага падыходу, матэматычных метадаў, тэорыі інфармацыі і іншыя) у геаграфічных навук. Па змесце тэарэтычная геаграфія значна вузейшая за тэорыю геаграфіі, якая, па сутнасці, не што іншае, як сукупнасць тэорый усіх прыватных навуковых дысцыплін, што ўтвараюць сістэму геаграфічных навук. Утвораная ў 2-й палове XX ст. як навуковы напрамак тэарэтычная геаграфія знаходзіцца ў стадыі станаўлення (Геаграфічны энцыклапедычны слоўнік).

12. Вызначце ў тэкстах розных стыляў аднародныя члены сказа і параўнайце спосаб іх падачы. Якая асаблівасць ужывання і афармлення аднародных членаў сказа ў навуковых тэкстах?

I. Птушкі – самы шматлікі клас наземных пазваночных (каля 8600 сучасных відаў). Асноўныя рысы знешняй і ўнутранай будовы птушак сведчаць пра іх выдатную прыстасаванасць да палёту. Абцяжальная форма

цела, пёравае покрыва, ператварэнне пярэдніх канечнасцей у крылы, вялікія моцныя грудныя мышцы, трывалыя і лёгкія косці, своеасаблівы механізм дыхання, паветраныя мяшкі і многія іншыя асаблівасці не толькі абумоўліваюць магчымасць палёту, але і самі з'яўляюцца вынікам адваротнага ўздзеяння паветранага асяроддзя на арганізм птушкі.

Птушкі як прагрэсіўная галіна рэптылій, у адрозненне ад апошніх, маюць значна больш высокі ўзровень развіцця нервовай сістэмы і органаў пачуццяў, а значыць, і больш разнастайныя і складаныя прыстасавальныя паводзіны. Тэмпература цела высокая (да 42 і нават 45° С) і пастаянная, што звязана з інтэнсіўным абменам рэчываў і больш дасканалай тэрмарэгуляцыяй.

Пер'е птушкі дыферэнцыравана ў залежнасці ад прызначэння (покрыўнае, махавое, рулявое і г.д.). Разнастайнасць яго афарбоўкі дасягаецца спалучэннем пігментаў – ліпахромаў (чырвоны, жоўты, зялёны) і меланінаў (чорны, буры, шэры) – і асаблівай мікраскапічнай будовы тканак пяра – іх аптычнай актыўнасцю.

Птушкі бяруць здабычу дзюбай, будова якой залежыць ад спосабу кармлення. Будова ног у многіх вызначаецца спосабам жыцця (А. Дарафееў).

3. СІСТЭМА ЖАНРАЎ НАВУКОВАЙ ЛІТАРАТУРЫ

3.1. Сістэма жанраў навуковага стылю і агульныя патрабаванні да іх

У сістэме вышэйшай адукацыі значнае месца адводзіцца самастойнай працы. Гэта падрыхтоўка рэфератаў, дакладаў, паведамленняў, артыкулаў, міні-выказванняў, эсэ, рэзюмэ, анатацый і інш. Актывізацыя гэтага кірунку працы садзейнічае правядзенню студэнцкіх навуковых практычных семінараў і канферэнцый, дзейнасці факультатываў.

Навуковы стыль прадстаўлены **трыма тыпамі маўлення: апавяданне, апісанне, разважанне, радзей крытыка-палемічным**, які характарызуецца ацэнкай розных поглядаў і адстойваннем свайго меркавання. Маналог – асноўная форма навуковага стылю.

Адрозніваюць наступныя навуковыя жанры: тэзісы, паведамленні, анатацыі, слоўнікі, даведнікі, артыкулы, рэфераты, эсэ, даклады, рэзюмэ, вучэбныя дапаможнікі і інш.

Навуковыя тэксты будуюцца ў адпаведнасці з законамі жанру.

Артыкул, напрыклад, пачынаецца з выкладу гісторыі пытання, абгрунтавання актуальнасці тэмы, аб'екта даследавання, вызначэння мэт і задач. У галоўнай частцы выкладаюцца факты, назіранні і іх аналіз. Заключ-

ная частка артыкула – вывады, што выцякаюць з таго, аб чым было заяўлена ў асноўнай частцы. Напрыканцы артыкула прыводзіцца спіс літаратуры, у асобных выпадках даюцца ілюстрацыі, слоўнікі, схемы, табліцы ці іншыя дадаткі.

Рэферат – кароткі выклад асноўных думак і меркаванняў, які заснаваны на крытычным аглядзе літаратуры, ці паведамленне навукова-папулярнага зместу.

Інфармацыйны рэферат прадугледжвае працу з навуковымі крыніцамі: энцыклапедыямі і даведнікамі, падручнікамі і дапаможнікамі, манаграфіямі і артыкуламі, рэцэнзіямі і інш. Падрыхтоўка рэферата патрабуе сціслага канспектавання думак, ідэй, разважанняў аўтара кнігі. Гэтая праца патрабуе пэўных уменняў і навыкаў. Патрэбна выразна ўсвядоміць сутнасць тэмы, сфармуляваць мэты і задачы, якія трэба вырашыць у працэсе канспектавання навуковага тэксту. З прапанаванага спісу літаратуры неабходна вылучыць найбольш важную ці асноўныя крыніцы для рэферыравання (з улікам парад кіраўніка).

1 этап – азнаямленне з тэкстам матэрыялу, у ходзе якога вылучаецца найбольш важнае, істотнае з прачытанага;

2 этап – падабраны матэрыял запісваецца ў лагічнай паслядоўнасці ў адпаведнасці з азначанай кампазіцыяй: уводзіны, галоўная частка, заключэнне. Пры кампаноўцы тэксту трэба захоўваць суадносіны паміж структурнымі часткамі;

3 этап – разгорнутыя і складаныя для ўспрымання выказванні перадаюцца ў даступным выглядзе з захаваннем сэнсу аўтарскай думкі.

Напісанне *навуковага рэферата* і *даклада* мае на мэце развіць навыкі даследчыцкай працы, выявіць інтэлектуальныя і камунікатыўныя здольнасці. Гэтая праца дапамагае развіць і рэалізаваць свой творчы патэнцыял, арыентуе на ўсвядомлены выбар прафесіі.

Навукова-папулярны рэферат ці *даклад* мае творчы ўхіл, паколькі пры асвятленні тэмы неабходна самастойна разважаць, выкласці свой погляд і пазіцыю. Добра, калі ў даследаванні зроблена супастаўленне поглядаў, выказваюцца крытычныя меркаванні, прысутнічае абгрунтаваная палеміка.

Даклад – публіцыстычнае выступленне на пэўную тэму. Паспяхова падрыхтоўка навуковага ці навукова-папулярнага даклада (артыкула, эсэ, рэферата, рэцэнзіі і інш.) залежыць ад ступені авалодання тэхналогіяй даследавання, творчага падыходу, умення аналізу першакрыніц. Важна, каб тэма рэферата ці даклада адпавядала ўласным схільнасцям.

Неабходна засвоіць методыку працы з навуковымі крыніцамі. Не трэба канспектаваць кнігу ці артыкул цалкам, варта імкнуцца выдзеліць самае

галоўнае, найбольш істотнае, характэрнае і запісаць. Пасля адбору матэрыялу пачынаецца падрыхтоўка чарнавога варыянта працы. Цытаты, схемы, табліцы, слоўнікі ці ілюстрацыі думкі ўключаюцца ў тэкст рэферата, даклада арганічна, дарэчна, з захаваннем правілаў афармлення, спасылак. Аўтарытэтныя думкі і меркаванні могуць служыць зыходным пунктам пры фармуліроўцы ўласнай думкі ці перакідным мастком ад адной думкі да другой. У заключэнні выкладаюцца галоўныя высновы ў даследаванні тэмы. Напрыканцы рэферата (даклада) абавязкова падаецца спіс выкарыстанай літаратуры. Звычайна аб'ём навукова-папулярнага рэферата складае прыкладна 10 – 15 стандартных лістоў.

Тэзіс – палажэнне, што каратка фармулюе якую-небудзь ідэю, а таксама адну з асноўных думак сачынення, даклада: *Тэзісы даклада*.

Анатацыя – кароткі выклад зместу кнігі, артыкула і пад.

Рэцэнзія – крытычны водзых на што-небудзь напісанае, створанае, пра спектакль, фільм і пад.: *Рэцэнзія на паэтычны зборнік. Адаць манаграфію на рэцэнзію. Станоўчая рэцэнзія*.

Манаграфія – навуковы твор, што даследуе адно якое-небудзь пытанне, асвятляе адну тэму.

Эсэ – праявічны нарыс невялікага аб'ёму і вольнай кампазіцыі на прыватную тэму, якая трактуецца суб'ектыўна і няпоўна: *Філасофскае эсэ*.

Рэзюмэ – кароткі вывад са сказанага, напісанага: *Рэзюмэ артыкула*.

3.2. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Сістэма жанраў навуковай літаратуры»

Пытанні для вуснага кантролю і падрыхтоўкі да заліку

1. Выкажыце ваша меркаванне пра жанравую разнастайнасць тэкстаў навуковага стылю. Сфармулюйце агульныя патрабаванні да іх напісання і афармлення.

2. У чым падабенства і адрозненне даклада і рэферата?

3. Вызначце паняцці, абазначаныя тэрмінамі «рэцэнзія», «эсэ», «анатацыя».

4. З якімі манаграфіямі вы знаёміліся ў працэсе навучання ў школе? ва ўніверсітэце? Назавіце іх.

5. Якія групы слоў складаюць лексіку навуковых тэкстаў?

6. Якая розніца ва ўжыванні агульналітаратурных слоў у мастацкім і навуковым тэкстах?

7. Якая група лексікі вызначае адметнасць мовы навукі і тэхнікі?

8. Чаму фразеалагізмы абмежавана выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах?
9. Словы якой часціны мовы не ўжываюцца ў навуковым маўленні?
10. Чаму ў навуковым маўленні з усіх тыпаў складаных сказаў пераважаюць складаназалежныя сказы?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Дайце азначэнне.

Навуковая мова ўяўляе сабой...

2. Закончыце сказ.

Артыкул – гэта...

3. Перакладзіце на беларускую мову. Падкрэсліце тэрміны. Вызначце, у якой прафесіянальнай сферы яны выкарыстоўваюцца, і растлумачце іх значэнне.

Энергосберегающая технология

возведения железобетонных конструкций в зимних условиях

Объектом исследования является бетон, модифицированный добавками СПС и ПВК белорусских предприятий, при режимах выдерживания, соответствующих производству работ в зимнее время. Используемые методы испытаний регламентированы действующими стандартами и инструкциями. Для проведения исследований использован метод математического планирования эксперимента.

Разработана энергосберегающая технология возведения монолитных железобетонных конструкций в зимних условиях, заключающаяся в организации производства бетонных работ с применением беспрогревных и малоэнергоёмких режимов и отличающаяся тем, что с целью экономии энергоресурсов и интенсификации процессов возведения железобетонных конструкций предложено модифицировать бетоны химическими добавками белорусских предприятий с разработкой методики определения рациональных составов бетона и энергосберегающих режимов возведения железобетонных конструкций, что позволит в 1,8 – 2,0 раза сэкономить тепловую энергию и ускорить на 50 – 70 % сроки возведения монолитных конструкций, которые в совокупности обеспечивают значительный экономический эффект.

4. Перакладзіце на беларускую мову. Назавіце моўныя асаблівасці тэксту.

Буроинъекционное упрочнение
оснований зданий и сооружений при реконструкциях

Выполнены исследования с целью выявления эффективных конструктивных и технологических схем инъекционного упрочнения грунтов в основаниях реконструируемых зданий и сооружений и осуществления прогноза изменения их несущей способности.

Исследованы впервые на физических моделях зоны уплотнения и разуплотнения песчаных и глинистых грунтов вокруг скважин за счёт пневматической и инъекционной опрессовки; выявлены особенности изменения прочностных и деформационных характеристик глинистых грунтов при различных их состояниях по плотности и влажности в соответствующих зонах опрессовки вокруг расширяющихся скважин; на базе опытных данных предложены рекомендации по совершенствованию технологических приёмов инъекций при усилении фундаментов и упрочнении их оснований с учётом дренирующих свойств грунтов и повышенного водоцементного отношения закачиваемых растворов; исходя из результатов экспериментальных исследований уточнены расчётные схемы и предложены способы расчёта несущей способности упрочнённых инъекций оснований.

Результаты исследований внедрены при геотехнических реконструкциях четырёх объектов в городах Минске, Несвиже, Копыле и Гродно.

5. Перакладзіце на беларускую мову. Вызначце, да якога стылю адносіцца тэкст, адказ аргументуйце.

Экономика

За последние десять лет объём бытовых услуг, оказываемых населению Беларуси, сократился на семьдесят процентов. При этом девяносто процентов оказываемых сегодня услуг являются убыточными.

Отрасль бытовых услуг находится в глубоком кризисе. Как сообщил генеральный директор Белорусского государственного объединения организаций бытового обслуживания населения («Белбыт») Владимир Тележников, количество занятых в этой сфере снизилось со 105 – 110 тыс. в 1990 году до 35 – 37 тыс. в 2000 году. Половина предприятий убыточная. Из многих видов бытовых услуг прибыльные только прокат, пошив и ремонт трикотажных изделий, изготовление и ремонт мебели, ремонт обуви и услуги прачечных.

Среди планируемых путей выхода из кризиса снижение убыточности бытовых услуг путём минимизации количества социально значимых услуг

и снятие ряда ценовых ограничений; контроль за соответствием цен качеству услуг; содействие развитию негосударственного сектора (его доля в общем объёме оказываемых услуг занимает сейчас 35 – 40 %) (Д. Власов, БелоПАН).

6. Запішыце тэкст па-беларуску.

Комментарий

к указу Президента Республики Беларусь № 479

от 31 августа 2000 года

«О государственном стимулировании использования объектов интеллектуальной собственности»

Указ предусматривает освобождение субъектов хозяйствования от уплаты налога на прибыль при постановке объектов интеллектуальной собственности, которые прошли в установленном порядке экспертизу точности оценки их собственности, на бухгалтерский учёт в виде нематериальных активов, а также от уплаты налога на добавленную стоимость и прибыль от оборотов по предоставлению прав на использование объектов интеллектуальной собственности на территории Республики Беларусь. Советом Министров Республики Беларусь будет разработан порядок направления льготированных средств на финансирование научно-исследовательских, исследовательско-конструкторских и исследовательско-технологических работ, а также на развитие и укрепление материально-технической базы.

Исключение из налогооблагаемой базы субъектов хозяйствования налога на прибыль и налога на добавленную стоимость в гражданский оборот даст возможность образовывать на предприятиях страны и реально осуществлять постепенное накопление средств для переоснащения производства и выпуска конкурентоспособной продукции без привлечения дополнительных средств (Из газеты «Звязда»).

7. Напішыце даклад (рэферат) на адну з прапанаваных тэм:

- 1) Канстанцін Астрожскі – славыты гетман Вялікага Княства Літоўскага;
- 2) Давыд Гарадзенскі – слаўны абаронца Айчыны ад крыжакоў-заваёўнікаў;
- 3) Вацлаў Ластоўскі – выдатны палітычны і культурны дзеяч;
- 4) Лёс і трагедыя: Усевалад Ігнатоўскі;
- 5) Кветкі – жывыя барометры;
- 6) Грыбы Беларусі (іх назвы ў беларускай і рускай мовах) і інш.
(гл. таксама: Тэмы дакладаў і рэфератаў (модуль V), Прыкладныя тэмы вусных паведамленняў і рэфератаў (модуль-кантроль)).

8. Напішыце рэцэнзію: а) на ВМК па асноўнай спецыяльнасці; б) на кнігу аўтара-земляка.

9. Прачытайце эсэ У. Караткевіча (Збор твораў у васьмі тамах, т. 8, кн. 2, с. 129 – 252). **Напішыце рэзюмэ на які-небудзь праявічны нарыс (эсэ) пісьменніка.**

4. АФІЦЫЙНА-СПРАВАВЫЯ ДАКУМЕНТЫ

4.1. Віды афіцыйных папер і агульныя патрабаванні да іх складання

Кожнаму чалавеку трэба ўмець афармляць дакументы, з якімі даводзіцца сутыкацца ў штодзённым жыцці. Службовая карэспандэнцыя – адна з форм пісьмовых зносін паміж асобамі, установамі, дзяржавамі. Гэта заявы і аўтабіяграфіі, распіскі і акты, афіцыйныя лісты і паведамленні, пратаколы і справаздачы, загады, дэкрэты, ноты, пагадненні і інш. Мэта большасці афіцыйных папер – нешта паведаміць. Так, напрыклад, з аб'яў даведваемся, дзе і калі адбудзецца сход, заняткі гуртка, дыспут, канферэнцыя, з пратакола бачым, як ішло абмеркаванне пэўнага пытання. У аўтабіяграфіях апісваюць свой жыццёвы шлях. У дагаворах афіцыйна сцвярджаецца пагадненне паміж асобамі, установамі, дзяржавамі, групамі дзяржаў.

Дакументы трэба афармляць вельмі дакладна, каб адразу можна было зразумець іх асноўную думку. Таму неабходна пісаць сцісла, проста і акуратна. Каб не было двухсэнсоўных і невыразных выказванняў, у тэксце звычайна ўжываюць словы з прамым значэннем. Мове службовых дакументаў і афіцыйнай перапіскі не ўласціва эмацыянальна афарбаваная, размоўная і ўзнёслая лексіка, фразеалогія. У заяве, напрыклад, ніхто не піша: *Прашу прыняць мяне на працу ў школу, бо я хачу быць сейбітам разумнага, добрага, вечнага*. Затое ў службовых паперах звычайна ўжываюць пэўныя ўстойлівыя выразы, напрыклад: *аказаць дапамогу, тарыфная стаўка, грашовое ўзнагароджанне, давесці да ведама, уступіць у дзеянне, давяраю атрымаць, подпіс сведчу, прашу дазволіць*. Стандартнасць і дакладнасць зместу афіцыйных папер дасягаецца таксама ўжываннем спецыяльных тэрмінаў (*дэкрэт, указ, пастанова, нарматыў, хадайнічаць, сведчыць, наймальнік, вышэйадзначаны*), паўтарэннем аднолькавых слоў, ужываннем зваротных дзеясловаў: *На работах са шкоднымі ўмовамі працы прадастаўляецца бясплатнае па ўстаноўленых нормах лячэбна-прафілактычнае харчаванне*.

У афіцыйных зносінах выпрацаваліся формы многіх дакументаў, адны з іх строга захоўваюцца (заява, даверанасць, пратакол), другія служаць узорам, якога можна прытрымлівацца толькі збольшага (аб'ява, справаздача, афіцыйны ліст).

4.2. Правілы афармлення некаторых афіцыйных папер

Аб'ява

Калі неабходна абвясціць, што адбудзецца нейкае мерапрыемства (сход, дыспут, сустрэча з пісьменнікамі, канферэнцыя, заняткі гуртка і інш.), на бачным месцы вывешваюць аб'яву. У кожнай аб'яве дакладна называецца дата, час і месца правядзення сходу, нарады, сустрэчы. Унізе, з правага боку, звычайна паказваецца, хто робіць аб'яву. Разглядзім два ўзоры.

Аб'ява

10 кастрычніка ў 14 гадзін у актавай зале адбудзецца сустрэча з галоўным рэдактарам часопіса «Роднае слова».

Кафедра беларускага мовазнаўства.

Аб'ява

Заўтра, 2 сакавіка, пасля заняткаў, у аўдыторыі № 16 збіраюцца сябры Таварыства беларускай мовы імя Ф. Скарыны.

Рада ТБМ.

У аб'явах пра сход паведамляюць таксама парадак дня і называюць адказных за падрыхтоўку ўнесеныя на абмеркаванне пытанні, напрыклад:

Аб'ява

13 лютага, 14.00

Аўдыторыя № 46

Адбудзецца прафсаюзны сход выкладчыкаў геадэзічнага факультэта.

Парадак дня:

*1. Вынікі зімовай сесіі і задачы на другі семестр. –
Даклад старшыні прафкама Астрэйка М. В.*

*2. Пра падрыхтоўку да студэнцкай навуковай канферэнцыі. –
Інфармацыя старшыні метадычнага савета факультэта Ярашэвіч Т. І.*

Прафсаюзнае бюро.

Заява

Калі афіцыйна звяртаюцца да службовай асобы, ва ўстанову, грамадскую арганізацыю, пішуць заяву. У гэтым дакуменце звычайна просяць прыняць на вучобу, у члены арганізацыі, на работу, просяць вырашыць якое-небудзь пытанне.

Зверху ў заяве на ўвесь радок пішацца назва арганізацыі, установы ці пасада, прозвішча, імя, імя па бацьку (ініцыялы) службовай асобы; пасля з правага боку на трэцюю частку радка ў слупок – прозвішча, імя, імя па бацьку таго, хто падае заяву. Калі трэба, называецца яго пасада і адрас. Праз адзін-два радкі пасярэдзіне ліста пішуць слова *Заява*. З чырвонага радка пачынаецца тэкст заявы. Пісаць трэба, як і ва ўсіх паперах, дакладна і проста. Калі да заявы прыкладаюцца дакументы (даведкі, пасведчанні, рэкамендацыі, акты і інш.), іх пералічваюць у канцы асноўнага тэксту.

На заяве ўнізе злева ставяць дату (дзень, месяц, год), а справа – подпіс. Прааналізуем узор.

*Дэкану філалагічнага факультэта
дацэнта Назарэвічу І. А.
студэнта трэцяга курса гр. АБ-1
Жывіневіча Віктара Аляксеевіча*

Заява

Прашу перавесці мяне на індывідуальны графік заняткаў. Усе папярэднія экзаменацыйныя сесіі я здаў на «8 – 10», цяпер буду адначасова вучыцца і працаваць лабарантам кафедры беларускага мовазнаўства.

16 верасня 2010 г.

Жывіневіч

Аўтабіяграфія

У аўтабіяграфіі каратка расказваюць пра свой жыццёвы шлях, таму гэтая папера пішацца ад першай асобы. Зразумела, змест аўтабіяграфій розны, але ёсць агульныя патрабаванні, прытрымлівацца якіх неабходна кожнаму.

У пачатку тэксту трэба назваць сваё прозвішча, імя і імя па бацьку, час і месца нараджэння, сказаць пра заняткі бацькоў. Пасля гэтага каратка гавораць пра гады вучобы, называюць асноўныя факты працоўнай і грамадскай дзейнасці.

У канцы тэксту ставяць дату і подпіс.

Вось прыкладны тэкст.

Аўтабіяграфія

Я, Засімовіч Тамара Пятроўна, нарадзілася 15 сакавіка 1980 года ў вёсцы Харава Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці. Бацька мой, Пётр Міхайлавіч, працуе брыгадзірам у калгасе, маці, Ганна Антонаўна, – настаўніца беларускай мовы і літаратуры.

У 1986 годзе я паступіла ў Хараўскую сярэдняю школу, якую закончыла ў 1997 годзе. Два гады працавала ў калгасе. У 1999 годзе паступіла ў Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт на філалагічны факультэт. Цяпер займаюся на другім курсе.

Дата

Подпіс

У некаторых аўтабіяграфіях (асабліва творчых людзей) могуць быць падрабязныя апісанні асобных этапаў жыцця і разгорнутыя разважанні. А. Асіпенка, напрыклад, аўтабіяграфію, надрукаваную ў кнізе «Пра час і пра сябе», пачынае так: *«Жыццё – бясконцае казка, якую да канца не раскажаш. Казка ўжо таму, што з вышыні пражытых гадоў былое здаецца залатой парой, хоць тады хапала і слёз, і горычы, і трывог, і пакут.*

Я не адношуся да тых людзей, што задаволены сваім жыццём і гатовы другі раз ісці той дарогай, якой ішлі спярша. Мне здаецца заўсёды, што я нешта недарабіў, недзе не пабываў, штосьці згубіў, кагосьці дарэмна пакрыўдзіў і ўжо ніколі не выпраўлю памылак маладосці, бо на гэта не хопіць жыцця. Зрэшты, думаю я, ніводнаму чалавеку не хапае часу, каб здзейсніць усё тое, што ім задумана».

Толькі пасля гэтых радкоў пісьменнік гаворыць пра час і месца нараджэння, пра жыццёвы і творчы шлях.

У творчых аўтабіяграфіях толькі прыблізна захоўваецца агульная схема гэтай паперы, і праз выклад жыццёвых фактаў выразна выяўляецца асоба чалавека, у аўтабіяграфіях-дакументах паказваюцца галоўныя этапы жыцця.

Прааналізуем аўтабіяграфію К. Чорнага (1926), звяртаючы ўвагу на асаблівасці яе формы і зместу.

Радзіўся я ў сялянскай сям'і, на Случчыне. Дзяцінства правёў у адзіноце панскага фальварку, дзе бацька служыў. Пасля бацькі пераехалі на радзіму – у м. Цімкавічы, дзе пачалі заводзіць гаспадарку. Вялікі ўплыў на развіццё адчуванняў і дум мела маці, жанчына простая, што навучылася чытаць сама праз сябе, але развітая і многа чытаўшая, пачынаючы бібліяй і канчаючы Львом Талстым і палітычнымі ўсякімі брашурамі, – што можна было ў нязначным ліку і з вялікімі труднасцямі дастаць у глушы. Памерла маці ад сухот, здабытых ад жыцця (страшэнная беднасць).

Скончыў я настаўніцкую семінарыю, адбыў вайсковую службу, а пасля пунктам імкненняў стаў універсітэт. Тады ў канцы лета 1923 г. прыйшоў я першы раз у Мінск. Ва ўніверсітэт прынялі. Тады пачаў дабівацца стыпендыі. Студэнцкая арганізацыя, пасля допытаў і запаўнення анкет, прызнала, што ў стыпендыі не маю патрэбы. Пачаў грузіць на станцыях дровы, наймаўся калоць іх. Не еўшы два дні і пакалоўшы цераз сілу дроў,

захварэў кішэчнай хваробай. У клініцы зрабілі аперацыю. Тады ўжо меў тры надрукаваныя апавяданні ў «Савецкай Беларусі». Пасля аперацыі пачаў шукаць лягчэйшае працы. Знайшоў я яе ў рэдакцыі «Беларускай вёскі». Працы там аказалася столькі, што не было калі ні вучыцца, ні займацца літаратурай. А тут зусім пачало псавацца здароўе, і прыйшлося кінуць універсітэт. У 1924 г. стаў «маладнякоўцам».

Як пачынаў я пісаць, шчыра мяне спаткаў у рэдакцыі з нейкай радаснай прыхільнасцю Змітрок Бядуля. Усё, што напісаў дагэтуль, – не тое, што б мяне задаволіла. Усё напісана прыхваткамі, пасля рэдакцыйнай працы.

Цяпер жадаю аднаго: каб такія рэчы, як літаратура, не тварыліся прыхваткамі і саматужна...

25 лютага 1926 г.

К. Чорны (М. Раманоўскі)

Распіска

Распіска – дакумент, які сцвярджае, што ва ўстанове або ад прыватнай асобы атрыманы рэчы, дакументы, грошы. Прааналізуем наступныя ўзоры.

Распіска

Я, стараста групы «А» першага курса філалагічнага факультэта Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта Вашкевіч Ніна Рыгораўна, атрымала ў бухгалтэрыі ўніверсітэта 23 000 000 (дваццаць тры мільёны) беларускіх рублёў на выдаткі, звязаныя з паездкаю па літаратурных мясцінах роднага краю.

Дата

Подпіс

Распіска

Я, Барысюк Павел Сямёнавіч, студэнт III курса групы АБ-1 філалагічнага факультэта Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта 18 чэрвеня 2010 года атрымаў ад загадчыка склада ўніверсітэта Навіцкай Тамары Сяргеёўны 1 (адну) брызентавую палатку і 5 (пяць) рукакоў.

Пасля 28 чэрвеня ўсё атрыманае вярну на склад.

18 чэрвеня 2010 г.

Подпіс

Даверанасць

Калі каму-небудзь давяраюць атрымаць грошы, пасылку, абсталяванне для кабінетаў і іншае, пішуць даверанасць. Яна можа выдавацца ўстановай або службовай ці прыватнай асобай.

У даверанасці называюцца: а) установа, якая давярае, або прозвішча, імя і імя па бацьку таго, хто давярае; б) пасада, прозвішча, імя і імя па бацьку таго, каму давяраюць; в) што і адкуль трэба атрымаць; г) дата і подпіс. Унізе даверанасці, выдадзенай установай, падпісваецца кіраўнік і ставіць пячатку. Калі даверанасць дае прыватная асоба, яе подпіс завяраецца на месцы вучобы або працы (у дэканаце, канцылярыі, адзеле кадраў).

Разглядзім некалькі прыкладных тэкстаў.

Даверанасць

Дэканат філалагічнага факультэта Беларускага педагагічнага ўніверсітэта давярае кіраўніку літаратурнага гуртка Семенюку Івану Фёдаравічу атрымаць у кнігарні «Светач» раней выбраныя і аплачаныя (рахунак М 384) кнігі.

Дата
М. П.

Подпіс

Даверанасць

Я, Дземідовіч Марыя Іванаўна, студэнтка філалагічнага факультэта Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта, давяраю Гардзею Людміле Антонаўне атрымаць на пошце пасылку, дасланую на маё імя.

18 верасня 2010 г.

М. І. Дземідовіч

Подпіс студэнткі Дземідовіч М. І. сведчу:

*В. М. Лазараў, дэкан філалагічнага
факультэта Гродзенскага ўніверсітэта
18 верасня 2010 г.
М. П.*

В. М. Лазараў

Акт

Акт складаецца тады, калі трэба перадаць абсталяванне іншай асобе, спісаць матэрыяльныя каштоўнасці, што сталі непрыгоднымі, прыняць зробленае па дагаворы або нешта калектыўна сцвердзіць.

Акт афармляецца наступным чынам. У пачатку тэксту называюць дату напісання паперы, прозвішчы і пасады асоб, якія складаюць акт, коратка выкладаюць тое, што трэба сцвердзіць, часам робяць вывады з фактаў, у канцы дакумента складальнікі (калі трэба, і тыя асобы, што прысутнічалі пры здачы або праверцы) ставяць подпісы. Прааналізуем прыклад акта.

Акт праверкі студэцкага клуба «Арбіта»

17 лістапада 2000 года мы, старшыня прафкама ўніверсітэта Марчук Павел Іванавіч, член групы народнага кантролю Піліпчык Валянціна Міхайлаўна і намеснік старшыні студсавета Сацута Мікалай Трафімавіч, правярылі, як захоўваецца абсталяванне ў студэцкім клубе «Арбіта», і выявілі наступнае:

- 1. Уся мэбля, атрыманая клубам, захоўваецца добра, толькі два крэслы расклеіліся, іх трэба адрамантаваць.*
- 2. У зале студклуба стаіць тэлевізар «Віцязь», музычны цэнтр «Панасонік», ёсць відэамагнітафон «НОТА-580 ЕЕ». Тэлевізар няспраўны.*
- 3. Апаратура радыёстанцыі «Арбіта» ў парадку. Аказны за выпуск перадач Стэльмашук П. А. строга выконвае правілы тэхнічнай бяспекі.*
- 4. Шторы на вокнах выцвілі ад сонца.*
- 5. Часопісы і газеты падшываюцца нерэгулярна, таму асобныя нумары знайсці цяжка або зусім нельга.*

Вывады камісіі:

- 1. Прафсаюзнаму камітэту студэнтаў набыць і перадаць студклубу новы тэлевізар, бо рамантаваць стары ўжо немэтазгодна.*
- 2. Прасіць гаспадарчую частку ўніверсітэта выдаць новыя шторы (дванаццаць метраў, шырыня 1,5 м) і дапамагчы адрамантаваць мэблю.*
- 3. Савету студклуба сачыць, каб уся літаратура, якую перадаюць з чытальнай залы і выпісваюць, падшывалася і захоўвалася.*

Марчук П. І., Піліпчык В. М., Сацута М. Т.

Праатакол

Мэта пратакола – занатаваць усё найбольш важнае з таго, што абмяркоўваецца на сходзе, пасяджэнні.

У пратаколе абавязкова запісваюць колькасць прысутных, хто быў старшынёй і сакратаром сходу (пасяджэння), якія пытанні і ў якім парадку абмяркоўваліся, хто дакладваў і выступаў і што пастанавілі.

Той, хто вядзе пратакол, не зможа запісаць усё даслоўна, таму трэба паслядоўна перадаваць асноўныя думкі выступленняў і дакладна фармуляваць пастановы. Напрыклад:

Праатакол № 7

*пасяджэння савета СНТ Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта
14 красавіка 2001 г.*

Прысутнічала 26 чалавек.

Парадак дня:

- 1. Арганізацыя студэнцкай навуковай работы на філалагічным факультэце.*
- 2. Пра падрыхтоўку навуковых прац на рэспубліканскі конкурс.*

1. Слухалі:

Справаздачу старшыні савета СНТ філфака Ярашэвіч Т. Р. пра арганізацыю студэнцкай навуковай работы ў 2000 / 01 навучальным годзе (тэкст справаздачы прыкладаецца).

Выступілі:

Новік Г. Н. адзначыла, што, дапамагаючы рыхтаваць пытанне на савет, цікавілася, як на філфаку працуюць навуковыя гурткі, як вядуцца даследаванні пад індыўідуальным кіраўніцтвам выкладчыкаў. З адзінаццаці названых у справаздачы гурткоў найлепш працуюць дыялекталагічны, краязнаўчы, культуры роднай мовы і сучаснай беларускай паэзіі. У гэтых гуртках шмат студэнтаў першых і другіх курсаў. Добра, што першакурснікі, атрымаўшы тэмы даследаванняў, выступаюць на занятках гурткоў, канферэнцыях з невялікімі наведанымі, якія перарастаюць у курсавыя працы, а ў некаторых – у грунтоўныя даследаванні, вартыя таго, каб даслаць на конкурс, надрукаваць.

Гаўлік Л. С. звярнула ўвагу на тое, што савет СНТ філфака мае падрабязны план, які ў асноўным выконваецца. Члены савета імкнуцца сачыць за наведаннем гурткоў, дапамагаюць старастам і кіраўнікам, асабліва ў час правядзення канферэнцый. Дрэнна тое, што заняткі гурткоў часта пераносяцца, нават без уважлівых прычын. Гэта парушае графік усіх факультэцкіх мерапрыемстваў, бывае так, што адно набягае на другое, тады не ўсе студэнты могуць прыйсці на гурток і заняткі праходзяць горш, чым звычайна.

Пастанавілі:

- 1. Ухваліць працу савета СНТ філалагічнага факультэта.*
- 2. Старастам гурткоў не пераносіць без уважлівых прычын запланаваныя заняткі.*

2. Слухалі:

Інфармацыю факультэцкіх саветаў пра падрыхтоўку навуковых прац на рэспубліканскі конкурс.

Пастанавілі:

- 1. Закончыць афармленне падрыхтаваных прац да 20 верасня, для чаго:*
 - а) стварыць на факультэтах студэнцкія машынапісныя бюро;*
 - б) выдзеліць з членаў факультэцкіх саветаў аднаго студэнта, які б сачыў за афармленнем неабходных папер, што адсылаюцца разам з даследаваннем.*

2. *Саветам СНТ факультэтаў фізічнага выхавання і педагогікі і методыкі пачатковага навучання актывізаваць працу студэнтаў над конкурснымі даследаваннямі.*

Старшыня савета: _____ Камышкала Л. П.

Сакратар: _____ Дзямчук Л. П.

Справаздача

У справаздачы расказваюць, што і як выканана за адпаведны тэрмін. Гэты дакумент не мае строгай формы. Кожны, хто піша справаздачу, павінен паказаць, як выконвалася заданне, якія цяжкасці давялося пераадолець і што дала праца. У канцы справаздачы добра зрабіць вывады і даць свае прапановы.

Як і кожная афіцыйная папера, справаздача павінна мець подпіс і дату. Прааналізуем прыведзены тэкст.

Справаздача

У час практыкі я разам са студэнткамі Дзямчук Л. Л., Малашкевіч Л. У. збірала антрапанімічныя назвы ў вёсцы Хаціслаў Маларыцкага раёна Брэсцкай вобласці.

Яшчэ ў інстытуце мы вывучылі праграму практыкі, паспрабавалі афармляць запісы, пераносіць іх на карткі, таму ў вёску прыехалі падрыхтаваныя.

Мне пашанцавала: жанчына, з якою я пазнаёмілася, адразу зразумела, што мне трэба запісваць, і часам сама падказвала розныя формы слоў. Ганна Фёдараўна Міхнюк, 1926 года нараджэння, увесь час жыла ў Хаціславе і ведае ўсіх вяскоўцаў, памятае нават дзіцячыя мянушкі.

Я запісала 218 назваў, перанесла іх на карткі. Магнітафон, які ўзяла наша група, амаль увесь час быў у мяне, бо мая бабуля пра кожнага чалавека імкнулася расказаць што-небудзь цікавае.

Я думала, што запісваць дыялектныя назвы нялёгка і сумна. Складанасць, праўда, ёсць. Галоўнае, трэба «разгаварыць» інфарматара, а потым бачыць, калі ён стаміўся, калі яму трэба нешта зрабіць у гаспадарцы.

Праграму я выканала. Магнітафонныя запісы дапамаглі выявіць вымаўленне асобных слоў. Думаю, добра, што ўсё мы запісвалі ад розных людзей на адной праграме. Вечарам часта спрачаліся, знаходзілі адзін у аднаго памылкі, і гэта прымушала быць больш уважлівымі на наступны дзень. Цяпер па-сапраўднаму зразумела, што перад выездам у вёску трэба добра засвоіць усе пытанні праграмы, каб потым лёгка весці гаворку з мясцовымі жыхарамі. Пытацца з паперкі нават няёмка, ды і адказы нейкія не та-

кiя бываюць. Ёсць у мяне i прапанова. Добра было б працаваць удвух: адзiн размаўляе, а другi пiша. Так хутчэй i лягчэй.

10 лiпеня 2000 г.

Сiдарэц

Пiсьмо, тэлеграма

Пiсьмо, тэлеграма не з'яўляюцца дзелавымi паперамi. I змест, i форма iх залежаць ад таго, хто пiша i каму пiшуць. Пiсьмы бываюць афiцыйныя i неафiцыйныя, тэлеграмы кароткiя (нават без прыназоўнікаў) i вялiкiя, падрабязныя. Незнаёмым пiшуць iнакш, чым сябрам дзяцiнства, людзям, якiя разумеюць жарт, не так, як тым, хто ставiцца да ўсяго выключна сур'ёзна. Але ёсць некаторыя правiлы, якiх прытрымліваюцца ва ўсiх гэтых карэспандэнцыях, што дае падставы разглядаць пiсьмо i тэлеграму ў раздзеле «Дзелавыя паперы».

Пiсьмо звычайна пачынаецца зваротам да таго, каму пiшуць. Калi прозвiшча, iмя i iмя па бацьку адрасата невядома, можна напiсаць: *Добры дзень Вам!* У самым пачатку лiста цi ў канцы яго ставяць дату, часта называюць i месца адпраўлення: *г. Мiнск, в. Мiкалаева.*

Вось як Янка Купала пiсаў Бранiславу Тарашкевiчу:

Вiльня, 4.IX.1913 г.

Дзядзька Тарас!

Што чуваць у Вас з беларускай граматыкай? Цi што-небудзь зрабiлi ў гэтым напрамку? Калi маеце ўжо яе нарыс, то будзьце ласкавы прыслаць яго нам, калi не, то будзьце такiмi добранькiмi i спрытнымi ды як хутчэй гэта зрабiце... Граматыку Вашу хоча Таварыства выдаць i пусцiць у свет у «назiданiе» маладому беларускаму пакаленню. Дык варушыцеся, дзядзька, i ў шапку не спiце. Чакаем хуткага ад Вас адказу. Шчыра Вам адданы сакратар выдавецтва Ів. Луцэвiч.

4.3. Моўныя штампы

Формы афiцыйных папер складвалiся на працягу доўгага часу. Пры гэтым спачатку заўважалася iмкненне максiмальна ўнiфікаваць, стандартызаваць дзелавы стыль. Своеасаблiвыя моўныя звароты, што пераходзiлi з паперы ў паперу, гатовыя выразы, за якiмi часта хавалася бюракратычнае пустаслоўе, – адзнакi старога канцылярскага стылю, якi быў высмеяны яшчэ Дунiным-Марцiнкевiчам у камедыi «Пiнская шляхта».

У апошнiя гады стыль афiцыйных дакументаў спрасцiўся, наблiзiўся да жывой народнай мовы, але i цяпер мае адметныя рысы.

4.4. Заданні да семінара-практыкума па тэме «Афіцыйна-справавыя дакументы»

Пытанні для падрыхтоўкі да заліку

1. Якія сферы грамадскай дзейнасці чалавека абслугоўвае афіцыйна-справавы стыль?
2. У якіх дакументах рэалізуецца афіцыйна-справавы стыль?
3. На якія групы можна падзяліць усе дакументы?
4. Якія моўныя сродкі характэрны для афіцыйна-справавога стылю?
5. Што можна сказаць пра кампазіцыйнае і моўнае афармленне службовай дакументацыі?
6. Работа з афіцыйнымі паперамі:
 - 1) з асабістымі дакументамі (заява, аўтабіяграфія, даручэнне, распіска);
 - 2) з распарадчымі дакументамі (пастановы, распараджэнні, дырэктывы, рашэнні, загады і інш.);
 - 3) з адміністрацыйна-арганізацыйнымі дакументамі (план, справаздача, дамова, кантракт);
 - 4) з інфармацыйна-даведачнымі дакументамі (даведка, дакладныя і службовыя запіскі, зводкі, агляды, акты, тэлеграмы);
 - 5) са справавымі лістамі.

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Вызначце, у межах якога стылю прыведзеныя выразы заканамерныя. Складзіце з імі (па сваёй спецыяльнасці) сказы выразнай функцыянальна-стылявой прыналежнасці.

Абсалютны нуль, перыядычная сістэма, ахова прыроды, атмасферныя з’явы, зялёныя насаджэнні, аўтэнтычны тэкст, кадыфікацыя заканадаўства, зямельны кодэкс, дыпламатычны імунітэт, адралогія крымінальная, прэзумпцыя невінаватасці, галасавыя звязкі, фанетычная транскрыпцыя, артыкуляцыйная база беларускай мовы, прасадычныя сродкі мовы, фанетычны прынцып напісання, таварная біржа, эканамічныя законы, банкаўскі працэнт, валютныя аперацыі, Гандлёва-прамысловая палата, закон попыту і прапановы.

2. Знайдзіце ў сказах памылкі, выправіце іх; замяніце выразы-штампы словамі, якія дакладна перадаюць думку.

1. Студэнты ў большасці выпадкаў самі дабіваюцца выпраўлення недахопаў. 2. Трэба адзначыць, што ў многіх пытаннях яшчэ шмат гучных

слоў і мала арганізатарскай работы. 3. Трэба прадставіць гэтай сям'і лепшыя жыллёвыя ўмовы. 4. На занятках прымяняю розную нагляднасць: тэблицы, схемы, кадаскоп. Без іх немагчыма даходліва растлумачыць многія моўныя з'явы, правілы. 5. На кожным квадратным метры грунту агароднікі збіраюць у цяпліцы да васьмі кілаграмаў вітамінізаваных прадуктаў. 6. Да дзвюх тысяч падыходзіць лічба абанентаў нашай бібліятэкі.

3. Прачытайце наступныя дакументы і вызначце асноўныя асаблівасці іх афармлення.

I. Аб адзіным моўным і арфаграфічным рэжыме школы
7 снежня 1995 г., № 452

З мэтай ажыццяўлення адзіных патрабаванняў да вуснай і пісьмовай мовы вучняў, удасканалення праверкі і ацэнкі іх ведаў, уменняў і навыкаў загадваю:

1. Зацвердзіць Адзіны моўны і арфаграфічны рэжым школы.

2. Увесці ў дзеянне Адзіны моўны і арфаграфічны рэжым школы з 1 студзеня 1996 года.

3. Галоўнаму ўпраўленню агульнай сярэдняй адукацыі (Фяськоў М. С.) своечасова давесці Адзіны моўны і арфаграфічны рэжым школы да ўсіх агульнаадукацыйных навучальных устаноў і органаў адукацыі.

Міністр В. І. СТРАЖАЎ

II. Вытрымкі з правілаў бібліятэкі

1. Білет абавязкова паказваць кожны раз пры ўваходзе ў бібліятэку і чытальную залу.

2. Перадача білета іншым асобам забараняецца.

3. Выносіць кнігі з чытальні ў іншыя пакоі забараняецца.

4. Чытачы бібліятэкі нясуць матэрыяльную адказнасць за атрыманыя кнігі.

5. Уваход у чытальныя залы з друкаванымі выданнямі, якія не належаць бібліятэцы, з папкамі, партфелямі і сумкамі забараняецца.

III. Ліст Івана Мележа славацкаму прафесару Вацлаву Жыдліцкаму

24 лістапада 1974 г., Мінск

Паважаны Вацлаў Жыдліцкі, я доўгі час не быў у Мінску, вярнуўся толькі некалькі дзён назад, таму адказваю з такім спазненнем.

Разам з тваім пісьмом прыйшло да мяне пісьмо ад д-ра Міраслава Драпала з выд-ва «Працэ», у гэтым пісьме ён паведамляе, што выдавецтва мае намер выдаць мой раман («Людзі на балоце») у 1976 годзе, у адной з серый. Відаць, таму, што названы і год і серыя, на гэты раз выдавецтва вядзе размову, да якой трэба паставіцца мне з сур'ёзнасцю і давер'ем.

Я толькі што напісаў адказ д-ру Драпалу. У гэтым пісьме я напісаў, што спадзяюся, што пераклад рамана будзе зроблены з арыгінала.

Наогул павінен сказаць, што гэта доўгая гісторыя з выданнем рамана мне даволі-такі надакучыла. І непрыемная яна мне, і незразумелая.

Але – аб справе. Я, вядома, згодны, каб за пераклад рамана ўзяўся Вацлаў Жыдліцкі. Так што гэты ліст няхай будзе патрэбнай згодай.

Што да самога выдання, то няхай будзе, як піша М. Драпал, – спачатку «Людзі на балоце». Не абавязкова разам. Перакладзіце «Людзей» і выдайце, тады можна ўзяцца за «Подых». Так вырашыцца пытанне з аб'ёмам і ў выдавецкім плане. У «Подыху» можна будзе зрабіць некаторыя скарачэнні (асабліва ў раздзеле да Сесіі ЦВК).

Я наогул думаю, што «Подых», можа быць, варта раздзяліць на дзве кнігі, – выдзеліць у асобную кнігу ўсе раздзелы пра Апейку. Зрабіць з аднаго вялікага рамана два меншыя.

Што да трэцяга рамана, то гаварыць пакуль рана. Але я патроху працую, і ён патроху ідзе ўперад. Сур'ёзная кніга, відаць, павінна выйсці.

Аб Караткевічу, яго рамане, трэба рабіць запытанне нашаму ВААПУ. Праз іх дабівацца згоды. Прыватныя думкі, у тым ліку мае, тут пад увагу не прымаюцца. Я ў свой час гаварыў ужо, што раман, пры пэўнай рэдактуры, можна друкаваць. Але гэтага аказалася мала. Усяго добрага!

І. Мележ

24.XI.74 г.

4. Прачытайце складзены настаўнікам педагагічны кодэкс і выкажыце свае адносіны да прачытанага.

Доўгі час я, відаць, як і шмат іншых маіх калег, жыў па правілах для вучня. Вучань абавязаны гэта, яму забараняецца тое. Правілы для вучняў забараняліся, мяняліся, а вось для настаўнікаў я за сваё жыццё правілаў не сустракаў.

І тады я вырашыў скласці для сябе ўласны кодэкс педагагічнай этыкі. На гэта пайшло каля двух гадоў.

Трэба адзначыць, што гэты кодэкс неаднойчы дапамог мне з гонарам выйсці з многіх складаных сітуацый. Спадзяюся, што і многім іншым, асабліва пачынаючым настаўнікам, ён дапаможа перагледзець свае адносіны з вучнямі. *Вось мой кодэкс педагагічнай этыкі.*

1. Уваходзь у клас з усмешкаю. Гэта ўверцюра радаснага ўрока.
2. Спачатку навучы – потым апытвай.
3. Будзь справядлівым у ацэнцы ведаў і паводзін вучняў.
4. Цвёрда трымай дадзенае дзецям слова.

5. Абарані вучняў ад усіх відаў самаўпраўства.
6. Строга захоўвай дзіцячыя тайны.
7. Будзь вытрыманым і цярплівым. Ніколі не апускайся да абразы і знявагі вучняў, і яны ніколі не абразыць і не зняважаць цябе.
8. Будзь прыкладам ва ўсім: у працы, адзенні, паводзінах.
9. Ніколі не патрабуй ад вучняў таго, чаго не робіш сам.
10. У любой сітуацыі ўмей паставіць сябе на месца вучня.
11. Памятай: зразумець вучня ты зможаш, толькі калі палюбіш яго.
12. Ні на хвіліну не пераставай вучыцца. Будзь уважлівым, і ты шмат чаму навучышся і ў сваіх калег, і ў сваіх вучняў.
13. Ніколі не скардзіся на сваіх вучняў. Памятай: добры настаўнік бывае незадаволены толькі сабой.
14. Не параўноўвай вучняў: у адных гэта развівае зайздасць і злосць, у другіх – ліслінасць і крывадушнасць.
15. Давярай вучням. Адмоўся ад дробязнай апекі ў адносінах да іх.
16. Будзь велікадушным да таго, хто выпадкова спатыкнуўся.
17. Калі праўда не твая – папрасі ў вучня прабачэння.
18. Адшукай добрае нават у самага нядбайнага вучня. Пастарайся ўзвысіць яго ва ўласных вачах, і ён апраўдае твае надзеі.
19. Жыві інтарэсамі дзяцей, і ты зразумееш, што радасць цесных зносін з дзецьмі – адна з найвялікшых зямных радасцей.
20. У школу ідзі, як на свята. Інакш табе няма чаго там рабіць.
(А. Вайцяховіч).

5. Складзіце аб'яву:

- а) пра сустрэчу; у аб'яве дайце кароткую інфармацыю пра чалавека, сустрэча з якім адбудзецца (настаўнік-метадыст, пісьменнік, ветэран вайны);
- б) пра ўрачысты вечар, прысвечаны юбілейнай даце; у аб'яве пакажыце парадак вечара;
- в) пра дыспут па кнізе; папярэдзьце, што на дыспуце будзе прысутнічаць аўтар кнігі.

6. Напішыце заяву з просьбай:

- а) прыняць у члены прафсаюза;
- б) паслаць на практыку ў той раён, дзе жывуць родныя;
- в) дазволіць датэрмінова здаць экзамен (прычына – работа летам у будаўнічым атрадзе).

7. Напішыце аўтабіяграфію.

8. Складзіце распіску на атрыманне:

- а) фотаматэрыялаў для дыялекталагічнай экспедыцыі;
- б) грошай ад прыватнай асобы.

9. Напішыце даверанасць на атрыманне:

- а) стыпендыі за летнія месяцы;
- б) каштоўнай бандэролі, дасланай на групу.

10. Складзіце акт на аснове наступнай інфармацыі:

Дыялекталагічны гурток сабраў матэрыялы, якія патрэбна тэрмінова надрукаваць. Загадчык кафедры беларускай мовы прапанаваў кіраўніку гуртка і старасту дамовіцца з машыністкай, якая працуе ў рэдакцыі газеты. Матэрыялы надрукаваны. Гэта патрэбна дакументальна сцвердзіць, каб машыністка магла атрымаць плату.

11. Напішыце пратакол:

- а) прафсаюзнага сходу групы;
- б) пасяджэння школы маладога лектара.

12. Напішыце справаздачу:

- а) пра заняткі гуртка; б) пра выкананае грамадскае даручэнне.

13. Напішыце ліст школьнай сяброўцы (сябру), у якім раскажыце пра першыя месяцы вучобы ва ўніверсітэце. Прыкладна такога ж зместу напішыце ліст у адзін з малодшых класаў, жыццём якога вы цікавіліся, калі вучыліся ў школе. Параўнайце напісанае і зрабіце вывады пра асаблівасці стылістычнага афармлення тэкстаў.

14. Прачытайце ўрывак з нарыса Я. Брыля «Сэрца камуніста», аформіце тэлеграму, якую прыняла тэлефаністка ад Жалезняковіча.

Падсеў да тэлефона і паклікаў пошту.

– Ало! Добры вечар! Гэта – Жалезняковіч. Прыміце, калі ласка, тэлеграму. Так, Баранавічы, Папова, 7. Царуку. Дарагі Валодзя, – ён падумаў трохі, падбіраючы словы. – Так. Дарагі Валодзя, – паўтарыў. – Сёння, калі мы адкрывалі помнік нашым баявым таварышам, ты быў, як заўсёды, з намі. Павел. Калі ласка, дзяўчына, паўтарыце. Так. Так. Правільна. Толькі не трэба двойчы «Дарагі Валодзя»: адзін раз будзе лепш. – Ён усміхнуўся. – Дзякую. – Палажыў трубку і пакруціў ручку апарата – на адбой.

15. Напішыце ліст сваім родным і раскажыце пра наведванне музея (выстаўкі, тэатра).

16. Прааналізуйце дакументы, напісаныя вамі, назавіце словы і выразы, якія складаюць спецыфіку гэтых папер.

МОДУЛЬ V. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ

Задачай дадзенага модуля з’яўляецца выпрацоўка ўмення будаваць выказванне з улікам абставін і мэты моўных зносін, авалоданне прафесійна арыентаваным маўленнем, развіццё моўнай інтуіцыі праз усведамленне стылёвай структуры кантэксту.

Схема блок-сістэмы модуля

Тэма заняткаў	Тып заняткаў	Форма заняткаў	Колькасць гадзін
1. Мова і маўленне	Камбінаваны з папярэднім кантролем	Вучэбныя дэбаты	2
2. Дакладнасць выказвання і моўныя нормы	Камбінаваны	Прэс-канферэнцыя	2
3. Маўленчы этыкет і культура зносін	Камбінаваны	Дыскусія	2

Слоўнік паняццяў

Акцэнталогія	(лац. <i>accentus</i> – націск, гр. <i>logos</i> – слова, паняцце, вучэнне) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца асаблівасці націску ў словах і ўмовы яго змянення.
Праклітыка	ненаціскае слова, што стаіць спераду націскага і ў адносінах націску прымыкае да наступнага, утвараючы з ім адзінае фанетычнае цэлае.
Практычная стылістыка	раздзел стылістыкі, у якім вывучаюцца мэтазгодныя спосабы выкарыстання сродкаў агульнанароднай мовы для найбольш дакладнага выражэння думкі.
Прасодыя	(гр. <i>prosōdia</i> – націск, прыпеў) сістэма фанетычных сродкаў – націск, інтанацыя, – звязаных з вышынёй, сілай, працягласцю; пры іх дапамозе выказванню надаецца пэўны сэнс.
Стылістыка	(<i>stylistique</i> ад гр. <i>stylos</i> – палачка для пісання ў старажытных грэкаў) раздзел мовазнаўства, які вывучае спосабы выкарыстання моўных сродкаў выражэння ў залежнасці ад характару і ўмоў выказвання і яго мэты.
Стыль мовы	сукупнасць моўных сродкаў і прыёмаў, ужываемых у залежнасці ад мэты і зместу выказвання з улікам абстаноўкі, у якой адбываецца выказванне.
Стылістычныя нормы	агульнапрынятыя заканамернасці адбору, спалучэння і ўжывання стылістычных сродкаў мовы, падпарадкаваныя зместу і мэтанакіраванасці выказвання.
Энклітыка	(гр. <i>enclitike</i> – нахілены назад) слова, што пазбаўлена ўласнага націску і цесна прымыкае да папярэдняга слова, утвараючы з ім адзінае фанетычнае цэлае.

Літаратура

1. Антанюк, Л. А. Беларуская і навуковая тэрміналогія / Л. А. Антанюк. – Мінск, 1987.
2. Асновы культуры маўлення і стылістыкі. – Мінск, 1992.
3. Беларуская мова / пад рэд. М. С. Яўневіча. – Мінск, 1991.
4. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мінск, 1994.
5. Каўрус, А. А. Культура слова / А. А. Каўрус. – Мінск, 1963.
6. Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія. – 2-е выд. – Мінск, 1984.
7. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск, 1996.
8. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск, 1995.
9. Янкоўскі, Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1976.
10. Янкоўскі, Ф. М. Беларуская мова / Ф. М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск, 1978.

1. МОВА І МАЎЛЕННЕ

1.1. Паняцці «мова», «маўленне», «культура маўлення».

Асноўныя камунікатыўныя якасці маўлення

Мова і маўленне – паняцці блізкія, узаемазвязаныя, але розныя. **Мова** – гэта сістэма сродкаў зносін. **Маўленне** – рэалізацыя гэтай сістэмы, ці функцыянаванне мовы.

Вуснае і пісьмовае маўленне – формы праяўлення мовы як сродку зносін. *Вуснае маўленне* адбываецца ва ўмовах непасрэднага кантакту суразмоўцаў, таму значнае месца адводзіцца мелодыцы, тэмпу, тону, тэмбру голаса, паўзе, лагічнаму націску і іншым маўленчым якасцям. Пэўную ролю адыгрываюць і нямоўныя сродкі: жэсты, міміка, пэўныя рухі і інш. Усім відам вуснага маўлення ўласціва экспрэсія і эмацыянальнасць.

Пісьмовае маўленне характарызуецца наступнымі асаблівасцямі:

- 1) адсутнасць агульных для ўдзельнікаў зносін жыццёвых абставін і агульнага жыццёвага вопыту, што на 90 % палягчае ўзаемаразуменне ў размоўным маўленні;
- 2) адсутнасць дапамогі жэстамі, мімікай, інтанацыяй;
- 3) максімальна ўзбагачаны слоўнік, пераважна за кошт адцягненых паняццяў;
- 4) максімальна ўскладнены сінтаксіс.

Маўленне носіць індывідуальны характар. Маўленне – гэта двухбаковая з’ява: гэта працэс (маўленчая дзейнасць) і вынік гэтага працэсу, рэа-

лізацыя (тэкст). Да відаў маўленчай дзейнасці адносяцца гаварэнне, слуханне, чытанне і пісьмо, а вынікам яе з'яўляецца выказванне і тэкст. Адрозніваюць унутранае і знешняе маўленне. Афармленне думкі адбываецца без выказвання – гэта ўнутранае маўленне, а з выказваннем – гэта знешняе маўленне. Унутранае маўленне характарызуецца фрагментарнасцю, хуткасцю мыслення, сцісласцю. Для ўнутранага маўлення не характэрны строгія правілы. Знешняе маўленне можа быць вусным ці пісьмовым, маналагічным ці дыялагічным.

Тэкст – гэта аб'яднаная сэнсавай сувяззю паслядоўнасць знакавых адзінак, асноўнымі якасцямі якой з'яўляюцца звязнасць, цэласнасць і закончанасць. У залежнасці ад спосабу перадачы зместу і арганізацыі тэксту адрозніваюць такія тыпы, як апісанне, апавяданне, разважанне.

2. ДАКЛАДНАСЦЬ ВЫКАЗВАННЯ І МОЎНЫЯ НОРМЫ

Дакладнасць маўлення заключаецца ў адпаведнасці сэнсу слоў, выказванняў рэаліям, сітуацыям, у выкарыстанні пэўных слоў з пэўнымі, уласцівымі ім значэннямі, якія зафіксаваны ў слоўніках, лінгвістычных даведніках. Дакладнасць маўлення асабліва цесна звязана з лексічнай нормай. Патрэбна пэўныя рэаліі называць адпаведнымі ім найменнямі – словамі. Так, А. Е. Супрун пісаў: «Няправільна будзе назваць кракадзіла бегемотам ці веласіпед сахой. З такога словаўжывання будзе вынікаць, што той, хто гаворыць, па-першае, не ведае найменняў для кракадзіла ці веласіпеда, а па-другое, не ведае значэнняў слоў *бегемот* і *сахы*» [28, с. 78]. Слова ці фразеалагізмы ў сказе павінны рэалізоўвацца з тым значэннем, якое замацавала за імі моўная практыка, бо толькі ў такіх умовах выяўляецца ўзаемаразуменне. У адваротным выпадку скажаецца сэнс выказвання, дэзінфарміруецца адрасат маўлення (слухач, чытач) і з'яўляюцца памылкі семантычнага характару.

Дакладнасць маўлення, як мяркуюць мовазнаўцы, забяспечваецца добрым валоданнем прадмета маўлення (гэта пазамоўная ўмова), а таксама 1) веданнем сінанімічных магчымасцей мовы і ўменнем выбраць з сінанімічнага рада найбольш дакладнае для пэўнага выпадку слова, 2) веданнем і дакладным размежаваннем полісеміі, 3) уменнем размяжоўваць паранімы, а таксама амонімы (гэта лінгвістычныя, ці моўныя, умовы дакладнасці) [17, с. 85].

Асаблівую ролю дакладнасць адыгрывае ў афіцыйна-справавым і навуковым стылях, дзе важнае значэнне надаецца выкладу думак, меркаванняў, дзе, як правіла, адназначная лексіка, дакладна вызначаныя паняцці.

Лагічнасць маўлення цесна звязана з дакладнасцю, аднак лагічнасць найбольш праяўляецца ў сінтаксісе маўлення, якое будзецца як паслядоўнае, несупярэчлівае выказванне, дзе часткі звязаны паміж сабой. У сказе важна правільна, лагічна спалучаць адно слова з другім, каб яны не супярэчылі адно аднаму, правільна выбіраць парадак слоў. Напрыклад, звычайна суб'ект дзеяння знаходзіцца на першым месцы, займеннік ужываецца пасля бліжэйшага да яго назоўніка ў той самай форме ліку і роду (*Даглядчыкі так кормяць бычкоў, каб кожны з іх да восені дасягнуў 300 кг*), бо ў адваротным выпадку ўзнікае непаразуменне і нават кур'ёз (параўн.: *Бычкоў так кормяць даглядчыкі, каб да восені кожны з іх дасягнуў 300 кг*).

Сказы павінны быць звязаны паміж сабой, таму значную ролю адыгрываюць сродкі сувязі паміж сказами, часткамі тэксту. Гэтым тлумачыцца патрабаванне да структуры лагічнай думкі і лагічнага яе развіцця. Так, напрыклад, выступленне, даклад, артыкул звычайна будуецца па лагічнай схеме, яны маюць пастаянную структуру: 1) уступ, 2) асноўная частка, 3) вывады, ці заключэнне. Такой кампазіцыйнай будовай вызначаецца найперш навуковы тэкст, бо мэта вучонага – даказаць, абгрунтаваўшы, пэўную з'яву, прывесці чытача (слухача) да яе разумення.

Дарэчнасць цесна звязана з дакладнасцю і лагічнасцю, паколькі моўныя сродкі павінны адпавядаць тэме, сітуацыі, мэце выказвання, стылю маўлення, адрасату, нават часу, умовам праяўлення маўленчай дзейнасці. Так, у афіцыйна-справавым ці навуковым стылях недарэчным будзе ўжыванне, напрыклад, прастамоўных, размоўных слоў, а ў сяброўскай гутарцы, наадварот, канцылярскіх штампаў, выказаў. Па-рознаму будзе весціся размова, пісацца тэкст у залежнасці ад таго, у якіх адносінах знаходзіцца адрасант і адрасат (сацыяльны статус, узроставы паказчык, прычына зносін, месца і час і інш).

Чыстата маўлення забяспечваецца адсутнасцю ў маўленні дыялектных слоў, прастамоўных лексем і выказаў, паразітычных гукаў і слоў, жарганізмаў, плеаназмаў і таўталогіі, без патрэбы ўжытых канцылярызмаў, іншамоўных слоў, русізмаў, шматкампанентных скарачэнняў і абрэвіатур.

Адмаўленне ад ужывання ў маўленні пералічаных груп моўных адзінак у пэўных выпадках звязана са стылем. Так, у пэўным сацыяльным асяроддзі непажадана выкарыстоўваць дыялектныя словы тыпу: *шары, быдта, адылі, рыжышча*, але ў мастацкім творы, напрыклад «Палескай хроніцы» І. Мележа, з пэўнымі стылістычнымі мэтамі ўжываюцца дыялектызмы. Канцылярызмы як трафарэтныя, устойлівыя выразы тыпу *прыцягнуць да адказнасці, прыняць да ўвагі, згодна з пастановай* і інш. з'яўляюцца нарматыўнымі для афіцыйна-справавога стылю, дапушчальнымі ў яка-

сці стылістычнага прыёму ў творы мастацкай літаратуры, але ў іншых стылях проста недапушчальныя, у сувязі з чым К. Крапіва адзначаў, што «канцылярызмы больш за ўсё псуюць нашу літаратурную мову, і ім трэба аб'явіць бязлітасную вайну» [12, с. 163].

Што датычыць прастамоўных слоў і выразаў, жарганізмаў (*на халяву, перці напралом, скапыціцца, дрыхнуць, дамушнік, макрушнік*), то іх ужыванне абмежавана пэўнай сацыяльнай, узроставай ці прафесійнай прыналежнасцю, але ў любым выпадку яны не ўпрыгожваюць маўленне, не робяць гонару асобе.

Наконт іншамоўных слоў, колькасць і роля якіх даволі значная ў моўнай сістэме, варта адзначыць, што іх ужыванне без патрэбы – гэта недаравальная абьякавасць да роднай мовы (*чао, ад'ю, о'кей*). Русізмы, асабліва ў СМІ, – сведчанне няўважлівасці, моўнай неахайнасці альбо звычкі думаць па-руску, калі пры перакладзе трапляюцца такія словы, як *мір (свет), учот (улік), пабег (парасткі), вучэнне (вучоба)* і інш.

Выкарыстанне слоў-паразітаў (*так сказаць, гэта самае, э-э-э, браток, ага, гм*) у любых стылях літаратурнай мовы лічыцца парушэннем нормы, абьякавасцю да маўлення, а ў пэўнай меры і сведчаннем нізкага ўзроўню агульнай культуры чалавека.

Багацце маўлення выяўляецца ў разнастайнасці выкарыстання моўных сродкаў і адсутнасці ці вельмі рэдкім паўтарэнні слоў і выразаў. Выключныя магчымасці ў пазбяганні паўтораў маюць сінонімы, якія дапамагаюць выказаць думку вобразна, цікава, неаднастайна, перадаць адценні і выразіць адносіны. Так, паняцце «*многа*» выражаецца з дапамогай 66 розных сінонімаў, якія выкарыстоўваюцца ў залежнасці ад сітуацыі маўлення, напрыклад: *многа, шмат, багата, нямала, безліч, процьма, парадкам, гібель, лес, мора, аж цёмна, дай божа, як грыбоў, хоць адбаўляй, да гібелі* і інш.; а паняцце «*недахоп*» мае 31 сінонім, напрыклад: *хіба, брак, няспраўнасць, дэфект, загана, вада, агрэх, пахіба, памарка, слабы бок, слабая мясіна, цёмны бок, ахілесава пята* і інш.

Дакладна выказаць думку, а слухачу (чытачу) адэкватна ўспрыняць яе дапамагае валоданне многазначнымі словамі, іх магчымасцямі семантычнага вар'іравання ў кантэксце. Разнастайнасць маўлення дапамагаюць розныя прыёмы яго сінтаксічнай арганізацыі.

Багацце лексічных запасаў беларускай мовы часткова адлюстравана ў слоўніках, паколькі няма такога слоўніка, які б зафіксаваў усе словы мовы. Гэта звязана з тым, што колькасць слоў пастаянна павялічваецца: прыходзяць словы з жывых народных гаворак, з іншых моў, пашыраецца семантыка вядомых слоў, утвараюцца новыя словы, асабліва тэрміны, абрэ-

віятурі, што з'яўляецца вынікам развіцця грамадства, навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва. Чалавек валодае толькі пэўнай часткай слоў, напрыклад, лексічны запас Пушкіна налічвае 21 197 слоў, у набытку Коласа – каля 37 000 слоў. Гэта складае, паводле спецыяльных лінгвістычных даследаванняў, каля 10 – 15 % агульнаўжывальнай лексікі. Вось чаму трэба імкнуцца авалодваць як мага большай колькасцю слоў і актыўна іх выкарыстоўваць, бо багацце маўлення вызначаецца найперш частатой і разнастайнасцю ўжывання слоў, словазлучэнняў. Пры адсутнасці патрэбнага слова, пры абмежаванасці моўных сродкаў назіраецца выкарыстанне паўтораў, слоў-паразітаў, што сведчыць пра няўменне думаць, пра нізкія інтэлектуальныя здольнасці асобы.

Выразнасць маўлення вызначаецца і дасягаецца спалучэннем колькасці, якасці ўжывання моўных сродкаў: да месца трапны сінонім, эпітэт, метафара, фразеалагізм, параўнанне, прыказка, прымаўка, перыфраза і інш. Уменне карыстацца самымі звычайнымі словамі, сінтаксічнай арганізацыяй тэксту – гэта таксама сродкі ўзмацнення выразнасці.

Выразнасць як камунікатыўная якасць маўлення найбольш характэрна для мастацкага, публіцыстычнага стыляў, менш для гутарковага. У навуковым і афіцыйна-справавым стылях сродкі выразнасці маўлення тычацца асобных жанраў, дзе патрабуецца зацікавіць, прыцягнуць увагу, даць ацэнку. Таму лекцыя, дыспут, рэцэнзія, вуснае выступленне характарызуецца выкарыстаннем розных вобразна-выяўленчых сродкаў мовы (фанетычных, лексічных, марфалагічных, фразеалагічных, сінтаксічных), што паляпшае ўспрыманне інфармацыі. Пры гэтым яны вызначаюцца самастойнасцю мыслення аўтара, яго цікавасцю да пытання і кантактам з аўдыторыяй.

3. МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІН

Тэрмін «культура маўлення» азначае якасць маўлення і навуку аб якасці маўлення. Спынім увагу на першым значэнні тэрміна, паколькі носьбіт мовы павінен імкнуцца да высокай культуры маўлення, пад якой разумеецца ўменне правільна, дакладна, выразна перадаваць свае думкі сродкамі мовы. Ва ўсякім разе імкненне да валодання мовай павінна праходзіць праз усё наша жыццё і нават «ператварыцца ў звычку, якая павінна стаць арганічнай» [7, с. 4].

Паняцце «культура» ўключае і культуру ўзаемаадносін, культуру маўленчых паводзін, якая з'яўляецца састаўной часткай агульнай культуры. Чым вышэйшы ўзровень культуры чалавека, тым вышэйшая культура маўленчых паводзін. Маўленчыя паводзіны звязаны з сітуацыяй маўлення,

з роляй, якую выконвае носьбіт мовы, бо, напрыклад, адзін і той жа студэнт па-рознаму паводзіць сябе ў маўленчай сітуацыі з аднакурснікамі, з выкладчыкам, з дэканам, на экзаменах і на вуліцы.

Правілы маўленчых паводзін рэгулююцца моўным этыкетам. **Моўны этыкет** – абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі сістэма моўных формул (*добры дзень, дазвольце, прашу, калі ласка* і інш. – выклічнікі моўнага этыкету), якія прымяняюцца з мэтай устанавіць і падтрымаць кантакт з суб'ядзінкам. Моўныя нормы праяўляюцца ў сітуацыях прывітання, развітання, удзячнасці, адабрэння, спачування, віншавання, звароту, просьбы, парады, загаду і г.д. У формулах моўнага этыкету, якія выкарыстоўвае чалавек, адлюстроўваецца ўзровень яго адукацыі, выхаванасці, культуры, маўленчага асяроддзя.

Моўны этыкет – неабходная частка культуры маўленчых паводзін кожнага носьбіта мовы. Самыя агульныя правілы прымянення формул моўнага этыкету – ветлівасць, добразычлівасць, спагадлівасць, дабрата, павага да старэйшых, жанчын і дзяцей, справядлівасць і г.д.

Асноўнымі кампанентамі культуры маўлення з'яўляюцца правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чыстата, выразнасць, дарэчнасць [2].

Правільнасць маўлення прадугледжвае захоўванне носьбітамі мовы норм літаратурнай мовы, што забяспечвае адзінства моўных сродкаў і ўзаемаразуменне паміж тымі, хто вядзе гаворку. Вось чаму адна з асноўных задач навучання ў школе заключаецца ў тым, каб кожны авалодаў літаратурнымі нормамі беларускай мовы, а ў ВНУ удасканалваў бы іх. Гэта прадвызначыла правільнасць як галоўную камунікатыўную якасць, пры адсутнасці якой не могуць «спрацаваць» іншыя камунікатыўныя якасці: дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць і г.д. [9, с. 41].

Пачатак нарміравання беларускай мовы быў пакладзены Б. Тарашкевічам. Як пісаў першы старшыня Інбелкульта С. Некрашэвіч, «Да выхаду ў свет у 1918 годзе «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча ў нас цвёрда ўстаноўленага правапісу не было... да таго ж у 1926 годзе ўзнікаюць ужо досыць вялікія незадавальненні правапісам Тарашкевіча» [24, с. 8]. У 1933 годзе быў прыняты першы афіцыйны дакумент – «Правапіс беларускай мовы», які быў удасканалены і часткова зменены ў 1957 г. Менавіта апошні варыянт, афіцыйна выдадзены ў 1959 г. як «Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі», з'яўляўся да 1 верасня 2010 г. асноўным даведнікам па пытаннях арфаграфіі і пунктуацыі.

Мова развіваецца, мяняецца, адлюстроўваючы змены ў жыцці грамадства, таму пастаянна перадаюцца акадэмічныя граматыкі, слоўнікі, адзначаючы пэўныя змены адносна правіл правапісу, норм вымаўлення і інш.

Па гэтай прычыне ўзнікла неабходнасць падрыхтоўкі праекта новай рэдакцыі «Правіл». Дзяржаўная камісія пасля неаднаразовага абмеркавання падрыхтавала праект новай рэдакцыі «Правіл» і распрацавала праект Закона Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі». Закон Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» быў прыняты Палатай прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь 24 чэрвеня 2008 года, адобраны Саветам Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь 28 чэрвеня 2008 года і падпісаны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь 23 ліпеня 2008 года. Гэты закон уступіў у дзеянне з 1 верасня 2010 года.

Часам у мове адзначаецца *варыянтнасць*, якая з'яўляецца натуральнай з'явай існавання моўнай нормы. Так, суіснуюць *бялесы – бялёсы, вуглі (вуглёў) – вугалі (вугалёў), дзіця – дзіцё, коньмі – канямі, лазіна – лазіна', лапушны – лапушысты, ласіца – ласіха, лента – стужка, мачаха – мачыха, навакол – навокал, пагніць – пагнісьці, р'аніцай – р'аніцоў* і інш. Але не ўсе варыянты дапушчальныя ў маўленні, многія з іх з'яўляюцца адхіленнямі ад літаратурнай нормы, напрыклад, можна *дагавор, кіламетр*, але нельга *догавар, кілометр*, бо апошнія памылковыя. Для выбару правільных варыянтаў, адпаведных норме літаратурнай мовы, лепш за ўсё карыстацца слоўнікамі, даведнікамі¹.

Правільнасць маўлення выяўляецца ў разнастайнасці літаратурных норм, сярод якіх выдзяляюцца:

арфаэпічныя нормы, якія патрабуюць аднастайнага вымаўлення гукі, іх спалучэнняў, слоў, выказванняў. Так, гукі [ч], [р] заўсёды цвёрдыя; гукі [м], [н] перад мяккімі зычнымі і ў канцы слоў выступаюць толькі цвёрдымі: *восе[м]дзсят, насы[н]це, восе[м], голу[н]*; гукі [з], [с] перад усімі мяккімі, акрамя [з'], [к'], [х'], ва ўласных словах вымаўляюцца мякка: *[с'н']ег, [с'м']ех, [с'в']яціць, шэ[с'ц']і, [з'л']іццё, ку[з'н']я, [з'дз']ей[с'н']іць, [з'б']іць*; прыназоўнікі на *д, б, з* вымаўляюцца разам у спалучэнні з наступным словам і ў адпаведнасці з правіламі: перад глухім – глухі (*над^[м] хатай, аб^[п] хлебе*), з *[с]* (*хаты*), перад звонкім – звонкі (*над братам, аб дарозе, з бяды*) і інш.;

¹ Гл., напрыклад:

1. Глумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск : «Беларуская Савецкая энцыклапедыя» імя П. Броўкі, 1977 – 1984.

2. Арашонкава, Г. У. Кароткі слоўнік беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1994. – 367 с.

3. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы – Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1996. – 783 с.

акцэнталагічныя нормы ўстанаўліваюць месца націску ў слове і спалучэнні слоў, бо націск можа быць рознамясцовым у розных словах (*до́бры, дабрэ́ць, дабрыня́*), нават у розных формах аднаго і таго ж слова (*рука́ – ру́кі, рукі́*);

арфаграфічныя нормы ўстанаўліваюць адзінства напісання слоў, іх частак, напрыклад, пэўныя прыметнікі з суфіксам **-ск-** у залежнасці ад апошняй літары ўтваральнай асновы могуць падпадаць пад розныя правілы напісання (параўн.: *Адэса + ск = адэскі, сусед + ск = суседскі, Баранавічы + ск = баранавіцкі, Хойнікі + ск = хойніцкі, студэнт + ск = студэнцкі, купец + ск = купецкі*);

лексічныя нормы рэгулююць правільнасць выбару слова для пэўнага кантэксту. Напрыклад, з рада сінанімічных слоў: *перапынак, паўза, антракт* – чалавек выбірае адно, якое найбольш дакладна адпавядае кантэксту, спалучаецца з іншымі; нельга спалучаць рознастылёвыя словы тыпу: *мадам за-раўла*; нядобра ўжываць русізмы тыпу: *недахват вільгаці, абучэнне моладзі*, бо па-беларуску правільна *недахоп вільгаці, навучанне моладзі* і г.д.;

марфалагічныя нормы патрабуюць адзінства ва ўтварэнні і ўжыванні словаформ. Напрыклад, у беларускай мове назоўнікі *дроб, запіс, медаль, накіп, насып, палын, сабака, стэп, цень, шынель* мужчынскага роду, таму спалучэнні з іншымі словамі адметныя ў параўнанні з рускай мовай, дзе гэтыя назоўнікі жаночага роду, параўн. бел.: *цікавы запіс, залаты медаль, шырокі стэп, цень рухаўся, сабака пабег* і руск.: *интересная запись, золотая медаль, широкая степь, тень двигалась, собака побежала* і інш.;

сінтаксічныя нормы вызначаюць межы спалучальнасці слоў, рэгулююць правільнае спалучэнне слоў у словазлучэнні і сказе, якое грунтуецца як на законах каардынацыі, дапасавання, кіравання, прымыкання, так і на сінтаксічных здольнасцях пэўных лексем. Напрыклад, каардынацыя дзейніка і выказніка не дазваляе выкарыстоўваць у ролі дзейніка зборны назоўнік з выказнікам-дзеясловам у форме множнага ліку тыпу: *Студэнцтва стараюцца здаць экзамены*, бо правільна: *Студэнты стараюцца здаць экзамены*; дзеясловы ветлівасці (*дзякаваць, падзякаваць, аддзякаваць, прабачыць, выбачыць, дараваць*) кіруюць назоўнікамі ў форме давальнага склону (*дзякаваць сябру, аддзякаваць дзядзьку, прабачыць сястры*), а ў рускай мове адпаведныя дзеясловы кіруюць назоўнікамі ў форме вінавальнага склону (*благодарить друга, отблагодарить дядю, извинить сестру*) і інш.

Авалодаць літаратурнай нормай мовы яшчэ, зразумела, не азначае ўмець добра пісаць і добра гаварыць. Але толькі валодаючы літаратурнай нормай, можна павышаць культуру маўлення, дбаць не толькі пра прыгожае, але і правільнае маўленне.

4. МАТЭРЫЯЛЫ ДА ПРАКТЫЧНЫХ ЗАНЯТКАЎ

4.1. Матэрыялы да стылістычнага практыкума па тэме «Мова і маўленне»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. У якіх слоўніках і якім чынам перадаецца стылістычная афарбоўка лексічных сродкаў беларускай мовы?
2. Чаму нейтральныя сродкі агульнай стылістычнай сістэмы менш важныя, чым стылістычна афарбаваныя?
3. Чаму словы афіцыйна-справавога стылю называюцца «канцылярызмамі»?
4. У якіх стылях мовы пераважна ўжываюцца словы з высокай стылістычнай афарбоўкай? зніжанай афарбоўкай?
5. Якія функцыянальныя стылі абслугоўваюць навуковая тэрміналогія і грамадска-палітычная тэрміналогія?
6. Аб якім жанравым абмежаванні сведчыць паметка «паэтычнае»?
7. Ці ўплывае эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка слова на яго прыналежнасць да пэўнага функцыянальнага стылю?
8. Ці могуць словаўтваральныя сродкі мовы ўдзельнічаць у фарміраванні эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі слова?
9. Якія вы ведаеце станоўчыя і адмоўныя адценні эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі слова?
10. Як з пункту погляду стылістычнай нормы растлумачыць той факт, што паметак аб станоўчай экспрэсіі слова ў слоўніках менш, чым паметак аб адмоўнай экспрэсіі?
11. Ці абсалютным з'яўляецца статус нейтральных слоў? Дакажыце на прыкладах.
12. Што такое стылістычная норма як разнавіднасць літаратурнай нормы?
13. На прыкладах пакажыце адрозненне стылістычнай памылкі ад стылістычнага недахопу.
14. Чаму граматычныя парушэнні заўсёды кваліфікуюцца як памылкі, а сярод стылістычных парушэнняў вылучаюць памылкі і недахопы?
15. Ці ўсе сказы з дапушчанымі памылкамі можна адрэдагаваць? Які характар памылак не пакідае магчымасці рэдагавання?
16. Якая роля СМІ і мастацкай літаратуры ў замацаванні і развіцці стылістычных норм?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Заслухоўванне і рэцэнзіраванне рэферата «Ластоўскі Вацлаў Юстынавіч – грамадска-палітычны дзеяч, гісторык, публіцыст, пісьменнік, літаратуразнавец».

2. Вызначце характар памылак, дапушчаных абітурыентамі ў сачыненнях. Прапануйце сваю рэдакцыю сказаў.

1. Жняя ўвасабляе сабой ідэал беларускай працоўнай жанчыны, якая авеяна любоўю да людзей. 2. Ганна і Васіль, якія выраслі па суседству, ніколі нават падумаць не маглі, што іх адносіны стануць нестабільнымі. 3. Гэты самачынны ўчынак урадніка не застаўся незаўважаным. 4. Верш «Мужык» Янка Купала заканчвае ўзбуджаным настроем селяніна. 5. Веру, што мая вялікая, свабодная, неабсяжная, шматнацыянальная краіна будзе шчаслівай, магутнай і квітнеючай. 6. З самага дзяцінства гне яна сваю маладую постаць на панскім надзеле. 7. Сялянскае жыццё-быццё так заняпала, што яны былі ўжо гатовыя стаць у першыя шарэнгі адважных барацьбітоў з паншчынай. 8. Янка Купала ўвесь час марыў, каб яго творчасць была прысвечана працоўнаму народу. 9. Пасля перамогі Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі забіты раней селянін выступае як нешта большае. 10. Стары Хамёнак гатовы быў сваю нявестку зраўняць з глебай. 11. Ціха ў гэтым святым месцы, толькі чуецца звон званоў.

3. Вызначце эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку выдзеленых слоў (памянш.-ласк., пагард., іранічн., неадабр., жарт., зневаж., груб., высак., памянш.-зніж.).

1. На Украіне пан Патоцкі, пан з Канёва родам, з сваёй *хеўрай* гаспадарыць над бедным народам (Куп.). 2. Чаго ён баіцца? Што забяруць правы? Ці што самому прыйдзеца рамантаваць сваю *калымагу*? (Шам.). 3. ...Ніколі не быў з пароды «сачкоў», ніколі не перакладаў сваёй работы на чужыя плечы (У. Кар.). 4. Карней павітаўся са Шчэрбам, хоць відно было: не надта ён узрадаваўся прысутнасці суседа-зубаскала (Шам.). 5. Вы таленту не разумееце, *тупіцы* (Кор.). 6. Клім... ціскаючы Сідараву руку, прамовіў: – *Нюхаўка* ў цябе, відаць, добрая – акурат на чай заспеў (П. Г.). 7. У гэтых *чынадралаў*, якога б рангу яны ні былі, усё зводзіцца толькі да таго, каб душыць і *цугляць* народ (С. А.). 8. *Святошы* ўмеюць шырму святасці саткаць даволі густа (Кор.). 9. Бач, выхваляецца чым, *спрытнюга*. Дзве кватэры змяняў (Ж.).

4. Падбярэце адпаведныя сінонімы з кніжнай афарбоўкай да прыведзеных слоў.

Абаронца, прывід, раўназначны, заняпад, аб'яднанне, народ, абрысы, паражэнне, перавага, дасведчаны, пераважаць, вандроўца, азначэнне, уступ, падробка, фактар, самавучка, катастрофа, пейзаж, абслугоўванне.

Для даведак: інтэграцыя, апалагет, чыннік, кампетэнтны, фальсіфікацыя, дэмас, катаклізм, контуры, прэамбула, фіяска, прыярытэт, прэваліраваць, дэфініцыя, сэрвіс, фантом, ідэнтычны, дэкаданс, аўтадыдакт, пілігрым, ландшафт.

5. Размяркуйце выразы па наступных групам: 1) якія маюць кніжную афарбоўку; 2) стылістычна нейтральныя; 3) якія маюць размоўна-гутарковы характар.

Пускацца ў вандроўку, волат мастацкага слова, агульначалавечыя каштоўнасці, ускладаць надзеі, падупасці здароўем, важкі аргумент, стаўленне да жыцця, сядзець на дыеце, абраць правільны накірунак, шуснуць у гушчар, арэол славы, несці страты, прыняць да свайго хаўрусу.

6. Замяніце словы і спалучэнні слоў справавога стылю міжстылявымі.

Праявіць цікавасць, мець месца, недавыкананне плана, давесці да ведама, ажыццяўляць кіраўніцтва, мерапрыемствы, працаўладкаванне, займаць жылплошчу, прыняць пад увагу, аказаць уплыў, ахапіць усімі формамі выхавання, ажыццявіць на практыцы, распачаць вытворчасць, выключыць магчымасць, мабілізаваць сілы, асвятліць пытанне, мець на мэце, рабіць захады, аказаць садзееанне, прыцягнуць да адказнасці.

7. Размяркуйце дзеясловы ў два слупкі: 1) якія маюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку; 2) якія не маюць такой афарбоўкі.

Набіць (руку), знохацца, насабачыцца, паабцерціся (у новым калектыве), пасеяць (грошы), загарэцца (новай ідэяй), зачахнуць, выкручвацца (перад лютэткам), цягнуць, вынюхаць (навіны), аблапошыць, зжахнуцца, адкапыліць (губу), муштраваць, налопацца, чаўпці, зневажаць, драпаць, заляцацца, згламэздаць, аперазаць, дамагчыся, дрыхнуць, разбазарыць, хітраваць, падсунуць, патраціць, валачыцца, сноўдацца, атрымаць, хапнуць, зваліцца (з ног), рваць (глотку), зарыць (носам), трапаць (ногі).

8. Раствлумачце, якія пераносныя значэнні могуць набываць наступныя словы ў беларускай мове.

Слота, таўкач, яндоўка, цэбар, круцёлка, мяла, глушэц, сыч, мяшок, агонь, смала, авечка, сухар, цяля, спружына, піла, лятун, мядзведзь, калун, затычка, жук, уюн, слімак, порах, кручок, п'яўка, калода, дуб, завіруха, стрэмка, самародак.

9. У кожным радку знайдзіце слова, якое не мае эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі.

1. Раменьчык, складанчык, каменьчык, струменьчык, вузельчык.
2. Штуршок, дручок, гарадок, сняжок, паясок.
3. Весялушка, дачушка, сакатушка, стужка, мушка.
4. Аблачынка, пярынка, катрынка, дзяўчынка, машынка.
5. Відовішча, ямішча, дамiшча, лапішча, вятрышча.

10. Вызначце ў радах сiнонімаў стылістычна нейтральныя словы.

Мармытаць, бурчаць, казаць, гаварыць, бубнець, мянціць, сакатаць, трашчаць, гаманіць, пляскаць, гергетаць; гукаць, зваць, клікаць; вучань, шкаляр, школьнік; бельмы, буркалы, вочы, зіркачы, лупы, зекры; прыпеўкі, частушкі, дрындушкі; крычаць, плакаць, раўсці, выць, ныць; прасіць, ныць, клянчыць, вымольваць, выпрошваць; бесчалавечны, люты, бессардэчны, злы, жорсткі; неспрактыкаваны, нявопытны, зялёны, жаўтадзюбы; хата, дом, палац, хаціна, харомы; прылада, інструмент, прыбор, струмант, прычындалы; яда, харч, правізія, закуска, дэсерт, правіант.

11. Прыдумайце сказы, у якіх приведзеныя словы мелі б іранічнае адценне значэння.

Букваед, ідылія, дульцынея, усёзнайка, вяльможа, версіфікатар, старызна.

12. Назавіце адметнасці ўтварэння приведзеных тэрмінаў з розных галін навукі і тэхнікі. Вызначце арфаграмы і растлумачце правісі приведзеных тэрмінаў.

Абаліцыя, аўтаркія, апаратэід, дзездольнасць, законнасць, ільготы, насілле, патранат, натарыус, прэамбула, рэпарацыя, шпіянаж, эксгумацыя, экспертыза.

Альфа-прамяні, бэта-прамяні, калібравальныя валкі, коксавыя вілы, дросы, зубы, маршчыны, адходы, адбіткі, поле напружанняў, пустоты, вусы.

Выдаткі вытворчасці, выдаткі абарачэння, аргтэхзахады, вагі, страты, хібы, знешнія пазыкі, грошы, абаротныя сродкі, абаротныя фонды, фінансы.

Воды грунтавыя, воды паверхневыя, пяскі буйназярністыя, адкладанні азёрна-алювіяльныя, адкладанні чацвярцічныя, работы землеацэнныя, солі несарбаваныя.

13. Дакажыце, што приведзеныя фразеалагізмы адлюстроўваюць нацыянальную спецыфіку беларускай мовы. Пакажыце іх стылістычную прыналежнасць.

Араць дарогі, голаму за пазуху, з ветру вяроўкі віць, гады ў рады, з жабіны прыгаршчы, на ваду брахаць, мазоліць вочы, вярзці грушы на вяр-

бе, гулу паднесці, гула абсмаленая, давацца ў знак, убіць у галаву, блёкату аб'есціся, абое рабое, малоць лухту, ад кожнай бочкі шпунт, мяшаць боб з гарохам, дабіць да абуха, даць лазню, цешыць вочкі, макавай расінкі ў роце не было, як калун, як кашаль хваробе, на сем сукоў садзіцца, на сябе вяроўкі сукаць, на тым жа суку сесці, ветрам падшыты, па сабаку з рота скача, ушыцца ў сабачую скуру, чуць свет, куды там, чортам падшыты, студэнт смаргонскай акадэміі, прычапіць дзярках.

14. Выпішыце з тэксту тэрміны і вызначце асаблівасці іх будовы.

Паны-рада – гэта найвышэйшы орган дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага, які вырашаў галоўныя пытанні ўнутранай і замежнай палітыкі гаспадарства, адыгрываў значную ролю ў абранні вялікага князя, абароне дзяржавы, падрыхтоўцы законапраектаў.

У склад Рады ўваходзілі: ваяводы (кіраўнікі адміністрацыі тэрытарыяльных адзінак – ваяводстваў), кашталяны (каменданты замкаў і адначасова адміністратары зямельных уладанняў вялікага князя), маршалак земскі (старшыня на паседжаннях Рады і Сойму), маршалак дворны (начальнік шляхты, што служыла пры двары вялікага князя), найвышэйшы гетман (галоўны начальнік узброеных сіл), канцлер (кіраўнік дзяржаўнай канцылярыі), земскі падскарбі (міністр фінансаў).

З канца XV стагоддзя роля Рады ў агульнадзяржаўным жыцці ўсё больш узрасла – з дарадчага органа пры гаспадары яна паступова ператваралася ў самастойны орган улады. Аб'яднаўшы свае намаганні, паны-рада з часам дамагліся абмежавання ўлады вялікага князя...

На працягу ўсяго часу свайго існавання Рада мела выключна важнае значэнне ў палітычным, эканамічным і духоўным жыцці Вялікага Княства.

Я. Юхо.

4.2. Матэрыялы да стылістычнага практыкума па тэме «Дакладнасць выказвання і моўныя нормы»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Дайце азначэнне паняцця «культура маўлення».
2. Чаму правільнасць маўлення з'яўляецца асноўнай якасцю маўлення?
3. Ці аднолькавыя паняцці абазначаюць тэрміны «правільнае маўленне» і «прыгожае маўленне»?
4. Як дасягаецца правільнасць маўлення?
5. Якія якасці маўлення, акрамя правільнасці, вызначаюцца і чаму?

6. Выкажыце ваша меркаванне наконт ужывання іншамойных слоў у вашай галіне навукі.

7. У чым выражаецца і як дасягаецца багацце маўлення?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Прачытайце ўрывак з артыкула Р. Шкрабы. Да якога стылю належыць тэкст? Аргументуйце адказ.

Можна беспамылкова меркаваць пра самабытнасць шмат якіх беларускіх прыказак па названых у іх бытавых рэаліях, уласных імёнах, па адлюстраваных у іх народных звычаях. Вось колькі прыкладаў: «Пазнаюць нашу дачку і ў андарачку», «Грэх у мех, грашаняты ў торбу», «Лапаць з пасталом спрачаліся за лычка пад сталом», «Ніхто не бача, як сірата плача, а кожны бача, як сірата скача», «Хіцер Зміцер, але й Саўка не дурань», «Што каму рупіць, той тое жупіць», «Як вучоны, то й налаўчоны», «Калі шанцуе, тады і Халімон танцуе».

2. Запішыце словы і словазлучэнні і вызначце, людзі якіх прафесій часцей за ўсё імі карыстаюцца. З тэрмінамі-прафесіяналізмамі складзіце сказы.

Бартэрная здзелка, дарожныя нататкі, рэклама, ценявая эканоміка, лекцыя-гутарка, лірычны верш, рэпартаж, дыпламатычная недатыкальнасць, дысертацыя, справаздача, міжнароднае камюніке, службовая характарыстыка, дыпламатычная нота, прамова на мітынг, манаграфія, фельетон, вучоныя запіскі, паэма, крымінальны кодэкс, дагавор, нарыс, аб'ява, судовы іск, тэлеінтэрв'ю, палітычны памфлет, таварная біржа, вайсковая прысяга, рэцэнзія на спектакль, тэлефонная размова, адралогія.

3. Замяніце прыведзеныя сказы канструкцыямі размоўна-гутарковага характару, робячы неабходныя лексічныя змены.

1. У мэтах прадухілення псавання харчовых прадуктаў мікраарганізмамі прадугледжана апрацоўка іх кансервантамі.

2. Узровень паспяховасці за I семестр пераканаўча дэманструе дзейнасць ужывання новых метадычных прыёмаў.

3. Дырэкцыя лічыць патрэбным падтрымаць Пракаповіч у яе імкненні павысіць прафесійную кваліфікацыю.

4. У сувязі са зменай школьнага раскладу наведванне музея пераносіцца на аўторак.

4. Назавіце ў сказах навукова-тэрміналагічную лексіку і вызначце стылістычную мэту яе выкарыстання.

1. Быстрым позіркам Міхал акінуў калонку лічбаў на дошцы з дадзенымі хімічнага аналізу (Карп.). 2. Сын працуе дыпламатам у адной заакіянскай краіне, дачка ў горадзе метэаролагам (Дуб.). 3. «Наркоз! Вера Паўлаўна!» – устае з табурэціка Яраш (І. Ш.). 4. Давай памаўчым! Дысанансам якімсьці слых рэжуць мне словы (К. Б.). 5. Прыкметы – спадарожнікі мае вы, прэлюдыі на бальшаках да мэты... (А. Л.). 6. Разальецца сунічны вондар, бы спрадвечны бароў бальзам. 7. Не веру ідалам паганым, што выражаюць разьбяры (Куп.).

5. Спішыце і абзначце асноўны і, дзе трэба, пабочны націск.

Мовазнаўства, адзінаццаць, прэм'ер-міністр, вечназялёны, добраахвотнік, кіламетр, волевыяўленне, зверабой, зверагадоўля, медыкаменты, мнагаслоўе, многагалоссе, выпадак, еўрабачанне, домабудаўніцтва, дабрадушны, камбайнер, зернясховішча, доўгачаканы, архівазнаўства, дыспансер, мысленне, шэсцьдзясят, туманы, параход, металургія, аднастайны, метанімія, каменны.

6. Запішыце наступныя выразы і пакажыце сэнсаадрознівальную ролю інтанацыі.

1. Дай Бог чутае пабачыць! 2. Зрабіце ласку, заходзьце! 3. Вы сёння цудоўна выглядаеце. 4. Я цалкам задаволены! 5. Не рабі другому, што не любя самому. 6. Ні ў якім выпадку! 7. Вы ўсё зразумелі? 8. Жыццё пражыць – не поле перайсці. 9. Якое там жыццё! Неверагодна!

7. Выпішыце перыфразы і падбярыце да іх сінонімы.

1. За ўсё мы браліся ўпарта, на ўсё знаходзілі мы спрыт – сядзелі ў шынялях за партай, навукі грызлі мы граніт (П. Броўка). 2. Быў грозны год. Паўночную сталіцу сціскала бітвы зорнае вязмо (К. Кірэенка). 3. Цар пушчы наіўна і здзіўлена глядзеў на заснежаную роўнядзь круглымі вачыма («Звязда»). 4. Уся неабдымная імперыя дранцвела і дубела ад жахлівага палітычнага марозу (У. Караткевіч).

8. Размяркуйце ўстойлівыя звароты па прыналежнасці да стылю (навуковы, афіцыйна-дзелавы, публіцыстычны, гутарковы, стыль мастацкай літаратуры). З двума фразеалагізмамі (на выбар) кожнага стылю складзіце сказы.

Рубікон перайсці, прыняць да ведама, прэзумпцыя невінаватасці, спажывецкая карзіна, нерухомая маёмасць, ліць кракадзілавы слёзы, мець

рацыю, адыходны промысел, прыпісныя сяляне, святая святых, браць слова, беглы агонь, месца пад сонцам, падвесці рысу, дэмілітарызаваная зона, пуцёўка ў жыццё, гордзіеў вузел, блукаючыя токі, блукаючая зорка, за круглым сталом, залатая сярэдзіна, несувымерныя велічыні, высокай пробы, узвышаць голас, узяць сябе ў рукі, неабарачальны працэс, кануць у Лету, пець дыфірамбы, выпіць горкую чашу, пярэдні край, пір у час чумы, як сабаку пятая нага, перці на ражон, як зайцу стоп сігнал, ісціна ў апошняй інстанцыі, са скуры вылузвацца, залаты фонд, запас трываласці, трацейскі суд, выйсці ў тыраж, чорная дзірка, зорка першай велічыні, на хвасце становіцца, персана грата, сабакам сена касіць, персана нон грата, мяккая пасадка, ланцуговая рэакцыя, кату пад хвост, свінтус грандыёзус, данайскія дарункі, нябесная канцылярыя, і жук і жаба, даць рады, прыняць меры, ужыць захады.

4.3. Тэмы дакладаў (рэфератаў) для прэс-канферэнцыі

1. Чужая мова і спосабы яе перадачы.
2. Знакі прыпынку і іх класіфікацыя.
3. Рэформа беларускага правапісу 1933 года.
4. Гісторыя беларускай навуковай тэрміналогіі.
5. Беларуская навуковая тэрміналогія на сучасным этапе.
6. Працяжнік і яго роля ў моўным арсенале Васіля Быкава (Івана Чыгрынава, Івана Пташнікава).
7. Яўхім Карскі – бацька беларускай філалогіі.
8. Тапанімічныя назвы Пастаўшчыны (Глыбоччыны, Міёршчыны, Лепельшчыны, Браслаўшчыны).
9. Рыбы Беларусі (іх найменні ў беларускай і рускай мовах).
10. Птушкі Беларусі (іх найменні ў беларускай і рускай мовах).
11. Табліца Мендзялеева (назвы хімічных элементаў у беларускай і рускай мовах).
12. Як мы лічым. 3 гісторыі лікаў.
13. Геаметрычныя фігуры (іх назвы ў беларускай і рускай мовах).
14. Эмоцыі і эмацыянальны стан чалавека.
15. Здольнасці чалавека.
16. Почырк і характар.
17. Псіхалогія публічнага выступлення.
18. Інтэлект і яго развіццё.
19. Тэмперамент і паводзіны чалавека.

20. Колер і яго ўздзеянне на чалавека.
21. Жаргонная лексіка студэнцкага асяроддзя.
22. Вобразная асацыятыўнасць як адметная рыса творчай індывідуальнасці Аркадзя Куляшова.
23. Прозвішча як сродак характарыстыкі героя ў творах Якуба Коласа.
24. Адлюстраванне эпохі сродкамі мовы ў рамане Леаніда Дайнекі «След ваўкалака».
25. Асаблівасці перакладу на рускую мову некаторых сінтаксічных канструкцый Івана Мележа «Людзі на балоце» (або «Знак бяды» Васіля Быкава).
26. Беларуская лексіка ў рускім тэксце рамана Уладзіміра Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім».
27. Гістарызмы і архаізмы ў творах Уладзіміра Караткевіча (Леаніда Дайнекі, Уладзіміра Арлова).
28. Дзеепрыслоўі ў апавесцях Васіля Быкава і сродкі іх перакладу на рускую мову (або ў «Палескай хроніцы» Івана Мележа).
29. Дыялектная лексіка ў «Палескай хроніцы» Івана Мележа (або ў творах Вячаслава Адамчыка, Васіля Быкава, Івана Чыгрынава).
30. Мадальныя канструкцыі ў апавесці «Сцюжа» Васіля Быкава.
31. Лексічныя русізмы ў апавесцях Івана Шамякіна на тэмы сучаснасці.
32. Мова журналістаў і вядучых праграм беларускага радыё і тэлебачання.
33. Стылістыка мовы твораў Васіля Быкава (Івана Мележа, Уладзіміра Караткевіча, Івана Шамякіна).
34. Сучасная лексіка: сацыяльная абумоўленасць выкарыстання.
35. Нацыянальная кухня беларуса ў творах мастацкай літаратуры («Тарас на Парнасе», «Новая зямля» Якуба Коласа, «Зямля пад белымі крыламі» Уладзіміра Караткевіча, «Родныя дзеці» Ніла Гілевіча і інш.).

4.4. Пытанні і праблемныя заданні для дыскусіі на тэму «Дакладнасць выказвання і культура маўленчых паводзін»

1. Што ўключае ў сябе паняцце «моўны этыкет»?
2. Ці супадаюць паняцці «адукаваны» і «выхаваны, культурны»?
3. Як вы ацэньваеце ходкае ў грамадстве выслоўе «дыпламаваных многа, а разумных мала»?
4. Выкажыце меркаванні пра культуру ў грамадстве, культуру свайго асяроддзя, сваю культуру.
5. Якая роля СМІ ў фарміраванні стэрэатыпаў паводзін, культуры?

6. Якая роля стэрэатыпаў ва ўзаемаадносінах людзей розных нацыянальнасцей? Чаму нацыянальныя стэрэатыпы, якія паказваюць вобразы жыхароў суседніх краін, вельмі часта носяць негатыўны характар?

7. Як вы ацэньваеце стэрэатып паводзін, які можа скласціся ў кіраўніцтве (калектыве): «Я начальнік – ты дурак», «Ты начальнік – я дурак»?

8. Які стыль кіраўніцтва для вас прымальны: дырэктыўны (аўтарытарны), дэмакратычны (калегіяльны), ліберальны (анархічны)?

9. Сфармулюйце правілы маўленчай этыкі адносна ўжывання займеннікаў у навуковых тэкстах, у дакладах і выступленнях, ва ўзаемаадносінах з кіраўніцтвам, у акружэнні сяброў-аднадумцаў.

10. Як вы разумееце выразы, што пакінулі нам продкі: «Загавары, каб я цябе ўбачыў», «Дай паслухаць, як ты гаворыш, і я скажу, хто ты».

11. Як вы разумееце і ацэньваеце парады аб паводзінах у размове?

Добра, калі чалавек шмат ведае. Толькі ўмей выбраць, што падыходзіць да гутаркі, умей абмежаваць прадмет размовы, каб весці яе ў патрэбным кірунку. Зважай на ўмовы гутаркі, ведай, калі што сказаць: Усё знай, ды не ўсё бай; Многа ведай, ды мала гавары; Трэба знаць, што сказаць; У добрую часіну сказаць, а ў ліхую прамаўчаць (А. Каўрус).

4.5. Матэрыялы да стылістычнага практыкума па тэме «Маўленчы этыкет і культура зносін»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Ад чаго залежыць выбар моўных сродкаў пры маўленні і чым кіруюцца пры іх адборы?

2. Якія моўныя сродкі ўласцівы ўсім функцыянальным стылям?

3. Якія моўныя сродкі характэрны толькі для пэўнага стылю?

4. Якім чынам змест і мэтанакіраванасць выказвання ўплываюць на выбар стылю?

5. Якую ролю выконваюць выяўленчыя сродкі мовы ў вусным маўленні?

Заданні для самакантролю і індывідуальнай кіруемай працы

1. Заслухоўванне і рэцэнзіраванне рэферата «Тарашкевіч Браніслаў Адамавіч – грамадскі і палітычны дзеяч, вучоны-мовазнавец, пісьменнік-перакладчык, публіцыст».

2. Знайдзіце і выпраўце памылкі, дапушчаныя ў артыкуле. Перакладзіце тэкст на рускую мову. Зрабіце вусны пераказ на беларускай мове.

«Як уцяпліць вокны?»

«Такая праблема стаіць зімой перад кожнай гаспадыняй. Чаму праблема? А таму, што хочацца, каб і холад яны не прапускалі, і каб шкло не замярзала і не пацела. Але гэта чамусьці не ўдаецца зрабіць. Можа рэдакцыя дасць якія парады ў гэтым плане?»

Ж. Сюбарава.

Калі звярнуцца да даведнікаў карысных парадаў, то можна прачытаць прыведзеную ніжэй інфармацыю па ўцяпленню вокнаў на зіму.

Найбольш надзейны і зручны спосаб уцяплення вокнаў – з дапамогай ушчыльняючых пракладак. Добра закрываючы шчыліны, яны забяспечваюць надзейную герметызацыю. Пры неабходнасці вокны, фрамугі і форткі можна адчыняць.

Прамысловасць выпускае пракладкі з паралону ў выглядзе стужак таўшчынёй 10 і шырынёй 8 мм без клевага слою і з клеевым слоём на паверхні адной з граняў. Гэтыя пракладкі можна зрабіць з ліставага паралону або паралонавага коўрыка, раскрываючы яго нажом па лінейцы на стужкі неабходнага памеру. Пракладкі прыклеіваюць клеём 88Н, БФ-2, клеём-масцікай КН-2 па ўсяму перыметру ўсіх адчыняючыхся элементаў вокнаў у месцах іх прымыкання да каробак. Каб можна было адчыніць фортку, фрамугу, створку, да іх пракладка прыклеіваецца толькі адным бокам.

Перш чым уцяпліць акно, яго пафарбаваную паверхню ачысціце ад бруду.

Нанясці тонкі слой клею на тыя паверхні акна, на якія будзе накладзена пракладка. Ад пракладкі прамысловага вырабу з клеевым слоём аддзяліце ахоўную палоску паперы (спачатку даўжыней 15 – 20 см).

Накладзіце пракладку без нацяжэння, раўнамерна прыціскаючы яе лінейкай або драўлянай рэйкай. Хвілін праз 20 акно трэба зачыніць на некаторы час, пакуль клей поўнасьцю не высахне. У кутках пракладку разразаюць і канцы злучаюць пад прамым вуглом.

Каб на двайных вокнах шкло зімой не замярзала і не пацела, нельга паміж рамамі класці вату і іншыя збіраючыя вільгаць матэрыялы, а трэба паставіць паміж імі слоікі з паваранай соллю.

Шкло на вокнах зімой не будзе замярзаць, калі з вонкавага і ўнутранага бакоў, працерці яго сумессю з 10 частак дзенатурыраванага спірту і часткі гліцэрыну.

Нават у самы моцны мароз можна працерці вокны, калі дабавіць у ваду трохі спірту. Калі ж у 0,5 л цеплай вады растварыць 2 – 3 лыжкі солі, то гэтым раствором легка можна ачысціць шкло ад лёду.

Калі не заклеяваць вонкавыя рамы, шкло таксама не будзе замярзаць.

Аконныя рамы можна аклейваць на зіму паперай, змочанай у свежым малацэ (Газета «Полоцкі вестник»).

3. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падрыхтуйце рэкламу тавара беларускіх вытворцаў.

Мастера рекламы

Всё большего признания добиваются белорусские мастера рекламы. Лучше всего об этом свидетельствуют итоги состоявшегося в Москве IX Международного фестиваля рекламы, в котором приняли участие 17 стран. Беларусь, значительно уступающая по уровню развития и величине рекламных бюджетов таким странам, как Германия, Дания, Бразилия, Швейцария и др., по количеству завоёванных наград (11 – 2 золотые, 2 серебряные, 7 бронзовых) заняла почётное III место. Впереди оказались только хозяева фестиваля и искушённые в рекламном деле итальянцы.

Самых высоких эпитетов заслужили творческие находки сотрудников минского рекламного агентства «Крынь». Сразу две их работы были отмечены высшими наградами в конкурсе печатной рекламы в номинации «Транспортные средства и автосервис». По утверждениям опытных специалистов, такое отличие одного агентства в практике фестивалей является уникальным случаем, к тому же оба плаката «Крыни» были изготовлены для одного клиента – известной французской фирмы «Пежо». В других номинациях призёрами стали работы таких белорусских агентств и организаций, как «Форте», «Белая Корона», «Праймери», «Радио Би-Эй», «Пингвин» и «ФИТ» (Газета «7 дней». Константин Белоус).

4. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падрыхтуйце паведамленне на экалагічную тэматыку.

Как улучшаем экологическую обстановку

На заседании коллегии Минприроды рассмотрен вопрос о работе Витебской горрайинспекции природных ресурсов и охраны окружающей среды.

Было отмечено, что в последние годы со стороны Витебской горрайинспекции стало уделяться больше внимания вопросам лимитирования в использовании природных ресурсов, выбросов и сбросов загрязняющих веществ в окружающую среду, размещения отходов производства и потребления.

Проводимая работа даёт в целом положительные результаты. Намечились устойчивые тенденции сокращения объёмов выбросов и сбросов в окружающую среду загрязняющих веществ и улучшения экологической обстановки в регионе.

Вместе с тем, относительно высокий удельный вес использования природных и особенно энергетических ресурсов на единицу выпускаемой продукции. Основными источниками финансирования природоохранных мероприятий остаются бюджетные средства и средства бюджетных фондов охраны природы. Не выполняются мероприятия, которые должны были финансироваться за счет средств производственных коллективов.

По всем поднятым вопросам и отмеченным недостаткам коллегией Министерства природных ресурсов и охраны окружающей среды приняты соответствующие решения (Газета «Народное слово»).

5. Перакладзіце на беларускую мову.

Закон Республики Беларусь
«О внесении дополнений в Кодекс Республики Беларусь
об административных правонарушениях»

Принят Палатой представителей 28 октября 1999 года.

Одобен Советом Республики Беларусь 18 ноября 1999 года.

Статья 1. Внести в Кодекс Республики Беларусь об административных правонарушениях, принятый Верховным Советом Республики Беларусь 6 декабря 1984 года, следующие дополнения:

1. Дополнить Кодекс статьёй 172 следующего содержания:

Статья 172. Нарушение законодательства о языках.

Публичное опорочивание государственных и других национальных языков, которыми пользуется население Республики Беларусь, создание преград и ограничений в пользовании ими влекут наложение штрафа на граждан от двух до пяти минимальных заработных плат, на служебных лиц — в размере от пяти до десяти минимальных заработных плат.

Статья 2. Этот закон вступает в силу через десять дней после его публикации.

Президент Республики Беларусь _____

А. Лукашенко

24 ноября 1999 г., г. Минск, № 325-З

**6. Напішыце службовую характарыстыку-рэкамендацыю на ка-
легу (па вучобе, працы, камерцыі).**

МОДУЛЬ-КАНТРОЛЬ

Вучэбна-метадычны комплекс як сістэма ўзаемазвязаных і ўзаемадапаўняемых сродкаў навучання, распрацаваных у адпаведнасці з вучэбнай праграмай і выбранай дыдактыкай, скіраваны на рэалізацыю адукацыйнага стандарту, павышэнне кампетэнцыі будучых спецыялістаў і дае выкладчыку магчымасць прагназаваць вынікі навучання (дыягностыка), праводзіць заняткі па засваенні новага матэрыялу (пазнавальны этап) на больш высокім узроўні, адкрывае магчымасць не толькі сістэматызаваць, паглыбляць і абагульняць веды студэнтаў на розных відах заняткаў (семінары, практычныя заняткі, практыкумы, тэсты, прэс-канферэнцыі, дыскусіі і інш.), але і весці пастаянны ацэначны кантроль вучэбнай дзейнасці студэнтаў (рэйтынгавая сістэма).

Тэсты і заданні пісьмовага кантролю арыентаваны на выяўленне ўзроўню і аб'ёму засваення студэнтамі асноўнага вучэбнага матэрыялу.

Колькасць заданняў па кожным прайзденым раздзеле праграмы, ступень іх складанасці выбірае выкладчык.

Крытэрыі ацэнкі паспяховасці вывучэння дысцыпліны «Беларуская мова (прафесійная лексіка)» і вызначэння рэйтынгу

1. За 100-працэнтнае наведванне лекцый у семестры: 6 гадзін лекцый \times 1 = **6 балаў**; за 100-працэнтнае наведванне практычных заняткаў, выступленні на практычных занятках і прэс-канферэнцыі, за паспяховае выкананне кантрольных заданняў: 28 гадзін практычных заняткаў \times 2 = **56 балаў**.

2. За ўдзел ва ўніверсітэцкіх навуковых канферэнцыях – **5 балаў**; за ўдзел у міжнародных і рэспубліканскіх навуковых канферэнцыях – **10 балаў**.

3. За публікацыі ў навуковых зборніках і часопісах – **5 балаў**.

4. Перадэкзаменацыйная (перадзалекова) падрыхтоўка студэнтаў (па выніках атэстацыі) – **3 балы**.

5. Экзамен (залік) па дысцыпліне – **15 балаў**.

6. Калі пасля вывучэння дысцыпліны ў семестры рэйтынг студэнта **R < 50 % (50 балаў)**, то студэнт не выканаў вучэбны план па дадзенай дысцыпліне і не дапускаецца да экзамену (заліку).

7. Для допуску да экзамену (заліку) студэнту неабходна набраць балы, якіх нестae, пры дапамозе апытвання (пісьмовага ці вуснага), тэсціравання па тэмах заняткаў, якія прапушчаны, інакш кажучы, студэнт павінен выканаць на «здавальняюча» неабходны мінімум вучэбных заданняў, якія не былі выкананы ў семестры.

8. Калі пасля вывучэння дысцыпліны ў семестры рэйтынг студэнта задавальняе ўмове $60\% \leq R < 70\%$, то студэнт атрымлівае 4 балы; $70\% \leq R < 80\%$ – 5 балаў; $80\% \leq R < 91\%$ – 6 – 8 балаў; $92\% \leq R < 100\%$ – 9 балаў; $R 100\%$ – 10 балаў.

9. 10 балаў выстаўляецца тым студэнтам, хто дасягнуў самага высокага выніку пры вакананні заданняў павышанай цяжкасці і вылучэнні іх работ на рэспубліканскую навуковую канферэнцыю.

10. Студэнтам, якія ў працэсе вучобы набралі 80 і больш працэнтаў (балаў), выстаўляецца залік аўтаматычна.

Яшчэ адзначым, што кантрольныя тэсты і заданні дапамогуць выкладчыку вызначыць не толькі кампетэнтнасць студэнтаў па вывучаемых тэмах, але і выявіць іх адносіны да вучобы, да вывучаемага матэрыялу.

Тым студэнтам, якія не справіліся з кантрольнымі тэстамі і заданнямі, даецца пэўны час на падрыхтоўку, а пасля праводзіцца індывідуальная гутарка па пройдзенай тэме.

КАНТРОЛЬНЫЯ ЗАДАННІ

Заданні да тэмы «Фанетыка. Арфаэпія. Арфаграфія»

1. Назавіце фанетычныя законы беларускай мовы.
2. Дайце азначэнне з’явы якання.
3. Як суадносяцца паняцці «гук» і «фанема»?
4. Запішыце тэкст. Ахарактарызуйце суадносіны паміж гукамі і літарамі ў словах.

Думка ходзіць, дзе захоча:
Ад зямлі да зор і сонца
Няма думкам забаронцы.
Думка праўду кажа ў вочы
І вялікім і малому –
Гора будзе твайму дому!
Свежы, іншы вецер вее,
Хоць ён вее ціха.
А хто зло-няпраўду сее,
Той зжынае ліха.

Я. Колас.

5. Затранскрыбіруйце тэкст.

Беларуская мова спалучае ў сабе дзіўную мяккасць, а зрэдку і цвёрдасць, замілаваную пяшчотнасць і шырокую магутнасць, плаўную пярэчасць і хуткую дынамічнасць, старажытнасць і маладосць. У гэтай мове гучыць сэрца і душа народа, добрага, працавітага, сціплага і сумленнага (Р. Гарэцкі).

6. Зрабіце фанетычны разбор слоў (па варыянтах).

Падзямелле, дасведчанасць.

7. Назавіце гукі, якія не маюць пары па цвёрдасці-мяккасці.

8. Як звязаны фанетычныя законы з нормамі арфаэпіі і прынцыпамі арфаграфіі?

9. Вызначце і запішыце санорныя гукі, якія ёсць у наступных выказваннях (кожны гук запішыце адзін раз).

1. Мова – гэта самае чалавечнае з таго, што ёсць.
2. Яшчэ адну мову варта вывучаць таму, што яна пракладзе табе шлях яшчэ да аднаго народа. Слова – адзенне ўсіх фактаў, усіх думак.

10. Вызначце ў словах колькасць літар і гукаў. Падкрэсліце словы з чатырма мяккімі зычнымі гукамі.

Падзямелле, несмяротнае, сцюдзёная, пасляслоўе, нясвіжская, абнадзеіць, правасуддзе, зацвярдзелыя, асіміляцыя, пісьменнік, збіраю, дзверы, пацвердзіць, схіліць, трансляцыя.

11. У якіх з прыведзеных слоў сустракаюцца гукі [л], [с], [ш]?

Сонца, шчасце, лёгкі, перапісчык, аб'ездчык, лось, бярозка, сцежка.

12. Вызначце чацвёртае лішняе.

1. Вочы, волас, возера, воблака.
2. Вузкі, вусны, вулкан, вулей.
3. Ікра, іншы, іскра, іхні.
4. Свісток, смех, схема, след.
5. Горад, гісторыя, ганак, трагедыя.
6. Падзямелле, падзяліць, адзначыць, падзол.

13. Падкрэсліце, у якіх словах гукі [і], [а] з'яўляюцца прыстаўнымі.

Над ілбом, разбіць ільдзіны, мераць на свой аршын, чакаць з аўторка, з авечай шкуры, не верыць ілжы, з амшэлай хаты, зрабіць з істужкі.

14. Якімі фанемамі адрозніваюцца наступныя пары слоў?

Узор: конь [н'] – кон [н].

Розны – росны, нос – нёс, хаджу – хачу, галка – галька, рыс – рысь, быт – быць, масла – мяса, марал – мараль, маразы – маразі, цэлы – целы, біць – быць, прыдзірка – прыцірка, зборны – спорны, маёр – матор, рэдка – рэдзька, дзеканне – цеканне, проза – проса.

15. Ад назоўнікаў, якія абазначаюць уласныя назвы, утварыце прыметнікі. Складзіце з імі сказы, каб у адным выпадку прыметнік пісаўся з вялікай літары, у другім – з малой.

Скарына, Наваполацк, Гродна, Брыль.

16. Запішыце скарочана словы і словазлучэнні.

Член-карэспандэнт, сантыметр, квадратны метр, грам, кілаграм, прафесар, назоўны склон, напрыклад, гэта значыць, XI – XVI стагоддзі, раён, горад, таварыства, жаночы род, астраномія, міфалогія, спецыяльны тэрмін, выконваючы абавязкі, гістарызм, дзеепрыслоўе, стары стыль, паўвостраў, складаназлучаны.

17. Запішыце наступныя словы па-беларуску, складзіце з імі словазлучэнні, абазначце націск у рускім і беларускім варыянтах.

Ремень, развитие, одиннадцать, оба, некоторые, малый, крупа, крапива, конопля, имя, изолированный, знахарь, зеркало, задаром, доска, глиняный, вчера, верба, арест, ближе, двойня, дверь, брусника, поведение.

18. Колькі літар у беларускім алфавіце? Колькі гукаў яны абазначаюць?

19. Назавіце дыграфы ў беларускай мове.

20. У залежнасці ад значэння ў кантэксте назоўнікі ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі -а (-я) або -у (-ю). Складзіце па два словазлучэнні ці сказы, у адным з якіх прапанаваныя назоўнікі ўжываюцца з канчаткам -а (-я), а ў другім -у (-ю).

Пропуск, гардэроб, загад, закон, ясень, інструмент, лістапад, дом, пад'езд, колер.

21. Запішыце словы па-беларуску, аб'ядноўваючы іх у групы згодна з правіламі вымаўлення і правапісу.

Ветеран, дрезина, дровосек, резиденция, рессора, церемониться, эпитет, червонец, мельхиор, фиорд, коллегиальность, аккордеонист, аудиенция, аукцион, идеолог, приоритет, отвезти, диверсия, о человечестве, Вла-

дивосток, двести, гвардеец, Шмидт, контрастно, немилосердно, аванпостный, счастливый, беззаконие, бессмертный, апассионата, беллетристика, аффикс, омуль, вьюн, львёнок, заржавленный, замглитъ, лжец, на льду, возвышенность, семена, аттракцион, богатство, молодёжью, двадцатый век, одиннадцать, полугодие, Мекка, отмель, окись, охра, взморье, ёж, Ольга, правительство, уния, удилище, научный, угловой, здоровье, двухъярусный, пятьюдесятью восемью, беречь, серьёзный, дробью, пиявка, меньше, воробы, объездной, миллиард.

22. Устаўце прапушчаныя літары і растлумачце іх напісанне.

Б...фак, г...рань, з...леніва, ад...сіт, характ...рыстыка, Ры...-дэ-Ж...нейра, інж...нер, П...труся, г...н...рал, канц...лярыя, бран...нос...ц, ал...н...ня, с...рвіс, І...русалім, І...рдан, контр...гра, за...кацца, ад...сці, і...нізацыя, за ...льнозаводам, за...мгліць, а...кцыён, тры...мвірат, перпету...м-мобіле, пя...чаны, с...б...люб, дзя...ка, аб'е...чык, ман...ёр, м...лод...я, паўго...е, ра...чыніць (цеста), ненавіс...ны, кантрас...ны, ра...ада, ра...саднік (хваробы), чалавеканенавіс...нік, на...удзіць, на...огул, Радзі...он, ...окаць, ...урна, дз...веры, снежан...скі, хатын...скі, цян...шан...скі, ін...екцыя, аб...інецъ, між...ярусны, Чэрвен...скі ра...н, (В, в)ыканаўчы (К, к)амітэт (В, в)іцебскага (А, а)бласнога (С, с)авета (Н, н)ародных (Д, д)эпутатаў.

Заданні да тэмы «Лексікалогія»

Пытанні для вуснага кантролю

1. Чаму адно і тое ж слова можа мець розныя значэнні?
2. Як у лексічнай семантыцы можа праяўляцца нацыянальная спецыфіка мовы?
3. У якіх выпадках ужыванне амонімаў прыводзіць да двухсэнсоўнасці?
4. Ці могуць узаемазамяняцца паранімы ў межах аднаго кантэксту без змянення сэнсу выказвання? Дакажыце на прыкладах сваю думку.
5. Ці могуць уступаць у сінанімічныя адносіны службовыя словы? Прывядзіце прыклады.
6. Чым растлумачыць наяўнасць некалькіх антонімаў да аднаго слова?
7. Чым адрозніваюцца паняцці «спрадвечна беларуская» і «ўласна-беларуская лексіка»?
8. Ці з'яўляюцца ўласнабеларускія словы ў цяперашні час?
9. Чым тлумачыцца няўхільны рост запазычанага лексікону беларускай мовы?

10. Чаму найбольш часта пры запазычанні назіраюцца фанетычныя змены слова?

11. Чым адрозніваюцца тэрміны і прафесіяналізмы?

12. Чаму немагчыма дакладна вызначыць колькасць слоў у асобнай мове?

13. Чаму нацыянальная спецыфіка мовы ў большай ступені выяўляецца ў лексіцы, чым у марфалогіі і сінтаксісе?

14. З чым звязана існаванне ў беларускай мове пласта экзатычных слоў?

15. Чым растлумачыць, што рээстр беларуска-рускага слоўніка ў якасных адносінах не паўтарае рээстра руска-беларускага слоўніка?

16. Як уплывае развіццё навукі і тэхнікі на папаўненне лексічнай базы?

17. Пры вывучэнні якіх пытанняў, акрамя чыста лінгвістычных, вам спатрэбяцца слоўнікі? Якія?

Заданні для пісьмовага кантролю

1. Дайце азначэнне паняцця «паранімы».

2. Назавіце тыпы амонімаў. Прывядзіце прыклады.

3. Запішыце сказы па варыянтах, дзе прапанаваныя словы з'яўляліся б мнагазначнымі і амонімамі.

Забег. Дысцыпліна. Справа. Бор. Праспект. Запусціць.

4. Запішыце прыметнікі-сінонімы (па варыянтах), якія абазначаюць: а) высокія маральныя якасці чалавека; б) адмоўныя рысы характару.

5. Складзіце словазлучэнні з прапанаванымі словамі, якія выступалі б то ў прамым, то ў пераносным значэнні.

Абцерціся, абчысціць, адгрымець, выкапаць, выкачацца, вылецець, лакаваць, лопацца, мянціць, няньчыцца, памякчэць, прыціснуць, распісаць, сцэнтаваць, трубіць, усплысці, хіліцца, чысціць, штампаваць.

6. Замяніце словазлучэнні сінанімічнымі словамі.

Узор: *Апытальны ліст – анкета.*

Штучнае абвадненне, крывяносны сасуд, стваральнік літаратурнага твора, аб'ява аб спектаклі, штучны вадаём для плавання, апісанне жыцця.

7. Закончыце прыказкі.

1. Поле бачыць... 2. Кінь за сабою... 3. Узяўся за гуж... 4. Рыхтуй летам сані... 5. Пагонішся за двума зайцамі... 6. Слова – срэбра... 7. Хто парасе ўкраў... 8. ... у лес глядзіць. 9. ... чым журавель у небе. 10. Адна галава добра... 11. Воўк сабакі не баіцца... 12. Лепш з разумным згубіць... 13. Не май сто рублёў... 14. Чалавек страляе... 15. Не рабі ліхога... 16. Чулі звон... 17. За што купіў... 18. Не наеўся...

Для даведак: маўчанне – золата; то і не наліжашся; а лес чуе; за тое і прадаю; таму ўвушышу пішчыць; знойдзеш перад сабою; ды не ведаюць, дзе ён; колькі ваўка ні кармі; і не бойся нікога; лепш сініца ў руках; а зімой калёсы; а май сто сяброў; а дзве – лепш; ніводнага не зловіш; але звягі не любіць; чым з дурнем знайсці; не кажы, што не дуж; ды далёка дыбаць; а чорт кулю носіць.

8. Да падкрэсленых слоў запішыце сінонімы.

Ліст апалы – настрой апалы; палец анямелы – пасёлак анямелы; птушкі аперыліся – дзеці аперыліся; дзеці бягуць – сцэжка бяжыць – час бяжыць – думкі бягуць; зямля благая – характар благі – слова благое – намеры благія; колас буйны – рост буйны – раса буйная – вучоны буйны; чалавек выйшаў – кніга выйшла – запасы выйшлі – недарэчнасць выйшла.

9. Вызначце, з якой мовы запазычаны словы.

1. Блакітны, братэрскі, відэлец, маёнтак, цалкам, батлейка, абцугі, ба-воўна, абцас.

2. Свіран, жвір, клуня, рэзгіны, венцер.

3. Бутэрброд, гальштук, лямпя, штурм, дах, ланцуг, ліхтар, грунт, пляц, цыбуля, фунт, фарба, бухгалтар, слесар, кафля, вяргіня, варштат, барліна, друшляк, ура.

4. Мітынг, танк, матч, джоўль, фініш, блакнот, ліфт, старт, байкот, бла-када, блюмінг, шлюпка, шхуна, накаўт, трамвай, трэнер, фальклор, шампунь.

5. Авангард, прызёр, касцюм, канферансье, бюлетэнь, армія, катлета, ампула, будуар, дэбаты, дэманстрацыя, жэле, кашнэ, тратуар, фасон, філе.

6. Дэмакратыя, афарызм, аўтаномія, бактэрыя, алфавіт, аўтамат, бі-бліятэка, педагогіка.

7. Аркуш, вета, прафесар, тэрмін, доктар, экзамен, каляндар, шкала, кашуля, кубік, турбаваць.

8. Валюта, арка, дуэт, нетта.

9. Баклага, атаман, гарбуз, шалаш, аркан, барыш, кайданы, катарга, атава, барсук, арда, шашлык, буланы, кінжал, баран, каўбаса, бурка, шапка.

10. Запішыце дзесяць тэрмінаў па вашай спецыяльнасці.

11. Зрабіце лексічны аналіз падкрэсленых слоў.

Вершы пісаць, як любіць і цяпець.

З праўдаю лёс залучыць назаўсёды.

Не ўчора пачатак,

не заўтра канец

падзеям і думкам узлётным.

Л. Геніюш.

12. Да архаізмаў і гістарызмаў падбярыце сучасныя беларускія словы. З пяццю ўстарэлымі словамі складзіце і запішыце сказы.

Аснач, аэраплан, балагол, борць, буклі, булат, вакацыі, веча, вуглякоп, вярста, вятрыла, губерня, дзесяціна, дзясніца, дойд, езуіт, жырандоль, іспыты, кляйноты, ланіты, лемантар, магістрат, памор, рагавень, радца, раць, рэляцыя, сажань, саха, сеча, станавы прыстаў, травень, тэстамант, чада, чало, штандар, дзіда, дыярыуш, рамёны, атрамант, фальварак.

13. На месцы пропускаў устаўце падыходзячыя па сэнсе неалагізмы.

1. У ... прымалі ўдзел не толькі дыпламанты конкурсу, але і артысты, запрошаныя ў якасці пачэсных гасцей. 2. Працэс ... паступова пашыраецца і на беларускую вёску. 3. Стрыгалёў сумеўся: ... бяспрасна адлюстроўваў усе памылкі, дапушчаныя ў разліках. 4. Цяжка было ўявіць, што гэта жывая жаночая фігура – усяго толькі прафесіянальна выкананая ... 5. Пасля сустрэчы многім прыхільнікам творчасці маладога артыста стала зразумела, што рэпутацыя рызыканта – гэта толькі тэатральны ..., далёкі ад жывога характару. 6. Новая мадэль аўтамабіля выканана ў лепшых традыцыях сусветнага

Для даведак: галаграма, імідж, дызайн, урбанізацыя, гала-канцэрт, дысплей, відэакліп, нонсенс.

14. Словы-тэрміны (найменні беларускай флары) размясціце ў алфавітным парадку і падбярыце да іх рускія адпаведнікі.

Журавіны, брусніцы, суніцы, шыпшына, лілея, ажына, парэчкі, ясакар, бэз, вольха, папараць, святаяннік, чарот, каноплі, глог, бружмель, агрэст, ядловец, багавінне, пырнік, блёкат, язмін, вяргіня, аксаміткі, вярба, дзьмухавец, канюшына, трыпутнік, сланечнік, трыснёг.

15. Выпішыце словазлучэнні са словамі-амонімамі.

Гранатавы сок – гранатавы бранзалет, бракаваць сілы – бракаваць тавар, страшэнная бура – бура пачуццяў, пустое вядро – пусты чалавек, клубы дыму – клубы па інтарэсах, люты звер – люты чалавек, жалезныя цвікі – жалезныя нервы, хімічная рэакцыя – палітычная рэакцыя, глыбокая рака – глыбокая думка, спартыўныя гонкі – гонкі лес, добрыя парады – ваенныя парады, група крыві – партызанская група, купіць гасцінец – шырокі гасцінец.

Заданні да тэмы «Фразеалогія. Афарыстыка»

1. Як вы разумееце тэзіс «Фразеалагізмы – устойлівыя адзінкі мовы»?

2. Дайце азначэнне:

Афарызмы – гэта ...

3. Як праяўляюцца ў фразеалогіі з’явы мнагазначнасці, варыянтнасці, сінаніміі, антаніміі, аманіміі? Свае разважанні пацвердзіце прыкладамі.

4. З прыведзеных выклічнікавых фразеалагізмаў выпішыце фразеалагізмы моўнага этыкету.

1. Памагай бог, з богам, з лёгкай парай, хлеб ды соль, у добры час, калом зямля, ціпун на язык, няхай сарочка не чапае.

2. Ісцінны бог, як бог свят, адсохні мне язык, праваліцца мне на гэтым месцы, не сысці мне з гэтага месца, каб я так жыў, слова гонару, чэснае слова.

3. Колькі лет колькі зім, дзень добры, маё шанаванне, бывай здароў, усяго добрага, міласці просім, чым хата багата.

5. Са слоў у дужках падбярыце патрэбнае па сэнсе і запішыце фразеалагізмы. З пяцію з іх (на выбар) складзіце сказы.

Як гара з (галавы, рук, плеч) звалілася. Вярзці (яблыкі, слівы, грушы) на вярбе. Як (сабака, карова, кот) языком злізала. Біцца як (птушка, звер, рыба) аб лёд. Вакол (пальца, носа, рукі) абвесці. З мухі (слана, ваўка, вярблюда) рабіць. Малако (у роце, на губах, на вусах) не абсохла. У (ката, свінні, сабакі) вачэй пазычыўшы. Хоць ваўкоў (страляй, ганяй, лаві). Як гром з (чыстага, бязвоблачнага, яснага) неба. Усыпаць (дубцовай, лазовай, бярозавай) кашы. Як (гусь, сабака, кот) наплакаў. Зімою (лёду, снегу, пяску) пашкадуе. Бачыць на тры сажні (наперад, пад зямлёю, у цемнаце). Па слова ў (энцыклапедыю, кішэню, слоўнік) не лезе. Хоць (рэдзьку, моркву, рэпу) сей. (Муха, камар, страказа) носа не падточыць. Заварочваць (лейцы, аглоблі, хамуты). Лавіць (ластак, вераб’ёў, варон). Закідаць (кветкамі, шапкамі, мячамі). (Кату, сабаку, чалавеку) па пяту. Белая (ліса, варона, кошка). Ад (дажджу, ветру, снегу) валіцца.

6. Назавіце аўтараў крылатых выслоўяў.

1. Прэтэнзій у яго – хапіла б на слана, заслуг жа – як у зайца.

2. Думка ходзіць, дзе захоча.

3. Была б свіння – а лужа будзе.

4. Кожны чалавек – гэта цэлы свет.
5. Бурай змеценае лісце не вяртаецца на голле.
6. Кіраваць то ты кіруй, ды не вельмі тузай.
7. І тчэ, забыўшыся, рука заміж персідскага ўзору цвяток радзімы васілька.

Для даведкі: Якуб Колас, Янка Купала, Кузьма Чорны, Пімен Панчанка, Аркадзь Куляшоў, Максім Танк, Уладзімір Караткевіч, Уладзімір Корбан, Міхась Скрыпка, Іван Мележ, Кандрат Крапіва, Максім Багдановіч.

7. Укажыце аўтараў фразеалагізмаў.

Людзьмі звацца, хварэць на пана, асадзі назад!, выдраць лысаму валасы, сена на асфальце, кветкі з чужых палёў, свінтус грандыёзус.

Для даведкі: М. Багдановіч, Ф. Багушэвіч, А. Званак, А. Русак, П. Броўка, А. Макаёнак, Я. Брыль, Ю. Гаўрук, М. Стральцоў, К. Крапіва, Я. Колас, Я. Купала.

8. Раствлумачце сэнс выслоўяў.

1) не варта язык біць каля зубоў; 2) сказанае слова да губы не вернеш; 3) язык у разумнага ў галаве, у дурнога на зубах; 4) еш пірог з грыбамі ды трымай язык за зубамі; 5) галава адна, а языкоў дзесяць; 6) выткнуўся з языком – ні туды ні сюды.

9. Назавіце ў фразеалагізмах характэрныя асаблівасці беларускай мовы.

Сэрца ледзянее; як чорт уссеў; кішкі марш іграюць; хоць у дамавіну кладзі; чорт з ведзьмай жэніцца; нялёгка прынёсла; як хто падмяніў; чорт дзяцей калыша; з пятага на дзясятае; вялікае сэрца; у цемя не біты; з-пад сучкі яйцо ўкрадзе; кампасціраваць мазгі; сёмая вада на кісялі; з глузду з’ехаць; вадой не разальеш; зладзейка з наклейкай; нябесная канцылярыя; блёкату аб’есціся; на валовай скуры не спішаш; цьма цьмушчая; ні мычыць ні целіцца; на вуснах мёд, а на сэрцы лёд; паказаць як барсук дзяцей гладзіць.

10. Затранскрыбіруйце фразеалагізмы.

Бяздонная бочка; як пугаю па вадзе; трацейскі суддзя; на поўным сур’ёзе; лебядзіная песня; і куры не шэпчуць; серада з-пад пятніцы; ціш і гладзь; даваць трасцу з хваробай; прычапіць дзярках; кампасціраваць мазгі; карона не зваліцца; адпякуцца пірагі; купіла хвост залупіла; жыдкі лыткі; на жабін скок; малоць не падсяваючы; ні з пушчы ні з поля; без фігі ні да носа; і касцей не збярэш.

**Заданні да тэмы «Функцыянаванне беларускай мовы
ва ўмовах білінгвізму»**

- 1. Дайце азначэнне.**
Беларуская нацыянальная мова – гэта...
Назавіце формы беларускай нацыянальнай мовы.
- 2. Якія этапы гісторыі беларускай мовы звязаны з датамі: XIV – XVI стст., XIX – пачатак XX ст.?**
- 3. Дапішыце сказ.**
Сістэму норм літаратурнай мовы складаюць: ...
- 4. Як суадносяцца мова і маўленне?**
- 5. Якія функцыі выконвае мова?**
- 6. Назавіце віды маўленчай дзейнасці, адзінкі маўлення, тыпы маўлення.**
- 7. Дапоўніце.**
Адзінкамі фанетыкі з’яўляюцца: гук, ...
- 8. Запішыце асноўныя асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай мовы.**
- 9. Дайце азначэнне.**
Фанема – гэта...
- 10. Што такое склад? Назавіце тыпы складоў.**
- 11. Што такое націск? Якімі асаблівасцямі характарызуецца беларускі націск?**
- 12. Што такое праклітыкі і энклітыкі? Пакажыце на прыкладах.**
- 13. Якія існуюць стылі вымаўлення? У чым адметнасць кожнага з іх?**
- 14. Што вывучае графіка?**
- 15. Што такое алфавіт? Колькі літар у беларускім алфавіце?**
- 16. Назавіце асноўныя прынцыпы беларускай графікі.**
- 17. Якія літары беларускага алфавіта з’яўляюцца адназначнымі, якія – двухзначнымі?**

18. Якія зычныя гукі абазначаюцца дыграфамі?

19. У чым сутнасць фанетычнага прынцыпу напісання? Якія правілы грунтуюцца на ім?

20. У чым сутнасць фанематычнага (марфалагічнага) прынцыпу? Якія правілы будуюцца на ім?

21. Што такое традыцыйнае і дыферэнцыраванае напісанні? Якія правілы грунтуюцца на гэтых прынцыпах?

22. Запішыце зычныя, пасля якіх пішацца мяккі знак. Падмацуйце адказ прыкладамі.

23. Запішыце тыпы лексічных значэнняў паводле В. У. Вінаградава.

24. Назавіце тыпы і віды лексікі паводле сферы ўжывання.

25. Што такое тэрмінасістэма? Назавіце спецыфічныя асаблівасці тэрмінаў.

26. Дайце азначэнне паняцця «фразеалагізмы». Назавіце тыпы фразеалагізмаў паводле семантыкі.

27. Затранскрыбіруйце словы.

Нясвіжская, несмяротнае, збіраешся, айсберг, більярд, недасведчанасць, прыезджы.

28. Праскланяйце наступныя словы і спалучэнні слоў.

Саша, 257, абедзве сястры, паўтара кілаграма, ніхто, сам, дзіця.

29. Запішыце дзеясловы ў 1-й і 2-й асобах множнага ліку цяперашняга часу.

Падстрыгчыся, адбегчыся, наесціся, аддаць, адбіць, пісаць, сячы, смяяцца, скакаць, хацець.

30. Зрабіце марфемны і словаўтваральны разбор слоў.

Заўвага: для разумення сэнсу ў дужках падаецца аднакарэннае слова або падбіраецца сінонім ці робіцца спасылка на часціну мовы.

Узор: $\overbrace{\text{высок}}^{\wedge} \text{-} \overset{\wedge}{\text{а}}$; $\overset{\wedge}{\text{высока}} \leftarrow \text{высокі}$ – марфалагічны, суфіксальны.

Адабраць (адбіраць), адабраць (адобрыць); аказацца (падаць голас), аказацца (выявіцца, апынуцца); горка (назоўнік), горка (прыслоўе); вяршок

(старая мера даўжыні), вяршок (верх); абсмаліць; бессардэчна; азірнуцца; беларус; небеззаганна; дапрацоўваць; абавязак; выгнуць; азірнулася, утрымацца, Палессе, збалансаваны, прынясіце, падмацаваўшыся, назбіраўшы, знаходзячыся.

31. Падбярэце і запішыце беларускія адпаведнікі.

Дверь, чернила, черника, конопля, двухлетний гусь, замысловатая роспись, левая туфля, приподнятая бровь, злая собака, перочинный ножик, речушка юности, маленький камешек, два правильных ответа, в десяти шагах от озера, три целых и четыре десятых сантиметра, вскакивать, договариваться, в десятом часу утра, смеяться над самим собою, жениться на хорошей девушке, вне конкуренции, пишите по адресу, дом в три этажа, видно птицу по полету, удариться в амбицию, чтоб не сглазить, у чёрта на куличках, дедушке около семидесяти.

32. Запішыце сказы і падкрэсліце дзейнікі і выказнікі. Пастаўце, дзе трэба, працяжнікі,

1. Рыбак быў дзядзька наш Антоні, як і работнік, адмысловы (К-с).
2. Зямля не любіць пуставаць – жадае быць жытнёвым полем (К-с).
3. На карце свету мая Беларусь як дубовы лісток (Вял.).
4. Pole шырокае, урадлівае. Бульба свая, з агарода.
5. Сам сабе чалавек не вораг (К. Ч.).
6. Прыпяць рака-казка, легенда (І. Ш.).
7. Рукі хоць рэпу сей (К-с).

33. Спішыце сказы, расстаўце знакі прыпынку. Складзіце схемы сказаў.

1. Глядзела маці як цяжэла жыта пагнала ў трубку проса і аўсы і ўспамінала ўсё што перажыта і гладзіла тугія каласы (Грах.).

2. Злажыць зруб удалося небагата бо хутка ўчапіліся маразы паваліў снег але аснова што б там ні казалі была і ўсю зіму цешыла вока... (І. Ш.).

3. Мы гаварылі пра ўсё і калі я раптоўна змаўкаю яна не здзіўляецца (Б.).

4. І бацька моўкне і чакае што скажа дзядзька або маці і ціха стала ўраз у хаце чутно як муха пралятае (К-с).

5. Як не можа быць дзіцячага пісьменніка які не разумее і не любіць дзяцей так і не можа быць настаўніка што выбраў спецыяльнасць не па закліку душы (Віт.).

6. Ты (настаўніца) узышла на ганак новай школы ты гэтым дзецям блізкая свая і ўжо сябе не лічыш навасёлам бо тут твой дом і тут твая сям'я (Грах.).

7. Пасажыраў у вагоне было нямнога і Лабановіч пераходзіў ад аднаго акна да другога каб разгледзець гэтую мясцовасць і хоць прыблізна адгадаць дзе яго новая школа (К-с).

34. Вызначце стылістычную характарыстыку фразеалагізмаў (міжстылёвы, гутарковы, кніжны).

Хоць боб малаці; мазгі ўставіць; з курамі спаць класіся; клёцкі з душамі; аднаго поля ягады; з зубоў ірваць; вочы прадаваць; душу пасвіць; смяшыць курэй; не коз воз; і сячэ і паліць; прыгрэць змяю на грудзях; адвакату язык на лапату; не на смех развязаўся ў бога мех; не ідзе сучка ба-разной; нясеянае радзіца; ад зубоў адлятае; ледзянее кроў; пісаць крывёй сэрца; на горкі яблык; другое дыханне; воўчае мяса; каінава пячаць; цялячае захапленне.

35. Знайдзіце ў сказах адхіленні ад норм літаратурнай мовы. Выпраўце сказы.

1. Прабуюць моц сваіх крылаў, імкліва носячыся ў небе, прыгожыя ластаўкі. 2. Разам злучылася ўсё – і фізічная боль, і крыўда, і жаль. 3. Мы ўсе ліхаманкава шукалі дзейны спосаб выхаду са складанай вытворчай сітуацыі. 4. У яго бібліятэцы не хапае двух кніг Караткевіча. 5. Даўно ўжо абветрылі дарогі, пашарэла зямля і добра ўрунела жыта. 6. Жыццё і дабрабыт селяніна заўсёды залежылі ад надвор'я. 7. Бацька збіраўся пасадзіць каля варот невялікае дрэўка. 8. Нагрэтыя за дзень зямля, дрэвы і паветра ніяк не маглі застыць. 9. Спыніўшыся сярод сцежкі, сабака доўга брахала незаядлым, асіплым голасам. 10. Шум, крыкі, лаянка чулася з суседняга дома. 11. Плот быў вялікі, на ім можна было перавесці нават некалькі машын. 12. Трое незнаёмых раптам выйшлі на дарогу як раз перад нашай машынай. 13. Столька людзей прыйшлі тады на сустрэчу з Нілам Гілевічам. 14. Яна ўжо не магла нічога сказаць: плач сціскаў ёй сэрца да болі. 15. У кожнага студэнта свой характар, сваё жыццё, і да яго трэба ўмець падыйсці. 16. Расійскія фігурысты – мацнейшыя ў свеце. 17. Валодзька, рыючы ілбом пульхнаю зямлю, выў і роў ад болі, ад крыўды, але не гаварыў нічога.

Заданні да тэмы «Сінтаксіс»

Пытанні для абмеркавання і падрыхтоўкі да заліку

1. Якую ролю ў сказе выконваюць даданыя члены сказа?
2. У чым сутнасць падзелу азначэнняў на дапасаваныя і недапасаваныя?
3. У чым асаблівасць прыдатка як азначальнага даданага члена сказа?
4. Якую ролю выконвае ў сказе дапаўненне? З чым звязаны падзел дапаўненняў на прамыя і ўскосныя?

5. Што абазначаюць у сказе акалічнасці?
6. Якія прыметы ляжаць у аснове вылучэння аднародных членаў сказа?
7. Калі паміж аднароднымі членамі ставіцца коска?
8. Якія знакі прыпынку ставяцца ў сказах з абагульняльнымі словамі пры аднародных членах?
9. Якое месца сярод спосабаў ускладнення займаюць адасобленыя даданыя члены сказа?
10. Назавіце ўмовы адасаблення дадanych членаў сказа і правілы пастаноўкі знакаў прыпынку пры іх.
11. Што называецца звароткам? Якую ролю ў сказе ён выконвае? Перапішыце правілы пастаноўкі знакаў прыпынку пры зваротку.
12. Якое прызначэнне пабочных слоў, словазлучэнняў, сказаў?
13. Якое прызначэнне ўстаўных слоў, словазлучэнняў, сказаў?
14. Якімі знакамі прыпынку выдзяляюцца пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні, сказы?
15. Што такое параўнальны зварот? Раскажыце пра пастаноўку знакаў прыпынку пры параўнальных зваротах.
16. Якія сказы адносяцца да аднасастаўных? Якія віды сказаў вылучаюцца сярод аднасастаўных выказніковых? аднасастаўных дзейніковых?
17. Які сказ называецца складаным? Ахарактарызуйце тыпы складаных сказаў.
18. Што называецца простаю мовай? ускоснай мовай? Як пунктуацыйна афармляюцца сказы з простаю мовай?
19. Што такое пунктуацыя? Якое яе значэнне?

Заданні для пісьмовага кантролю

1. Прадоўжыце выказванне.

Паводле функцыі, якую знакі прыпынку выконваюць у сказах, яны падзяляюцца на раздзяляльныя і выдзяляльныя. Раздзяляльныя знакі прыпынку служаць...

2. Графічна абазначце ў сказах прыдаткі, якія выражаны агульнымі назоўнікамі.

1. Зорка Венера ўзышла над зямлёю (Багд.).
2. Цётка Таццяна развіталася з Андрэем і накіравалася да сваёй хаты (Пестр.).
3. Я чую заўжды сваю Бесядзь-раку і шчырыя, родныя матчыны песні (Пр.).

4. І той рыбак Сымон Латушка з вачэй знікае ў той жа час (К-с).
5. Бор шуміць над ракою Арэсай (Пр.).

3. Абзначце ў сказах прамыя дапаўненні.

1. Жыццё даецца для радасці, для шчасця (Шам.).
2. Час гоіць нават самыя балючыя раны (Саб.).
3. Слова, дум ніхто не звяза (Куп.).
4. Дубы любяць сонечнае святло, цеплыню і не баяцца вільгаці (В. В.).
5. Скукуе зязюля адвечне «ку-ку» (Куп.).
6. Глушак даў «добры дзень», з цікавасцю паглядзеў, як Нохім корміць каня (І. М.).

4. Расстаўце знакі прыпынку і графічна абзначце аднародныя члены сказа, адасобленыя члены сказа.

1. Ён не працуе імшу правіць (К-с).
2. Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны (К-с).
3. Толькі мы ды радзіма ды балотны гушчар помнім кожнага імя знаем многіх у твар (Гл.).
4. Вецер усё мацнеў і хутка ўсё і неба і дарога і чэзлыя балотныя хмызнякі патанула ў снежнай завірусе (Лыньк.).
5. Абвітыя хмелем галінкі і лісце спляліся над галаваю так густа што праз іх не магло прабіцца сонца (Сач.).
6. Урэшце Сцёпка спыніўся на думцы пабачыцца як-небудзь з Алёнкаю (К-с).
7. Міхал з Антосем як старыя займалі месцы канцавыя (К-с).
8. Акрамя рыбы ў рэчцы было багата ракаў (Лыньк.).
9. Крушынскі гаварыў ціха і не пазіраючы на госця (Бяд.).
10. Воўк авечак бярэ не выбіраючы (Прык.).
11. Наўкол пляменнікі сядзелі на дзядзьку пільна ўсе глядзелі як ён рукавы закасаўшы па тарцы шоргаў шапку зняўшы (К-с).

5. Запішыце сказы, расстаўце знакі прыпынку і абгрунтуйце іх.

1. Ой бярозы ды сосны партызанскія сёстры вас ніколі ў жыцці не забыць (Р.).
2. Адкажы мне вербачка адкажы ты мне мілая чаму ты ўсё смуцішся журышся пахілая (К-с).
3. Мы пазналі без памылкі выдаў шэлест цемнаты што прывезлі нам пасылкі тэлеграмы і лісты (Гл.).
4. Міхал навошта ўжо таіцца любіў-такі павесяліцца (К-с).
5. Той хто праўды шукае ў нас знойдзе яе (М. Т.).
6. А я хаджу і радуюся. Ведаеш чаму? (Шам.).
7. Таўпехаецца як Марка на пекле і больш нічога (Куп.).
8. Тут каля акна

малінаўка п'яе і стукае жаўна (Б-ч). 9. Рыбак быў дзядзька наш Антоні як і работнік адмысловы а Уладзік пасвіў дзесь каровы травіў чужыя сенажаці а дома з дзецьмі была маці (К-с). 10. Адсырэлі запалкі бо калі поўз набілася снегу ў кішэні (Кул.). 11. У народзе кажуць беражлівым быць лепей жыць («Звязда»). 12. Ёсць куток на зямлі дзень адзін пражывеш назаўсёды цябе зачаруе (М. Т.). 13. Мы гаворым пра ўсё і калі я раптоўна змаўкаю яна не здзіўляецца (Б.). 14. А там дзе першы крок рабілі дзе нашы мацеркі жывуць растуць бярозы і рабіны і лісце падае ў траву (Бур.). 15. Уночы звінелі пілы стукалі сякеры танкісты будавалі пераправу (І. Ш.).

6. Складзіце сказы, каб адзін і той самы назоўнік у форме назоўнага склону выконваў у сказе функцыю дзейніка, выказніка, зваротка, прыдатка.

Шчасце, Наваполацк, радасць, Саша.

7. Расстаўце знакі прыпынку пры прастай мове. Сказы запішыце.

1. Стой брат Алесь спыніўся Лабановіч захоплены спакоем раніцы і характвом таго што было навокал ты паглядзі што за слаўнота! (К-с). 2. Паліцаі ў двары схапіліся за вінтоўкі ён (Рыбак) яшчэ паспеў гэта згледзець а назад ужо не зірнуў – крыкнуў за мной і нырнуў пад жардзіну ў плоце (В. Б.). 3. Я не такая з роздумам прызналася Лада і тут жа горача запэўніла але не стала горшая тата! (Шам.). 4. А што такое мука запытаў Лабановіч і сам адказаў мука гэта ўсё тое што прычыняе нам боль і непрыемнасць (К-с). 5. Сказаць не кепска тут хлапчыне прамовіць часам гаспадыня а ўсё ж дамок свой моцна цягне і кожны к матцы сваёй прагне (К-с).

Заданні да тэмы «Стылістыка і культура мовы»

Кантрольныя дыктанты

1. Балючая распач Васіля

Васіль пайшоў дадому. Пайшоў невясёлы, але і не з такой балючай распаччу, як мінулы раз: нібы прывыкаў ужо да бяды. Быццам адчуваў ужо, што страчанага, як ні кідайся, не вернеш: з воза ўпала – прапала, трэба прымяркоўвацца да новага стану. Можа ж і на той зямлі, калі папапяцца добра, дабіцца чаго-небудзь можна. Няхай не ўдосталь, але і з тою, перабіваючыся, пражыць неяк можна. А калі крута будзе, то і ў прыработкі якія-небудзь падацца...

І зырчала зноў у клопатнай маркоце неспакойная і заваблівая памяць пра Ганну: зноў нібы звала Ганна яго ў недаступны свет. І зноў здавалася: вось-вось Васіль разарве ўсё, што аблытала яго – прападзі яно пропадам, – і пойдзе, вольны, шчаслівы... І не чуў ужо халоднага ветру, што пранізваў зрэбныя штаны, што шыўся пад світу. І вочы нават цешылі гэтыя першыя нясмелыя сняжынкi, што мітусліва прыхарошвалі зямлю блізка і ў далечы, у якой ён угадваў купы дрэваў ля Глінішч, ля таго сяла, дзе была Ганна.

Калі ішоў полем паўз Глінішчы, выбраў з няроўнага рада стрэх і дахаў гонтавы верх школы, ледзь стрымаў сябе, каб не збочыць. Не ведаў, як пасля ўсяго сустрэне Ганна, чуючы вялікую вінаватасць перад ёю, толькі ўсхвалявана, растрывожана глядзеў зводдалек. Павольна, няцвёрда ішоў ад сяла, нялёгка адольваў непаслухмянае жаданне, што спыняла, цягнула назад. Ужо за грэбляй, каля Куранёў, апанавала іншае: проста не мог глядзець на цагельню, на сваю паласу, здзекліваю чарнату якой падбельваў снег. Нават стаў, доўга, пацямнелы, стаяў, не гледзячы туды і не маючы сілы скрапуцца. Пайшоў тады, калі ззаду, з Алешнікаў, стаў пад'язджаць хтосьці...

(Паводле І. Мележа).

2. Непакой Рыбака

Праз гадзіну яны ўжо добра адышліся ад таго балота і брылі па пахілым доўгім касагоры. Ішлі надта марудна. Рыбак адчуваў, што неўзабаве пачнецца світанак, што мінаюць апошнія гадзіны ночы і што вельмі проста цяпер не паспець. Калі ранак застане іх сярод поля, тады ўжо, відаць, не выкруціцца. Яму ўвесь час карцела ісці шпарчэй, але Сотнікаў усё марудней перастаўляў ногі, часта спыняўся і зноў кашляў.

Увогуле, іх ратавала, мусіць, тая акалічнасць, што снег тут быў неглыбокі, ногі правальваліся, але не дужа, не тое што на балоце. Скрозь у доле шарэў былёнэг, і Рыбак стараўся ісці па ім, там было найменш снегу. Ён не хацеў спускацца ў лог: баяўся засесці ў гурбах, на пагорках неяк было надзейней. Але іх след ззаду надта выразна азначаўся на касагорыне. Ubачыўшы яго, Рыбак ажно жажнуўся: так проста было дагнаць іх цяпер, нават уночы. Азіраючыся назад, ён падумаў: «Якая б небяспечная ні была дарога, што ўжо ледзь не загубіла нас сёння, зноў трэба выбівацца на яе, бо толькі на дарозе можна схаваць сярод іншых свой след».

І ён з надзеяй пачаў азірацца па баках: недзе ж павінна быць хоць якая-небудзь дарожка. Між тым наўкола ляжала чыстая снеговая разлога, сям-там цьмяна стракацела кустоўе, адзінокія палявыя дрэўцы; у адным месцы здалёку невыразна зачарнелася штось паўзацеенае ў снезе. Пады-

шоўшы бліжэй, Рыбак згледзеў, што гэта валун. Дарогі ж нідзе не было. Тады ён крута павярнуў угору – так было цяжэй, але падумалася, што можа наварсе, за пагоркам, яны ўбачаць лес. Можа б тады ўдалося зашыцца ў яго, а паліцаі невядома яшчэ ці адважацца адразу сунуцца следам...

(Паводле В. Быкава).

3. Палескія дарогі

Ад усіх трох галоўных дарог раёна збочвала мноства меншых дарог, дарожак, сцежак. У кожнай дарогі і дарожкі былі свой характар, свой нораў. Толькі нямногія з іх і нядоўга ціха ішлі полем ці лесам; большасць, ледзь Апейка з'язджаў са шляху ці байчэйшай дарогі, адразу ўлазіла ці ў мокрыя зараснікі, ці ў балотнае куп'ё.

За балотамі, за зялёнай тванню ды зараснікам абапал грэблі таратайка Апейкава праз нейкі час выбіралася на меншую ці большую выспу, і колы ў летнія сонечныя дні мякка сеялі пясок або дробны, як мука, пыл. Выпаўзала, круцілася поле, млелі на сонцы палоскі звычайна беднай збажыны. Ішлі палоскі зацярушанай пылам бульбы, вецер прыносіў салодкі пах грэчкі. За вытаптаным выганам, амаль заўсёды пры балоце, Апейку абступалі хаты – новыя, пасівельныя ўжо ад дажджу ды ветру, скрыўленыя, абымшэлыя ад даўнасці. За шыбамі, за платамі сустракаліся цікаўныя вочы: чым далей ад вялікай дарогі, тым радзей бачылі тут чужога чалавека...

У кожным сяле былі ў Апейкі цяпер знаёмыя, прыцелі; калі не спяшаўся вельмі, нават кіруючыся далей, ён спыняў каня, завітваў у хату. Людзі ведалі, што любіў юравіцкі госць, як пачастунак, цікавую гаворку... Гаворкі цікавыя і карысныя былі і самому Апейку: тут, у гэтых людзей, было мора навін, такіх патрэбных яго душы, якая хацела быць заўсёды з народамі...

Калі ён ехаў далей, побач часцяком ішло некалькі дзядзькоў, цётка, чародка цікаўных малых – праводзілі. За крайнімі хатамі таратайка зноў кацілася пясчанымі каляінамі, разам з якімі і ўбягала ў яшчэ адно балота. Абапал зноў мяняліся зараснікі шызаватых лазнякоў ды бліскучага алешніку, зноў ядавіта зелянела раска, цёпла пахла тванню. Трашчала галлё пад коламі, што добра дрыжалі, курыўся пыл, руды, тарфяны.

(Паводле І. Мележа).

4. Круглянскі мост

Сцёпка здорава ўгрэўся, пакуль бег, але цяпер, заняты ўвагай да моста, не здагадаўся нават расшпіліць гузікі ды зняць шапку. Трохі спачыўшы ў засені, ён зразумеў, што, мабыць, давядзецца паляжаць тут доўга: на

дарозе ў сасонніку яшчэ нікога не было відаць. Затое з боку мястэчка неўзабаве паказалася нейкая фурманка, якая хутка каціла дарогай да моста. Яшчэ праз нядоўгі час стала відаць, што гэта брычка; запрэжаны ў яе ладны буланы конік рухава кідаў капытамі, наравіста выгінаючы прыгожую, з коратка падстрыжанай грываю, шыю. Сцёпка сцяміў, што гэта хтосьці з начальства. Сапраўды, хутка брычка спынілася каля тых, што капалі, там жа апынуўся і вартавы; не злазячы з сядзення, чалавек у шэрым паліто нешта загаманіў, другі, з лейцамі ў руках, сядзеў ля яго моўчкі. Неўзабаве, аднак, ён заварушыўся, гукнуў на каня, і брычка з ціхім стукатам пакацілася па дашчаным насціле моста.

Сцёпка шчыльней прытуліўся да зямлі, нават зацяў дыханне; яны праехалі зусім блізка ад яго, але нават не зірнулі ў яго бок, і Сцёпка ўздыхнуў, з прыемнасцю адчуваючы вясновыя пахі зямлі.

Зноў пацягнуўся час. Сонца ў небе павольна падымалася над лесам; мабыць, ужо гадзін дзесяць, калі не болей. Сцёпка часцей, чым на мост, пазіраў цяпер назад, на дарогу, чакаючы ўбачыць там Міцеву фурманку з Рослікам. Але там доўга нікога не было, і хлопца пакрысе пачаў агортваць неспакой: ці не здарылася што на дарозе?

Вартавы разы тры прайшоўся сюды-туды па мосце і зноў павярнуў у гэты канец... Адчуўшы штось новае ў паводзінах паліца, Сцёпка азірнуўся і з-пад навіслай альховай галінкі ўбачыў, як з горкі ў хвойнічку шпарка і неяк весела нават коціць уніз знаёмы іх Рослік.

(Паводле В. Быкава).

ТЭКСТЫ ДЛЯ ПЕРАКЛАДУ

1

Стареет Европа, а с ней стареет и Беларусь

Как показывают расчёты экспертов Программы развития ООН, на начало третьего тысячелетия в промышленно развитых странах доля населения в возрасте 65 и более лет составит почти пятую часть от количества всех жителей.

Не намного отстанут государства с переходной экономикой, в том числе и Беларусь. Ожидается, что в 2015 году у нас будет насчитываться уже четырнадцать процентов людей этой возрастной категории. Сегодня Беларусь пока преодолела только 13-процентный барьер. Как видим, население нашей страны также будет неумолимо стареть.

Основной фактор, который влияет на существующее положение – резкое сокращение рождаемости. Буквально во всех странах Европы наблюдается превышение смертности над рождаемостью. Вторая причина заключается в повышении продолжительности жизни, что дополнительно увеличивает процент престарелых людей.

На этом фоне заселение Европейского континента в следующем тысячелетии, безусловно, будет происходить не за счёт этнических европейцев, а выходцами из Азии и Африки, где возрастные пропорции и демографические тенденции совсем иные. Беларусь, видимо, ждёт такая же судьба. (Газета «Звязда». Ю. Ляшкевич).

2

Основная материальная база предприятия «Новополоцкнефтепродукт» была создана в 1981 году. Но отсчёт «биографии» оно ведёт с далёкого 1927 года, когда была сдана в эксплуатацию Полоцкая нефтебаза. Она функционирует и теперь, являясь филиалом «Новополоцкнефтепродукта». Первая автозаправочная станция была построена в Полоцке только в 1966 году, на тридцать лет позже самой автобазы. Ещё через пятилетку была сдана в эксплуатацию автозаправка в Верхнедвинске, а в Россонах – только в 1983 году. Для сравнения: сейчас автозаправок – 11, еще пять принадлежат другим предприятиям. Создана конкурентная среда, идёт борьба за клиента. Актуальная задача предприятия – выбор места для новых автозаправочных станций, приближение культуры обслуживания к западноевропейским стандартам. Современная автозаправочная станция – это не только заправка автомобиля топливом, но и кемпинг, столовая, магазин, – целый комплекс, который может предоставить клиенту самые различные услуги.

Отличительная черта «Новополоцкнефтепродукта» в том, что предприятие напрямую связано трубопроводом с Новополоцким нефтеперерабатывающим заводом. Благодаря этому факту оно всегда обеспечено необходимым количеством нефтепродуктов нужного качества и ассортимента.

(Газета «Звезда»).

3

Проектные мощности предприятия «Новополоцкнефтепродукт» позволяют реализовывать в год 480 тысяч тонн нефтепродуктов, а в принципе это число может быть доведено до 600 – 650 тысяч тонн. Наибольшее достижение – реализация 380 тысяч тонн в год – выпадает на советские времена. С 1990 года показатели работы стали падать, какая-то стабилизация началась только с 1996 года. Если взять результаты работы 1990 года за 100 процентов, то за 1996 год они составят всего только 34,5 процента.

Главными потребителями продукции предприятия являются агропромышленный комплекс – 18 тысяч тонн в год, предприятия министерства транспорта – 12,4 тысячи тонн, потребительские товарищества – 1,6, строители – 8,3, жилищно-коммунальное хозяйство – 2,8, нефтехимический комплекс – 3,6, иные потребители – 17,8 тысячи тонн. Продукция самая разнообразная – бензин различных марок, дизельное топливо, топливо для котельных. Работники «Новополоцкнефтепродукта» прекрасно понимают, что от их согласованной работы зависит успех и в поле, и на стройке, и на железной дороге. Поэтому и работает предприятие 365 дней в году. Для контроля за качеством продукции организована лаборатория, работники которой следят, чтобы всё соответствовало утверждённым стандартам.

Для своевременного обеспечения потребителей нефтепродуктами приобретён бензовоз «Вольво», который за один рейс может доставить 27 тысяч литров топлива. Планируется закупка ещё одного бензовоза на 6,5 тонн на базе автомобиля «ГАЗ» или «ЗИЛ». Это позволит увеличить объём услуг по перевозке опасных грузов на 15 процентов. А чтобы ускорить отпуск нефтепродуктов, в 1999 году будет закончен монтаж восьми установок налива АСН 5М «Дельта» (2 – для светлых и 6 – для тёмных нефтепродуктов). На эти цели выделено 5,2 миллиарда рублей, а всего на обновление и модернизацию будет использовано около 90 миллиардов.

(Газета «Звезда»).

ПРЫКЛАДНЫЯ ТЭМЫ ВУСНЫХ ПАВЕДАМЛЕННЯЎ І РЭФЕРАТАЎ

1. Канстанцін Астрожскі – слаўты гетман Вялікага Княства Літоўскага.
2. Давыд Гарадзенскі – слаўны абаронца Айчыны ад крыжакоў-заваёўнікаў.
3. Казімір Лышчынскі – выдатны беларускі гуманіст.
4. Барбара Радзівіл – Чорная Дама Нясвіжскага замка.
5. Мікалай Радзівіл Чорны – магутны рыцар нашай незалежнасці.
6. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар.
7. «Катэхізіс» С. Буднага – першая беларуская кніга.
8. Кастусь Каліноўскі – змагар за Бацькаўшчыну.
9. Мікола Гусоўскі і яго паэма «Песня пра зубра».
10. Тадэвуш Касцюшка – выдатны палітычны і ваенны дзеяч Рэчы Паспалітай.
11. Мітрафан Доўнар-Запольскі – бацька беларускай гістарычнай навукі.
12. Прысуд выканаў невядомы: Ігнат Грынявіцкі.
13. Яўхім Карскі – бацька беларускай філалогіі.
14. Іван Луцкевіч – вястун нашаніўскай пары.
15. Вацлаў Ластоўскі – выдатны палітычны і культурны дзеяч.
16. Лёс і трагедыя: Усевалад Ігнатоўскі.
17. Зыгмунт Мінейка – сын Беларусі і нацыянальны герой Грэцыі.
18. «Залаты век» у гісторыі беларускай дзяржавы.
19. Слаўтыя жанчыны Беларусі.
20. Таямніцы Мірскага замка.
21. Старажытны Менск.
22. Замкі на зямлі Беларусі.
23. Саламея Русецкая – знакамітая лекарка і падарожніца XVIII ст.
24. Якуб Наркевіч-Ёдка – прафесар электраграфіі і магнетызму.
25. Уладзіслаў Дыбоўскі – рыцар навукі з Нянькава.
26. Станіслаў Нарбут – народны лекар з Браслава.
27. Ігнат Дамейка – сын Беларусі і народны герой Чылі.
28. Ян Чэрскі – слаўты географ і падарожнік.
29. Аркадзь Смоліч і яго «Геаграфія Беларусі».
30. Аляксандр Кавалеўскі – слаўты вучоны-біёлаг.
31. Уладзімір Кавалеўскі – заснавальнік эвалюцыйнай палеанталогіі.

32. Сцяпан Кутарга – вучоны-прыродазнаўца, заолаг і геолаг.
33. Міхаіл Гамаліцкі – прафесар фізіялогіі.
34. Антон Жэбрак – вядомы вучоны-генетык і селекцыянер.
35. Аляксандр Чыжэўскі – Леанарда да Вінчы XX ст.
36. Увекавечаны і на Месяцы: Вітольд Цяраскі.
37. Чырвоная кніга Беларусі.
38. Белавежская пушча.
39. Бярэзінскі запаведнік.
40. Тапанімічныя назвы Беларусі.
41. Возера Нарач.
42. Тры назвы аднаго возера (Князь-возера, Жыцкае, Чырвонае).
43. Возера Свіцязь.
44. Геалагічныя помнікі прыроды Беларусі.
45. Кветкі – жывыя барометры.
46. Дрэвы-помнікі на Беларусі.
47. Грыбы Беларусі (іх назвы ў беларускай і рускай мовах).
48. Рыбы Беларусі (іх найменні ў беларускай і рускай мовах).
49. Птушкі Беларусі (іх найменні ў беларускай і рускай мовах).
50. Табліца Мендзялеева (назвы хімічных элементаў у беларускай і рускай мовах).
51. Цудоўныя выдумкі прыроды.
52. У пошуках гармоні Сусвету: Іван Яркоўскі.
53. Да ісціны – найпрасцейшым шляхам: Васіль Ермакоў.
54. Караль Чаховіч – эксперыментатар з Беластоцкай гімназіі.
55. Жыгімонт Урублеўскі – уладар холаду.
56. Аляксандр Садоўскі – даследчык таямніц святла.
57. «Арыфметыка» Л. Ф. Магніцкага.
58. Казімір Семяновіч – вынаходнік шматступеньчатай ракеты.
59. Карл Шыльдэр – «ракетны генерал».
60. Казімір Чаркоўскі – аўтар арыгінальнага праекта падводнай лодкі.
61. Герман Мінкоўскі – выдатны нямецкі матэматык і фізік.
62. Мікалай Капернік – стваральнік навуковай карціны свету.
63. Еўклід і яго «Пачаткі».
64. М. І. Лабачэўскі – заснавальнік неэўклідавай геаметрыі.
65. А. Ампер – заснавальнік сучаснай электрадынамікі.
66. Альберт Эйнштэйн і стварэнне тэорыі адноснасці.
67. Нільс Бор і яго квантавыя пастулаты.

68. Адкрыццё радыеактыўнасці: Анры Бекерэль.
69. Чарльз Бэбідж – вынаходнік першага камп’ютара.
70. Французскі матэматык Алексіс Клод Клеро.
71. С. І. Вавілаў – знакаміты фізік-эксперыментатар.
72. К. Э. Цыялкоўскі – вынаходнік у галіне касманаўтыкі і ракетнай тэхнікі.
73. П. Л. Капіца – выдатны фізік і канструктар-наватар.
74. Рымская і арабская сістэмы лічбаў.
75. Адлік часу. Гісторыя календара.
76. Як мы лічым. 3 гісторыі лікаў.
77. 3 гісторыі дробаў.
78. Геаметрычныя фігуры (іх назвы ў беларускай і рускай мовах).
79. Беларускія назвы метрычных адзінак.
80. Венгерскі кубік Рубіка.
81. Арыфметычныя рэбусы.
82. «Фізікі» і «лірыкі».
83. Крыж Ефрасінні Полацкай – выдатны помнік старажытнага мастацтва.
84. Яўстах Тышкевіч – руплівец нашай старасветчыны.
85. Уладзіслаў Сыракомля – вяшчун славы і волі.
86. Светлай волі зычны звон: Алесь Гарун.
87. Прадвеснік Адраджэння: Францішак Багушэвіч.
88. Адам Міцкевіч – славуты паэт, вялікі сын нашага народа.
89. Язэп Драздовіч у гісторыі беларускага мастацтва.
90. Напалеон Орда і яго знакамітая серыя «Альбомы».
91. Музыка ў камені: Нясвіжскі замак.
92. Марыя дэ Кастэлян – заснавальніца Нясвіжскага парка.
93. Мастацтва пэндзля і разца: жывапісныя палотны, фрэскі і скульптуры старажытнага Нясвіжа.
94. Слуцкія паясы.
95. Музеі г. Мінска.
96. Міхал Клеафас Агінскі – аўтар паланеза «Развітанне з Радзімай».
97. Міхал Казімір Агінскі – гетман-кларнет.
98. Напалеон Орда і яго музычная спадчына.
99. Антоній Радзівіл – аўтар музыкі да оперы «Фаўст».
100. Нясвіжская Мельпамена: Францішка Уршуля Радзівіл (Вішнявецкая).
101. Радзівілы і тэатр.

102. Міхал Ельскі – скрыпач і кампазітар XIX ст.
103. Станіслаў Манюшка і яго музыка.
104. Рыгор Шырма і яго харавая капэла.
105. Загадка смерці Моцарта.
106. Музычныя школы на Беларусі ў XVI – XVIII стст.
107. З гісторыі беларускіх музычных інструментаў.
108. Славутыя музычныя калектывы Беларусі.
109. Музыка ў маім жыцці.
110. Язэп Ручкі – выдатны педагог, пісьменнік і рэлігійны дзеяч.
111. Казімір Нарбут – вядомы прадстаўнік педагогічнай думкі на Беларусі 60-х гг. XVIII ст.
112. Ян Амос Каменскі – педагог-гуманіст.
113. Зігмунд Фрэйд – заснавальнік псіхааналізу.
114. К. Д. Ушынскі – тэарэтык і рэфарматар педагогікі.
115. Развіццё педагогічнай думкі на Беларусі ў XVI – XVII стст.
116. Педагогічныя таварыствы на Беларусі ў XX ст.
117. Праблемы беларускага нацыянальнага выхавання.
118. Эмоцыі і эмацыянальны стан чалавека.
119. Здольнасці чалавека.
120. Почырк і характар.
121. Мова жэстаў.
122. Узаемаадносіны дзяцей і бацькоў.
123. Будзьце міласэрнымі!
124. Праблема «цяжкіх» падлеткаў.
125. Псіхалогія публічнага выступлення.
126. Інтэлект і яго развіццё.
127. Колер і яго ўздзеянне на псіхіку чалавека.
128. Асоба і калектывы: праблема лідарства ў калектыве.
129. Тэмперамент і паводзіны чалавека.

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ

А. – А. Асіпенка	Гар. – М. Гарэцкі
А. Б. – А. Бялевіч	Г. Б. – Г. Бураўкін
А. В. – А. Вольскі	Гіл. – Н. Гілевіч
А. Гр. – А. Грачанікаў	Гіль. – М. Гіль
А. Д. – А. Дудар	Гл. – П. Глебка
А. З. – А. Зарыцкі	Гр. – І. Грамовіч
А. К. – А. Куляшоў	Грах. – С. Грахоўскі
Ал. – А. Александровіч	Дам. – У. Дамашэвіч
А. Л. – А. Лойка	Е. Л. – Е. Лось
А. П. – А. Пысін	Жук. – А. Жук
Ар. – М. Арочка	Жыч. – Х. Жычка
А. Р. – А. Русецкі	Зар. – А. Зарыцкі
А. С. – А. Савіцкі	Зв. – А. Звонак
Астр. – А. Астрэйка	І. Г. – І. Гурскі
Аўр. – М. Аўрамчык	І. М. – І. Мележ
Б. – Я. Брыль	І. Н. – І. Навуменка
Бар. – С. Баранавых	І. Ч. – І. Чыгрынаў
Бач. – А. Бачыла	К. Б. – К. Буйло
Бр. – П. Броўка	Кав. – В. Каваль
Бур. – Г. Бураўкін	Кап. – М. Капыловіч
Б-ч. – М. Багдановіч	Каратк. – У. Караткевіч
Бяд. – З. Бядуля	Кар. – В. Карамазаў
Бял. – А. Бялевіч	Кір. – К. Кірэнка
Бясп. – З. Бяспалы	Кл. – М. Клінковіч
В. Б. – В. Быкаў	Крап. – К. Крапіва
В. В. – В. Вольскі	К-с – Я. Колас
В. З. – В. Зуёнок	Кул. – А. Кулакоўскі
Віт. – В. Вітка	Куп. – Я. Купала
В. К. – В. Казько	Кух. – С. Кухараў
В. Т. – В. Таўлай	К. Ч. – К. Чорны
В. Х. – В. Хомчанка	Л. А. – Л. Арабей
В. Я. – В. Якавенка	ЛіМ – газета «Літаратура і мастацтва»
Вял. – А. Вялюгін	Луж. – М. Лужанін
Вярц. – А. Вярцінскі	Лупс. – М. Лупсякоў
Гал. – П. Галавач	Лыньк. – М. Лынькоў
Гам. – М. Гамолка	

Мак. – А. Макаёнак
Маш. – М. Машара
М. В. – М. Васілёк
М. Г. – М. Гроднеў
М. З. – М. Зарэцкі
Мік. – Б. Мікуліч
Міс. – П. Місько
М. К. – М. Калачынскі
М. Л. – М. Лобан
М. Н. – М. Нікановіч
М. Т. – М. Танк
Мур. – Р. Мурашка
М. Ч. – М. Чарот
Мысл. – В. Мыслівец
Н. Г. – Н. Гальпяровіч
Н. М. – Н. Маеўская
Нар. тв. – народная творчасць
Нов. – І. Новікаў
Нях. – Р. Няхай
Пальч. – А. Пальчэўскі
Панч. – П. Панчанка
Парх. – Я. Пархута
Пасл. – М. Паслядовіч
Паўл. – М. Паўленка
Пестр. – П. Пестрак
П. М. – П. Макаль
Пол. – часопіс «Польмя»
Пр. – П. Прыходзька
Прык. – прыказка
Пташ. – І. Пташнікаў
Р. – А. Русак
Р. Б. – Р. Барадулін
Р. І. – Р. Ігнаценка
Р. Ш. – Р. Шкраба
С. А. – С. Александровіч

Саб. – Р. Сабаленка
Сав. – А. Савіцкі
Сам. – Э. Самуілёнак
Сач. – Б. Сачанка
С. Б. – С. Баранавых
Сіп. – Я. Сіпакоў
Скр. – Я. Скрыган
С. Т. – С. Тарасаў
Стах. – А. Стаховіч
Стр. – М. Стральцоў
Тарм. – Р. Тармола
Тр. – П. Трус
У. Д. – У. Дубоўка
У. К. – У. Карпаў
У. Кр. – У. Краўчанка
Х. – У. Хадыка
Хадк. – Т. Хадкевіч
Хв. – М. Хведаровіч
Ц. – Цётка
Ц. Г. – Ц. Гартны
Чарн. – А. Чарнышэвіч
Ш. – Х. Шынклер
Шам. – І. Шамякін
Шах. – У. Шахавец
Шкр. – Р. Шкраба
Шушк. – С. Шушкевіч
Шыл. – Г. Шыловіч
Шым. – В. Шымук
Ю. С. – Ю. Свірка
Як. – А. Якімовіч
Я. М. – Я. Маўр
Янк. – Ф. Янкоўскі
Я. П. – Я. Пушча
Я. С. – Я. Сіпакоў

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск, 1978.
2. Анічэнка, У. В. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: вучэб. дапаможнік / У. В. Анічэнка, У. Д. Еўтухоў, В. А. Ляшчынская, Т. У. Тамашэвіч; пад рэд. У. В. Анічэнка. – Мінск, 1992.
3. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – пер. с фр. К. А. Доминина. – М., 1961.
4. Белы, А. Беларусы. Кароткі агляд развіцця нацыянальнай свядомасці // А. Белы. – Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1991. – № 6. – С. 3 – 8.
5. Беларуская мова / пад рэд. М. С. Яўневіч. – Мінск, 1991.
6. Беларуская мова. У 2 ч. / пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск, 1998.
7. Будагов, Р. А. Как мы говорим и пишем / Р. А. Будагов. – М., 1998.
8. Бурак, Я. І. Сучасная беларуская мова: Арфаграфія і пунктуацыя: Практыкум / Я. І. Бурак, І. Я. Бурак. – Мінск, 1993.
9. Головин, Б. Н. Основы культуры речи / Б. Н. Головин. – М., 1988.
10. Камароўскі, І. М. Сучасная беларуская мова / І. М. Камароўскі. – Мінск, 1995.
11. Каўрус, А. А. Стылістыка беларускай мовы / А. А. Каўрус. – Мінск, 1980.
12. Крапіва, Кандрат. Аб некаторых пытаннях беларускай мовы / Кандрат Крапіва // Збор твораў: у 5 т. – Т. 5. – Мінск, 1976.
13. Красней, В. Стылістычныя рэсурсы марфалогіі / В. Красней // Роднае слова. – 1992. – № 1. – С. 22 – 26.
14. Красней, В. Стылістычныя рэсурсы марфалогіі. Прыметнік, займеннік, дзеяслоў / В. Красней // Роднае слова. – 1992. – № 2. – С. 24 – 30.
15. Кривицкий, А. А. Белорусский язык для небелоруссов / А. А. Кривицкий, А. Е. Михневич, А. И. Подлужный. – Минск, 1973.
16. Куліковіч, У. І. Беларускі правапіс: правілы, заданні, кантрольныя работы / У. І. Куліковіч. – Мінск, 1998.
17. Лепешаў, І. Я. Асновы культуры мовы і стылістыкі: Практыкум / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 207 с.
18. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. – Мінск, 2001.
19. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск, 1998.
20. Лукашанец, А. Беларуская мова на пачатку XXI ст. Некаторыя разважанні / А. Лукашанец // Роднае слова. – 2004. – № 11 – С. 39 – 44.
21. Ляшчынская, В. А. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка / В. А. Ляшчынская. – Мінск, 2001.
22. Ляшчынская, В. А. Практыкаванні па лексіцы і стылістыцы / В. А. Ляшчынская, А. Н. Станкевіч. – Мінск, 1984.
23. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка / В. А. Ляшчынская. – Мінск, 2003.
24. Працы акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14 – 21 лістапада 1926 г.). – Мінск, 1927.
25. Прыгодзіч, М. З клопатам пра мову беларускую / М. Прыгодзіч // Роднае слова. – 1998. – № 8.
26. Роўда, І. Некаторыя аспекты функцыянавання беларускай і рускай моў / І. Роўда // Роднае слова. – № 6, 2003, с. 36 – 38.
27. Сіўковіч, В. М. Сучасная беларуская мова / В. М. Сіўковіч. – Мінск, 2005.
28. Супрун, А. Е. Лекции по языкознанию / А. Е. Супрун. – Минск : изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1978. – 144 с.
29. Сямешка, Я. І. Курс беларускай мовы / Я. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск, 1996.
30. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка беларускай мовы / М. Я. Цікоцкі. – Мінск, 1995.
31. Янкоўскі, Ф. М. Сучасная беларуская мова / Ф. М. Янкоўскі – Мінск, 1984.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	3
МОДУЛЬ I. БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЯЕ МЕСЦА Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ	4
1. Беларуская нацыянальная мова і яе месца ў сучасным грамадстве	4
2. Матэрыялы да практычных заняткаў	28
МОДУЛЬ II. ЛЕКСІКАЛОГІЯ. ЛЕКСІЧНАЯ СІСТЭМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ. ЛЕКСІКАГРАФІЯ	32
1. Лексікалогія. лексічная сістэма беларускай мовы	34
2. Дыферэнцыяцыя лексікі беларускай мовы	45
3. Прафесійная і тэрміналагічная лексіка	54
4. Лексікаграфія	60
5. Матэрыялы да практычных заняткаў	61
МОДУЛЬ III. ФУНКЦЫЯНАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ВА ЎМОВАХ БІЛІНГВІЗМУ	82
1. Асаблівасці суіснавання беларускай і рускай моў у розныя гістарычныя перыяды	84
2. Арфаэпічныя і марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы	104
3. Стылістычныя рэсурсы марфалогіі	118
4. Арфаграфічныя і марфалагічныя нормы беларускай літаратурнай мовы	138
5. Сінтаксічныя асаблівасці навуковых тэкстаў	153
6. Матэрыялы да практычных заняткаў	159
МОДУЛЬ IV. СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА МОВЫ	175
1. Функцыянальныя стылі маўлення	176
2. Навуковы стыль	181
3. Сістэма жанраў навуковай літаратуры	191
4. Афіцыйна-справавыя дакументы	197
МОДУЛЬ V. КУЛЬТУРА ПРАФЕСІЙНАГА МАЎЛЕННЯ	212
1. Мова і маўленне	213
2. Дакладнасць выказвання і моўныя нормы	214
3. Маўленчы этыкет і культура зносін	217
4. Матэрыялы да практычных заняткаў	221
МОДУЛЬ-КАНТРОЛЬ	234
Умоўныя скарачэнні	260
Спіс выкарыстанай літаратуры	262

Вучэбнае выданне

ВЯЛЮГА Сяргей Антонавіч
ЗЯНЬКО Анатолій Іосіфавіч

БЕЛАРУСКАЯ МОВА
(ПРАФЕСІЙНАЯ ЛЕКСІКА)

Вучэбна-метадычны комплекс
для студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей

Рэдактар *Н. М. Вазжэніна*

Дызайн вокладкі *В. А. Вінаградавай*

Падпісана да друку 08.12.11. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная.
Рызаграфія. Ум. друк. л. 15,31. Ул.-выд. л. 14,56. Тыраж 200 экз. Заказ 1950.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі «Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт».

ЛІ № 02330/0548568 ад 26.06.2009 ЛП № 02330/0494256 ад 27.05.2009

Вул. Блахіна, 29, 211440, г. Наваполацк.